

Син України

Валентин Злотополець

Валентин Отамановський (Вал. Злотополець), Ігор Федів
Син України

ВСТУП

За самостійність України

**Приїзд спудея. Чому дід Опанас ніколи не
всміхався? "В нашім роду не було
відступників!" Таємний гінець. Заворушення по
хуторах. Молитва сотника. Висвячення на
лицаря. Посвячення зброї та присяга. Останнє
благословення борців за самостійність**

Надвечір ціле село вже знало, що до старого сотника Тараса Наливайка приїхав син, що вчився від кількох літ у Києві у славній Могиллянській Академії.

Од цього часу в сотника не зачинялися двері. Цей прийде привітати сина, той — за порадою, третій — розпитати, що там у Києві чувати. А далі й по хуторах пішла звістка про Миколу (так звався син сотника), і старого Тараса почали одвідувати люди навіть з найдальших околиць.

Минуло тижнів зо два, й Микола заглянув у кожну хату й об'їхав мало не всі довколишні хутори. І кожного разу, як вертав він додому, огортав йому Душу все більший сум. Всюди чув лиш одно: то тихе зітхання, то прокльони, то плач матерей, жінок і сестер. Тому батька вбито, в того брата ляхи на паль посадили; там ціле село спалили й вирізали людей упень, там церкву жиди зачинили; цього, як коня, ксьондз до таратайки запрягав; в оцьому селі орють людьми, наче худобою. Немов одно велике пекло розкрилося на широкій, веселій колись Україні.

Одного вечора вертав Микола з сусіднього села. Дорога вела повз пасіку старенького діда Опанаса, що колись іще малого вчив його їздити на коні, стріляти з лука і оповідав йому стільки про запорожців. Туди звернув Микола коня. Йому хотілося розважити важкі думи.

Кругом було тихо-тихо. Поволі гасли зорі. При ватрі, що дотлівала, сидів на колоді стариц дідусь. Біле як сніг волосся спадало йому на плечі. Микола сидів біля дідуса, слухаючи його немудре оповідання.

..."А тебе ще тоді на світі не було. Солониця, з якої досі стоять руїни та згарища, красувалася зеленими садами й білими хатами. На невисокому горбі за селом окопалися козаки. Цілий місяць здобував табір Жолкевський, та нічого не вдіяв. Поїхав по важкі гармати. А тим часом люди щораз більше й більше гинули. Було їх там

чимало: шість тисяч козаків та озброєного люду — чоловіків, жінок і дітей — біля семи тисяч. Їжі вже не було. Води й сіна для коней теж нестало. Кожного разу доводилося виправляти козаків на герці з ляхами, щоб їх обдурити. За цей час добували воду, сіно та їжу. І кожного разу доводилося платити нам за це кількома козацькими головами. За два тижні привезли ляхи важкі гармати й почали бити по табору. Що діялося там — важко описати. На тріски розліталися вози. Діти й жінки, що з-за безвіддя й безхліб'я виглядали наче трупи, знімали руки вгору й з лементом просили в Бога смерті. Розпачливий крик матерей та зойкіт дітей, що за кожним стрілом гармати гинули під возами, рев худоби, черепи немовлят, що валялися закривавлені кругом, — це все змінило табір у страшне пекло. Пройшло чотири дні, один страшніший за другий. Цілі купи трупів, калюжі крови й зграї чорних галок, що кружляли над табором, наче вогнем палили нам очі.

Та пожди, це ще нічого! Прийшов п'ятий день, цей день страшного суду. Ляхи вдерлися в табір; зчинилася страшна різанина. Козаки билися мов тури: дарма ні один не віддавав свого життя. Ті, що падали знеможені від ран, іще в останніх смертних корчах пробивали кинджалами ноги ляхів. Навіть діти, що тому день плакали, й ті бігли на ляхів та ножами й чим попало мстилися за своїх батьків і матерей. Та дарма! Ляхи, як чорне гайвороння, налягли на табір. Над вечір прорідли, ох прорідли наші ряди!.. На світанню, як небо зайнялося червоним промінням, було вже тихо в таборі. Покотом валялися трупи. Повідрубувані ноги, постинані голови, повирізувані груди, черепи з виколеними очима — все облите кров'ю й змішане з землею. Валялося біле тіло козацьке, тіла жінок і невинних дітей. Ось як мстилися гнобителі, звірюки в людському тілі, ляхи! Тисяч п'ять, сину, козацьких трупів! Жінок і дітей тисяч шість...

Питаєш, що зі мною сталося?.. Нас тисяча з Кремпським пробилася по трупах із табору й дібралася на Січ. Тут тільки я дізнався, що мій Андрій, мій єдиний син, зістався там: згинув, як годилося лицареві! І відтоді не всміхалася мені весна; для мене не світило більше сонце; в мене не було вже ні дня, ні ночі. Тепер, Миколо, знаєш, чому не сміявся ніколи дід Опанас...

І оповідають, що й тепер іще опівночі серед згарищ Солониці чути в лозах зойкіт і плач малих діток." І блимають очі, наче малі зірки. Кажуть, що це душі невинних, душі тих святих героїв, що полягли в боротьбі з ворогами.

А потім... потім ти пам'ятаєш, як радів я кожного разу, коли ти влучав списом або стрілою, або як птицю в леті вбивав. Мені здавалося кожного разу, що ти влучаєш у серце гнобителя-чужинця. Що ти колись по-козацькому зумієш помститися за це пекло, за мого сина, за море сліз і крови. Бо в мене, як бачиш, волос як сніг біліє й рука вже не вдержить шаблюки.

І я зрадів, побачивши тебе, Миколо, хоч, признаюся, тривожиться моє серце. Бо чи ж мало з тих, що колись присягалися помститися на чужинцях, вернувши з великих міст, починали брататися з ними, забуваючи свою присягу... Беруть собі за жінок чужинок, а ті приводять їм на світ, відступників; цураються своєї мови, якою вчила їх мати молитися; гордують нею й опльовують свою вітчину — Україну. І забувають ці

недоляшки, що сам Господь Бог створив рівними всі народи й усі мови. Що немає народів-панів і народів-рабів, як немає мов панських і мужичих!"

Голос діда бринів од гніву, а погляд мов огнем пік Миколу.

І випростався тоді Микола, спалахнувши від образи.

"Я з роду Наливайків! — тихо промовив він,— Зрадників у нас не було, сами знаєте!" І навіть не попрощавшись із дідом, сів на коня й зник у нічній пітьмі...

Від цього часу минуло півроку. Тиха весняна ніч спустилася на землю. На хуторах усе спало твердим сном. Зненацька почувся на дорозі тупіт кінських копит і гавкання собак. Якийсь вершник промайнув селом і спинився коло хати старого Наливайка. Чорна бекеша на кремезних плечах і червоний шлик на голові — от усе, що можна було розібрати на вершникові. Він зіскочив в одну мить з коня, застукав у вікно й гукнув: "Пане сотнику! Виходьте мерщій". Не до гостини, здається, було приїжджому, бо шепнув слів кілька сотникові, що вийшов із хати, з-за пазухи витяг збиток паперу й, передавши його Наливайкові, скочив на коня та й зник у темряві ночі.

Два дні після цього село мов не те стало. Заметушилося, мов бджоли у вулику. Там громадою стоять парубки й ведуть якісь наради. Там діди посідали під дзиницею й розказують, як вони колись збиралися в похід. У кожній хаті гамір. Там сина виряджають, там батька, там брата, там нареченого.

Врешті прийшов день, якого молодь ніяк не могла діждатися,— день відходу. Це була неділя. Ясне сонечко світило як ніколи. Коло церкви почали збиратися люди, хто в зброї, хто голіруч. Усе село кинуло хати: і старенькі матері, і дівчата, й маленькі діти. Нині ж проводжають борців за Україну, месників своїх за тих безвинних, що погинули на палях, по льохах, на бусурманських галерах.

Сонце стояло вже досить високо, як розітнувся поважний, тремтячий звук дзвона. Сколихнулося село. Це був поклик, що час збиратися на останнє прощання з борцями за Вітчину.

Здригнувся й старий сотник у своїй світлиці. Упав навколішки перед святою іконою й похилив сиву голову. Проміння сонця вдиралося вікном і освічувало його сиве волосся, мигтіло на пощерблених шабляках, мушкетах та пістолях, що висіли на стінах. Сотник підвів очі до ікони Покрови й зі сльозами в очах шепотів:

"О Мати Божа! Ти бачиш, як катують наш люд: уже немає сили терпіти. Ти прости мені, що вмиратиму на м'якому ложі, але рука вже не вдержить шабляки. Та я посилаю за себе сина, останнього сина! Благаю тебе, Свята Мати, дай йому сили докінчити діло, яке почали предки. Дай йому сили, щоб не зневірилася його рука, щоб не став зрадником! Тоді краще вбий мене громом, а його скарай першою ворожою кулею! Та Ти, Милостива, вернеш мені сина героєм. Верни, я Тебе благаю! Щоб прикрив мої старі очі на вічний сон. Благослови його, Свята Діво, на велике діло, на війну за самостійність, на бій за Вкраїну!"

Звук дзвона почувся вдруге. Тремтячою рукою обтер старий сотник сльози, зняв шаблюку з стіни й пішов у другу світлицю, де ждав його Микола.

"Сину мій! — промовив сотник стиха. — Ти бвчив і знаєш, що діється на Вкраїні:

одно страшне пекло. Зайда-чужинець вдерся в нашу землю. Стогне й ридає Україна. Сором гнути шию! Сором ходити в ярмі по землі, политій кров'ю славних предків, вкритій їх тисячолітніми могилами!"

Голос батькові вже не тремтів, але дзвенів як метал. "Не раз ми піднімали повстання, — продовжував він. — Тисячі борців гинуло в боях за самостійність України! Твій прадід поліг у бою з бусурманами. Дядька твого Северина спекли ляхи в мідяному биці. Старший твій брат упав од московської кулі. Я сам двадцять три роки був у походах. Не сподобив мене Господь упасти на полі слави: рани зробили гречкосієм. Така його воля... Та я тебе шлю, сину! Останнього з Наливайків... Хай кров їх пролита запалить твоє серце. Пометись або згинь як герой!.. Як вони!"

А може, як вернеш у славі, мене вже не буде на світі. Тоді, сину, лишаю тобі один заповіт: будь сином України. Для лакомства нещасного, проклятого панування, багато кинуло свій народ, і віру, і мову. Продали Україну за золото, як Юда продав Христа. Згадай Вишневецьких, Острожських і інших... І якби я знав, що за жінку візьмеш чужинку й приведе вона тобі на світ ляха, Москвина чи турчина, вбив би тебе оцею шаблюкою! Кров твоїх дідів і братів, кров нашого роду спала б на голову твою й помстилася б на твоїх дітях і внуках!"

З піднесеною догори правицею, випроставшись у весь свій могутній зріст, це не був уже слабосилий дідусь. Ні, він був втілена помста! Із очей йому прискали блискавиці. Шрами, що рясно вкривали лице, не опоганювали виду, надаючи якоїсь суворо-вояцької краси. Він стояв наче величний, страшний дух сили, гніву й карі.

"Оцею шаблею благословляю тебе на святе діло, останній із роду Наливайків! Віднині ти не спудей, а лицар і месник України! Хай м'ям твоїм страшать гнобителі своїх дітей і внуків! Докінчи почате предками визволення України! Зганьблена чужинцями, вона здіймає до тебе закривавлені руки. Іди, рятуй її!"

Микола стояв на колінах без слів. Чув, мов грім котиться над його головою. Чув, як його серце б'ється шалено, як щось величне розпирає груди. Устами доторкнувся до шаблі, освяченої кров'ю й благословенням батька, і тремтячими руками прип'яв її до пояса.

Потім схопив батькову руку й припав до неї з безмежною пошаною. І вчув, як батькові уста діткнулися його палаючого чола довгим-довгим поцілунком.

Знову розітнувся звук дзвона. Батько здригнувся. Зусиллям волі відірвався од сина. "Іди!..." — ледь чутно промовив і одвернувся: старий вояка соромився батьківських сліз.

Микола вийшов із кімнати. На очах йому блищали сльози. У другій кімнаті ждала мати. З іконою Чернигівської Божої Матері сиділа вона нерухомо й шепотіла молитву. Як тільки побачила сина з батьковою шаблею в руках, зрозуміла відразу, що вже все скінчено, що сповнилась остання жертва. З виразом розпачливої покори вдивлялася в очі сина, й страшне ридання вирвалося з материнських грудей. Це останній син йде від неї на невідому долю...

Потім кинулася, обняла йому голову й мовчки почала притискати до себе.

"Благословіть мене, мамо!" — сказав Микола крізь сльози. Мати ледь підвелася.

Тремтячими руками піднесла святу ікону. Нею тричі перехрестила сина, одягла йому на шию й без сил схилилася на ослін. Микола впав навколішки, ще раз припавши до маминих рук. А вона тремтіла на цілому тілі, шепочучи: "І ти йдеш... останній..."

Церква була повнісінька. На цвинтарі хвилювало море голів. Діди, жінки, діти — всі в святкових убраннях. Спереду стояла молодь; парубки в повній зброї.

Задзвонили дзвони. Притих гомін юрби. Навкруги стало тихо-тихо. Навіть малі діти, відчуваючи, що твориться щось надзвичайне, не бігали й не пустували. Служба скінчилась. Із церкви вийшов у золотих ризах сивий як голуб пан-отець. Перехрестив дерев'яним хрестом (золотого ляхи відняли) народ і так промовив:

"Дорогі браття й сестри і ви, воїни-козаки! "Немає більшої любови, аще хто душу свою віддасть за друзі своя",— каже Святе Письмо. Ви, козаки, серцем зрозуміли ці слова. Ви зібралися на велике свято, для не одного останнє свято. Чого шаблі в ваших руках? Чому очі ваші палають завзяттям? — Бо страшний суд прийшов на Україну! Чужинці опанували нашу землю! Віру нашу ганьблять, тіло Христа топчуть ногами, церкви зачиняють, мову нашу нам забороняють.

Немає сил довше терпіти! Немає слів, бо висохли вже очі! Немає в грудях стогону: в них одна роз'ятрена рана! Не плачте ж, матері, не плачте, сестри й сиві батьки! Забудьте, що перед вами стоять ваші брати, чоловіки, сини й онуки! Це — лицарі, це — месники за ваші сльози й муки! Це — борці за відбудування Української держави! Їх кличе голос предків: Володимира Великого, Святослава Хороброго, Ігоря, Романа, Сагайдачного, Трясила, Наливайка. Їх кличе голос матері-Січи: "Прийдіть до мене всі ті, хто прагне порвати ярмо чужинців, і я наставлю вас! Прийдіть до мене ті, кому пече душу вогонь священної ненависті, і я озброю вас! Прийдіть до мене всі скривджені ворогом, і я помщуся за вас!" Ви, козаки, вчули цей голос. Ідіть же на ворога! Кожна шабля ваша кінчається хрестом: з хрестом ідете на нього, і ніяка сила ворожа не встоїть проти вас!

Бачу — (і тут голос пан-отця набрав якогось пророчого натхнення) — падає лютий ворог од ваших шабель! Видиться мені: жене Україна зайд із своєї землі! Ідіть же і знайте: зброя ваша та пролита кров відбудують Українську державу! "

З піднесенням у правиці хрестом стояв він наче апостол. Очі горіли завзяттям. Видно було, що рука, в якій мигтів хрест, держала колись шаблюку.

"Простягніть свої шаблі!"— владно промовив він.

І в цю хвилину забряжчала зброя. Здригнулася велика громада. Мороз побіг усім по тілі. А краплі свяченої води сипалися на блискучі леза й похилені голови козаків.

Раптом розітнувся звук дзвона. Ціла громада впала на коліна.

Посвячення зброї скінчилося. А священик іще стояв нерухомо, простягнувши над вояками руки, благословляючи їх у далеку-далеку дорогу...

ЧАСТИНА ПЕРША

У БОРОТЬБІ З НЕВОЛЬНИЦТВОМ

Глава Перша. На ворога!

**Уночі повз Кизикермань. На
повному морі. Напад на Озів.
Визволення невольників.
Остання башта. Яничари**

Тихо-тихо пливли чайки. Не плюскотіли весла, не гомоніли козаки. Здавалося, що це не люди плывуть, а мовчазні тіні. Микола, схилившись на весло, дивився в далечінь.

І йому згадалися останні літа. Як виряджав його батько на Січ, перший бій за визволення, як покотом клалися голови ляхів і як він, знеможений, упав на лядські трупи, а кров лилася струмочком із рубаної рани. Це перша була кров за визволення Вітчизни. А потім — безупинні бої в степах із Татарвою, морські походи... "Три роки, три роки минуло в походах! — прошепотів Микола. — І не стямився навіть".

Світло, що ледь-ледь мигтіло вдалині, почало блимати щораз ясніше. Гавкіт собак ставав усе голоснішим. Здалека було вже видно, як чорніли, ніби в мряці, башти твердині. Серце забилося в Миколи. На чайках було тихо-тихо. Чутно було, як у кожного знімаються й опадають груди.

Микола стояв непорушно. Думка за думкою гнались, як бистрі Дніпрові хвилі. Перед ним, ген там, удалині, мов скелі, знімалися мури Кизикерманя. "Як перший півень заспіває, пропливти маємо повз фортецю", — згадав він зненацька наказ кошового. А там, а там уже далі море, широке, бурхливе Козацьке море!

"Дніпре, могутній Дніпре! — розмовляв подумки Микола, — Носив ти колись на своїх дужих хвилях Олега, був шляхом слави Хороброму Святославу й Володимира Великого колихав на своїй гриві. Ми їхні й твої діти. І наші носив ти чайки аж у Козацьке море. Не забудь і тепер про нас! Ми зросимо, як наші предки, твої лугові квіти ворожою кров'ю. І цвістимуть вони, і пишатимуться тобі на радість. Пошли ж буйного вітра: хай нагонить мряку й нею нас оповіє. Захочай нас од хижих очей ворогів! Очеретові скажи шуміти, щоб плюскоту наших весел не було чутно! Пропусти нас, батьку, в Козацьке море!"

Зненацька далеко в темряві заспівав півень. Микола прокинувся з задуми. Похилився вперед і вдивлявся в темряву. Вухом ловив найменший шелест. Мушкет із підведеним замком був готовий кожної хвилини до вистрілу. За ним стояло два козаки також з мушкетами: стежили боками, щоб і звідти не впало лихо. Гребці держали руки на веслах, готові кожної хвилини мигнути ними й стрілою пролетіти попри твердиню.

* *

*

На небі погасли зорі. На сході з'явилася червона смужка. Почало благословитися

на світ. А в очереті, наче стадо качок, збилися чайки. Козаки відпочивали: Кизикермань був уже за ними!

Того ж дня надвечір, як сонце сховалося за очеретом, пустилися запорожці в дальшу дорогу. А що спочивали цілий день, налягали тепер на весла з усієї сили.

Чайки, мов вітер, гналися на хвилях. Так пливли вони цілу ніч. На світанні, як сонце почало золотити береги Дніпрові, побачив Микола, що вони ширшають. Хвилі вже не товпились і швидко не гналися. Широке спокійне плесо відбивало блакить неба й білі хмаринки. Велетенськими раменами Дніпро простягався далеко й губився в сірій бурхливій пасмузі. Туди летіли чайки! Хвилі бились об невисокий берег і заливали його раз по раз. Це вже не були хвилі Дніпра: то було Козацьке розбурхане море!

Зраділи козаки! Заспівали пісню, що аж море здригнулося, вхопило легкі чайки на свої розколихані хвилі й понесло їх далеко-далеко.

Микола не міг одірвати очей від моря. Навкруги бушували хвилі, чайки знімалися на самі гребені, а за мить спадали в чорні прірви. Аж наприкінці розбурхані хвилі, наче жаліючи втомлених козаків, почали втихати. Перед Миколою простягся безмежний простір далеко-далеко, ген аж під крайнебо. Лише мала, ледве видна чорна смужка відділяла море од хмар: це мріло побережжя Криму.

Та не туди слався шлях запорожцям. Вони пливли весь час далеко від берега. Під Козловим минули щасливо турецькі галери й прокралися непомітно попри Кафу, що лише мріла здалека своїми мінаретами. Боем пробилися попри башти Керчі, розбивши дві турецькі галери, й пропливли протоку. Вранці розкинулося перед ними тихе плесо Озівського моря. Не бушували хвилі, не знімалися білі пінясті верхи, не чорніли водяні безодні. Надвечір на крайнебі замаячила смужка: це було вже Озівське побережжя.

Чорна ніч сповнила небо й море. З легким шумом бились об берег хвилі. А на ньому чорнів мур. Наче якісь марева, знімалися башти, безупинно блимаючи блискучими очима. Із очерету, що хвилював недалеко затоки, розітнувся тихий голос пугача, й за хвилину почали випливати чайки.

Не чути було ні плюскоту весел, ні гамору, ні шелесту. Підпливли під берег. На пісок упала тінь; одна, друга, третя постать. Це підкрадалися запорожці під мури Озова. За хвилину й їх не було видно: зникли в темряві ночі.

Зненацька з очерету вдруге почулося гасло: "Пугу!" — "Пугу!" — відповіло щось із під мурів твердині. І чорні смужки одна біля другої стали вкривати берег. Почувся наче тихий плюскіт весел і ледь чутний дзенькіт і шум. За хвилину все стихло. Лише час від часу за муром вили собаки та лопотіла крилами сполохана птиця. "Пугу!" — втретє розітнулося гасло, і за хвилину мигнуло світло під чорними мурами — одне, друге!..

Розітнувся брязкіт шабель. Блиснув огонь, там другий, третій. У цю мить загриміли з берега гармати. Зі свистом понеслися кулі на мури. Затремтіли башти, сколихнулося море. Заметушилися турки в баштах. Розітнувся страшний крик із козацьких грудей, змішуючись із ревом гармат і торохкотінням мушкетів. Вибігли турки на мур, та вже було пізно. І тоді в темряві забряжчали шаблі, зі зойком і стогоном почали битися на мурах. У місті зчинилося пекло: ревіла худоба, іржали коні, зойк і крики продиралися

крізь гуркіт гармат — полум'я охопило його з усіх боків.

Вогонь став добиратися до закутка, де чорніли башти. Червоні язики вже почали лизати сірі грубезні мури й важкі залізні двері...

Раптом із бічної вузької вулиці вибіг Микола. Його постать освітило полум'я; воно відбивалося в очах хлопця, що жевріли мов огонь. Червона смужка крові спливала по його зеленому жупані. Та він не помічав цього. Перед собою бачив лише сірі башти. Піднесена закривавлена шабля, здавалося, готова щохвили змести кожного, хто наважився б заступити йому дорогу до залізних брам, за якими чутно було брязкіт невольницьких кайданів і благання допомогти. Існувала лиш одна думка: "Там невольники — українці! Там нещасні християни!". Прибіг під браму й замахнувся з усієї сили шаблею. Вона дзенькнула й зламана впала на землю. Не їй розбити темниці замку! Микола кинувся у сусідню хату. За хвилину вибіг. У його руках блищало серед полум'я вістря сокири. З надлюдською силою грюкнув об замок раз, другий — і замок упав на каміння.

Зарипіли залізні завіси, та брязкіт кайданів і радісно-божевільні крики заглушили рип дверей. Микола зник у темній низькій в'язниці. За хвилину почали звідтіля виходити невольники — сиві діди й молоді козаки. На руках у деяких іще бряжчали важкі кайдани. Руками, на яких під ланцюгами червоніло м'ясо, закривали очі, бо блиск вогню їх сліпив. Це не були люди: це були якісь страшні примари. Несамовиті запалі очі та чорні сухі обличчя надавали їм вигляду кістяків, покритих шкірою. Ноги вгиналися під невольниками: вони не могли їх втримати.

Плакали, сміялися, обіймалися, божеволіли. А там далі ледве доволікся до брами як голуб сивий дідусь. На ногах усього були ще ланцюги. Знеможений, сперся на одвірок і заривався як мала дитина. Полум'я освітило його худі руки і випалені очі, які здійснював угору. "Україно!" — шепнув тремтячими устами, схилив голову та біля розбитих воріт тюрми віддав Богові душу. Не судилося йому побачити вільних степів Вітчизни! Тридцять три роки мук на порозі волі відібрали йому життя.

А тим часом доми, мінарети й кипариси палахкотіли велетенськими смолоскипами, освітлюючи місто, мов у велике свято. Це була ніч, якої Озів іще не бачив! Це був день страшного суду, день, на якому справедлива Божа рука розкривала перед катами Вкраїни заслужене пекло, а перед її синами, невинними мучениками, довгожданий рятунок.

Визволені невольники з запаленими смолоскипами бігли тепер разом з козаками вулицями міста, у деяких на руках бряжчали ще кайдани.

Худі руки, в яких палахкотіло полум'я смолоскипів, почорніли, змарніли лиця надавали їм вигляду духів з палаючими мечами за кривди і рани Вкраїни. Козаки розсипалися по цілому місті.

Там розковує козак невольника, там стоїть в обіймах сина-козака визволена мати. Там зустріли козаки серед невольників старого бойового товариша, й він переходить із обійм у обійми.

Тим часом вогненні язики зараз сильніше почали бухати. Вони вже вдиралися в саму

браму. Із неї вийшов останній невольник, за ним вискочив Микола. Його очі спинилися на невольниках, цих ледве живих трупах у ланцюгах. Стиснулися кулаки: йому хотілося кричати до Бога про криваву помсту, якої світ іще не бачив. Одвернув очі і побачив, що недалеко чорніє ще одне пекло: остання башта! Глухий божевільний крик, розпачливий зойк продирався крізь грубі мури й залізну браму. І Миколі здавалося, що це не крик і не зойк, а хтось кинджалом довба його голову раз по раз; що вп'ялося щось гострими кігтями в його груди й рве їх шматок за шматком. Він закусив губи з болю й погнався до башти. І вже бачив залізний замок. Уже замахнувся сокирою, коли зненацька крізь гамір пронісся страшний крик яничарів: "Алла! Алла!".

Що сталося з ним, Микола не знав. Схопився, скочив мов звір. В руках час від часу блискало гостре вістря сокири. Чув зойк навкруги, бачив, як чиїсь голови котяться йому під ноги й щось тепле, липке оприскує йому лице. Чув, як потикається й щось ясне блима йому перед очима. А далі потемніло в очах, підігнулися ноги. Він хитнувся раз, другий, вчув страшенний гук і вже більше нічого не бачив і не чув. Не бачив, як впала остання башта, придавивши собою останніх невольників, не діждалися рятунку...

Глава друга. Українська Голгофа

Пробудження в льоху. Кафа.

Майдан сліз. Хресний шлях

Чорне склепіння льоху нависло над Миколою. Вода стікала краплинами зі стелі й падала йому на голову, що була гаряча мов жар. Не світило Миколі ясне, веселе сонце. Перед очима наче хто простяг рядно. Лежав, мов у домовині. Щось налягло на груди й давило їх наче каменюкою. Микола ледве-ледве дихав.

Зненацька забряжчали ланцюги: це він ворухнувся. Підвів голову, та вона без сил упала на камінь. Уста йому палила страшна спрага. У грудях і горлі палахкотів вогонь. Повернув голову й припав устами до просяклої водою стіни. Звідкіля і яким чином потрапив він у цю пітьму, ніяк не міг зрозуміти. Перед ним ставали неясні картини: якесь море, село й башти. Та поволі думки ставали яснішими. Він зрозумів уже, що опинився у якійсь печері. А далі помітив, що стоїть ніч, бо нічого не бачив перед собою. Він іще не знав, що світу йому тут не бачити, що в льохові цьому вічна глупа ніч.

"Та чому рухнутися не можу?"— пробігла думка. Підвів руку. Щось наче тягнуло її додолу й немов забряжчало. Підвів ногу — й вона теж мов із олова: упала й задзвеніла. Мороз пробіг по тілу.

"Де я? Де я?"— мов ножем шпигала думка. "Чого саме зайшов у цю печеру? Не печеру, а якусь могилу? А може, я не живу?"— шепнув — і злякався свого шепоту. Почав підносити ще раз руку й ногу. "Ні, мабуть, живий!"— крикнув і аж задеревів із жаху, бо на його крик озвався якийсь тихий, придавлений стогін і брязкіт ланцюга. Потім зойкіт затих. За хвилину знову ніби стогін дійшов до його вуха: цим разом сильніший. Божевільний жах стиснув серце Миколи. Він чув, як уся кров застигла в

ньому й щось давить йому груди вже дужче й дужче. Стогін не втихав.

Зненацька майнула ясна думка. Він щось ізгадав. Так, тепер він знав уже це напевне: він вибрався з Січі в похід. Поволі-поволі почав розуміти більше.

"Ага, — шепнув до себе, — похід на Озів". Він бачив тепер мури, башти і турків, які падали під його ногами. Чув навіть їх крик та зойк і радість та плач визволених невольників.

"Уже знаю! — скрикнув розпачливо. — Не бачити вже мені більше сонця! В турецькому льохові немає дня, немає ночі! Є смерть повільна, смерть найстрашніша!"

Очі Миколи зайшли кров'ю. Мов розпаленим залізом хтось ударив його по голові. У страшній, нелюдській розпуці він почав пручатися й зубами кусати ланцюги, які тільки тепер учув на руках. Та тверді, тверді бусурманські окови: не розбити їх ніколи Миколі! І розпачливий стогін виривався йому з грудей...

Кілька хвилин лежав тихо, непорушно. Він згадав батька, брата й сотні тих, що погнили в цьому льохові. Його мучила тепер думка: що сталося з товаришами? Чи врятувалися вони, чи, може, поневіряються по льохах, як і він?

І соромно стало Миколі за себе. "Хай буде твоя воля, Боже! — шепнув тихо. — За Україну каралися вони, й я буду каратися. Тільки від неї одверни муки, бо Вона невинна!" І Микола вже не чув ні болю, ні брязкоту ланцюгів, не бачив темряви. Він був цілком спокійний. Муки й смерть не були вже страшні.

А тимчасом щодня вранці бряжчав замок і піднімалася ляда. На дрючку спускали йому шматок хліба й мисочку брудної води, щоб не іагинув з голоду.

Так серед мук, голоду й пекельної спраги, мабуть, довго проживотів Микола. Волосся спадало йому довгими кучерями на плечі. Лице вкрилося густою бородою. Шкіра на руках потріскалася від холоду й бруду. А рани вже не пекли: стали потрохи присихати.

Минуло хтозна скільки часу. Було якраз опівдні. Сонце іщкло немилосердно. Перед брамою пишного мусульманського міста почувся брязкіт залізних ланцюгів, ляскіт батогів, залупали дикі вигуки погоничів. Довгий ланцюг людей: чоловіків, дівчат та дітей тягнувся далеко-далеко. Звідки йшли вони? Мабуть, здалека, бо закривавлені були їм ноги, рам'ям висіла одежа, в обличчях не світилося людських почувань; їх заступило худоб'яче отупіння. Скуті по чотири в ряд упоперек, пов'язані мотузками вздовж, невольники посувалися, мов безконечна валка. З опущеними головами, ледве волокли ноги. Між ними був і Микола. Його приєднали до ясиру в Озові, посадивши разом на корабель і привізши потім до цього незнаного міста. І от він ішов тепер серед оцих замучених людей. І ідавалося йому, що не ясир це ведуть, а якась велетенська гадюка в'ється поміж тополями, міниться й торохкоче різнобарвною лускою... А куди проповзла — залишала кривавий слід.

"Кафа!" — зненацька вимовив хтось із ясиру. І мимохіть здригнулися невольники.

Ввійшли у браму. Юрба бусурман обступила иевольників і почала їх оглядати. Малі татарчата бігали попри них, штовхали, глузували, жбурляли грудками, кричали, мов несамовиті. Гуркіт коліс, вигуки погоничів ослів, тупіт коней та гомін юрби зливалися в

якийсь дикий гамір.

Миколі закрутилася голова. Він одвик у темному льохові від такої метушні й гамору. Цікавими очима глядів, проте, круг себе. На хвилину забув, хто він, куди й чого йде. Обабіч знімалися пишні будівлі. Раз у раз проходили повз нього то татарин, то турчин, то вірменин. Мінілися дивні одежі чужих, незнаних народів. Різнобарвні завої, халати так і мигтіли перед очима.

Тимчасом скінчилася вузька вулиця. Перед очима Миколи розкрився широкий людний майдан.

"Майдан сліз!"— мов блискавка пролетіла кожному думка. І сотні людей з жахом обвели його очима. Змалку чули про цей страшний невольничий ринок, куди з'їздилися купці з цілого світу, розвозячи потім невольників по всіх-усюдах.

Повольникам звеліли зупинитися. Микола тепер тільки відчув страшну втому. Він ледве держався на ногах. Утомленими очима повів круг себе. Вдалечині, просто перед ним, розкинулося місто. Хіворуч простягся берег і губився в синіх хвилях моря. Ліс щогл чорнів при березі. Біля кораблів метушилися люди. Хто вони, не можна було впізнати. А з майдану сліз серед цього натовпу тяглася чорна смужка й посувалася до берега. По боках на конях упізнав Микола погоничів. Смужка то губилася, то виринала серед натовпу людей, аж нарешті спинилася при самому березі й почала зникати в чорних кадовбах кораблів.

"Продані! — подумав Микола. — Не бачити їм більше рідних степів, не бачити своєї Вітчизни!" Він одвернув очі, бо чув, що тиснуться сльози.

Здалека бачив тепер браму міста. З неї щохвилини приганяли нові й нові гурти невольників. Спереду йшли дівчата, зв'язані по двоє, а далі — жінки. Біля них дрібними ногами тупцяли діти... Погоничі затинали їх канчуками, щоб не приставали. Серед гамору доходив до Миколи плач малих невольників. Кров ударила йому до голови, груди почали підніматися швидше. Чув, як щось давить йому коло серця; хотілося крикнути зі страшного болю.

Та раптом штовхнув його хтось з усієї сили. Він повернувся й побачив лице турчина. "Ага! Це він привів мене на продаж",— отямився нещасний і поволікся за турчином. Крик і гамір ставав щораз голоснішим.

Продираючись крізь юрбу, турчин нарешті спинився на краю майдану й крикнув щось малому татарчукові. За хвилину з'явився другий турчин. Приступив до Миколи й почав його оглядати, обмацувати, заглядати на зуби, наче купував коня. Микола глянув на нього грізними очима. Він забув на хвилину, що не шабляка в його руках, а важкі ланцюги в'їлися аж до кости. Йому так і хотілося кинутися на турчина, вирвати шабляку, що блищала при боці дорогими самоцвітами, й розчерепити йому голову. Та турчин одійшов од Миколи й почав розмовляти з його господарем. Мабуть, торгувалися за Миколу. А Микола забув уже про свого господаря й про турчина, що його купував. Перед ним стояв гурт дівчат.

На деяких красувалися білі сорочки. Мережані рукави й намиста так і звертали увагу цікавих глядачів. Бліді лиця відтіняли карі очі й чорні смужки брів. Струнки як

тополі, стояли вони сумні-сумні.

"Пишні квіти України! — думав Микола, дивлячись на них. — Зірвали вас із лугів, зелених садів і тут продають до турецьких гаремів! Пов'янете, пов'янете незабаром. Зчорніє біле личко, змарніє краса. Очі виплачете у пишних палацах!"

Тої хвилини підійшов до них турчин у пишній одежі. Татарин, що вивів їх на продаж, прихвалював дівчат. А вони, наче сполохана зграя птиць, збилися до купи, витираючи сльози. Турчин оглянув усіх і пішов далі. Переляканими очима дивилися вони вслід за турчином. Він підійшов до другого гурту дівчат.

Ці не були вже в білих сорочках. Пишні шовкові шати прикривали їм гнучкий стан. Бліді лица були нафарбовані. Дорогі сап'янці красувалися на ногах. Та не тішила їх ця пишна одежа, бо лица змивали рясними сльозами.

Турчин підійшов до крайньої. На її молоденькому личкові відбивався безмежний сум. Мов краплинки роси, мерехтіли в оченятах сльози. Вона притулилася до своєї подруги й переляканими очима дивилася на турчина, що обхопив її в одну мить жадібним оком. Микола бачив, як загорілися бусурманові очі. Йому здавалося, що бачить гострі кігті турчина, які хоче той уп'ясти в дівчину. Турчин сказав кілька слів татаринові, взяв його руку й прибав своєю.

"Пропала ти, нещасна дитино!" — зітхнув Микола. Турчин узяв дівчину за руку, щоб повести з собою. І здається, молоде дівча вчуло ці невидимі кігті, відчуло цей кровожадний зір, бо вирвалося йому з рук, мов пташка з пазурів хижого яструба. Розлютований турчин прискочив до неї, мов тигр, вирвав із рук татарина канчука й почав ним шмагати нещасну. Дівча кинулося до гурту подруг. Та не втекти їй! Ударом канчука повалив її турчин на землю, зашморгнув шнур на шиї й повів за собою.

Микола ледве міг устояти. Він тремтів цілим тілом. Потім огорнула душу якась байдужість. Хай роблять із ним, що хочуть, хай б'ють, на шматки посічуть — аби не бачити йому цих знущань над нещасними братами, над безборонним українським людом.

Раптом недалеко пролунав розпачливий жіночий крик. Микола прокинувся з задуми. Він не хотів, він боявся глянути в той бік. Та юрба штовхнула Миколу й повернула туди.

Два татарини однімали в якоїсь жінки хлопчика. Вони продали його, мабуть, на яничара турчинові, за яким вели вже кілька десятків таких дітей. З надлюдською силою боронила мати дитину. Нарешті татари відірвали її од сина. З божевільним криком упала вона, мов нежива, на землю. Ох, той зойк! Він застиг, здається, в ушах Миколи навіки! І не раз у страшних примарах переслідував він його відтоді аж до самої смерті...

Микола навіть не чув, як підійшов потім до нього новий купець і як купив його в турчина. Він прокинувся тоді тільки, як новий господар штовхнув його в бік і звелів іти за собою. Микола ледве кинув оком на нього. Його могли тепер вести, куди хотіли; могли робити з ним, що кому було до вподоби. Похилив голову й пішов, мов не своїми ногами, за турчином. Куди й чого — він не знав і не намагався навіть одгадати.

Знав тільки одне: що ніколи вже не побачить рідної землі, що радощі zostалися

позаду, що з цього часу для нього самого починаються муки невольництва, на боротьбу з яким підняв він батьківську зброю.

І Микола йшов покірно тим хресним шляхом, який не раз стелився перед сотнями тисяч українських невольників, єдиною визволителькою з якого була мученицька смерть.

Глава третя. На турецькій галері

Прикутий до опачини. Примари. Смерть невольника. Невольницький плач. Плавба повз африканське побережжя. Боротьба з доглядачами. Морський бій. Допомога невольників ворожому судну. Кари за бунт. Знову невольничий ринок

Мипуло вже, мабуть, зо два місяці, як Микола опинився на турецькій галері й ніяк не міг отямитися. Бо коли його приковували під корабельним помостом до тяжкої опачини, якимось нічого не відчував. Не розумів навіть, що ці удари молотка живцем його забивають у труну, бо вийти, чи то пак винести його звідти, — могли тільки мертвим. Був як уві сні.

І ці горлові крики доглядачів, і удари таволгою по голій до пояса спині, а до того ж безупинне піднімання й опускання важкої опачини якимось приголомшували, задурювали. А коли згадати все пережите Миколою: полон, удар в голову та майдан сліз — не диво, що він утратив вразливість.

На зупинках же виснажені невольники западали в тяжкий сон. Та він їх не відсвіжував: прикуті сидьми, не могли випростувати втомленого тіла; цілоденні муки викликали страшні примари, і невольники, скрикуючи несамовито, поривалися кудись, рвучи на собі ланцюги. І не раз траплялося вночі, що кілька хвилин чути було божевільні вигуки та брязкіт кайданів. Тоді приходили з світлом потривожені доглядачі й ударами ремінних бичів приводили до притомності.

А спека ставала все більш нестерпною: пливли, видавалось, на південь. Мучила спрага — й нічим було спраглих уст зросити; гриз голод — бо годували лише раз у день. А тяжка праця виснажувала тіло.

Одного разу трапилося, що хтось із невольників не витримав: із горла й носа бухнула кров. А за кілька днів ні погрози, ні лайки, ні удари не могли примусити слабого підносити важку опачину: він конав у кайданах. І тоді його, ще конаючого, розкували й понесли на поміст. Плюскіт хвиль та слабкий крик показали Миколі, де знайшов бідолаха упокоєння.

Майже ніякі зовнішні враження не доходили до нещасних. Тільки крізь опачинні отвори пробивалося денне світло та вчувався мірний плюскіт і ритмічний брязкіт кайданів: то пропливала повз них інша галера. І знову тиша: лише скрип опачин,

дзюркотіння води та мірний брязкіт кайданів.

І вже втратили лік дням. Давно пропливли проклятий Стамбул. А галера все пливла та пливла, прямуючи на південь.

У ці води ніколи ще не запливали запорожці. Тож жодної надії на визволення! Були живцем поховані в цій пливучій домовині!

***

Одного разу Микола почув із берега неясні звуки, схожі на мелодію. Проте це не була пісня. Мелодія складалась із стогону, ридань та розпачливого брязкоту кайданів.

Вона линула до серця — й те шматувалося від жалю, торкалася очей — і з них капали гарячі сльози.

"Боже, що зі мною? — думав Микола. — Звідки ці звуки, такі рідні й такі болючі?"

А звуки линули, спинялися зненацька розпачливими акордами, спадаючи повільно, немов розприскуючись гарячими сльозами. Де він чув ту мелодію?.. Раптом у Миколиній уяві став січовий кобзар із випеченими очима, і він пригадав цю пісню: то був невольницький плач.

Глянувши зненацька на товаришів, Микола не впізнав учорашніх рабів, що муки, здавалося, вгасили їм духа. Ні, ні! Це були живі трупи, але очі їм променіли дивним огнем: так дивилися на старих іконах мученики, що йдуть на смерть.

"...І ніколи вже не побачимо рідної землі. Кайдани перегризуть нам тіло. Навіки в неволі, навіки!.." — стогнала пісня.

І всі невольники, навіть чужинці, що не вміли по-українському, притулившись до опачин, ридали як малі діти...

"Ні, не може бути, — думав Микола, — щоб оцей плач не дійшов до неба. Він долітає туди й кривавою росою спадає у підніжжя Господнього престола. Щось станеться!"

І він широко розплющеними очима вдивлявся туди, в несьогосвітні простори, звідки й міг лише чекати порятунку...

...І доглядачам багато треба було тоді бити й лаяти невольників, щоб їх прочумати. Галера рушила нарешті. Усе тихше й тихше лунала пісня, а їй вторив на галері ритмічний брязкіт кайданів...

*

Спека під помостом, де сиділи невольники, ставала нестерпною. Вода й їжа через це були смердючі, огидні. Невольники охляли й од нестатків, темряви та виснаження схожі були на блідожовтаві трупи. Чимало невольників харкало кров'ю, а від постійного налягання на важкі опачини майже всі слабували на груди.

Із розмов доглядачів дізналися вони, що плывуть на захід уздовж африканського побережжя, і ще тяжче стало на серці: отож усе далі й далі від рідного краю! І якесь худоб'яче отупіння опанувало нещасних.

Але іноді хвороблива лють охоплювала Миколу та інших невольників. І вони, задихаючись од ненависти, жаріючим зором пасли кожен рух доглядача. Інколи навіть у якійсь нестямі кидалися на катів; але ланцюги вгризалися в тіло, а бич розлютованого доглядача — в закривавлену спину.

Проте навіть у цих нерівних умовах межі невольниками та доглядачами відбувалася німа, але запекла боротьба. І Микола брав у ній не останню участь.

Це була трагічна війна безсилля з силою, скутого раба з вільним. І кінець її обом сторонам був відомий наперед: ані один невольник не вийде живцем!

Коли, наприклад, доглядачі давали наказ гребти повільно, невольники, напружуючи всіх сил, гребли чимдужче. А коли треба було поспішати, вони ледве ворушили опачинами. І що міг зробити доглядач? Ударити? — Тіло було, мов одна роз'ятрена рана! Смерть заподіяти? — Невольник би молився за нього! І хтозна, на скільки літ вистачило б Миколі сил, коли б не трапилася подія, яка цілком змінила йому все даліше життя.

Одного дня Микола почув якусь незвичайну метушню на помості. Потім прибігли заклопотані доглядачі й звеліли гребти чимдужче. Але невольники, вдаючи своїм звичаєм якнайбільше напруження, гребли так, що галера ледве посувалася.

Згори щохвилини збігали яничари, щось кричали незадоволено доглядачам, показуючи на невольників. Доглядачі підганяли тих грізними криками й ударами, а невольники, вдаючи переляканий поспіх, зачеплювались опачинами й сварились. А галера посувалася.

Раптом десь удалечині розітнувся гарматний постріл, за ним другий, третій. На помості зчинилася ще більша метушня. Над самими головами невольників теж пролунали стріли. Невольники зрозуміли все: йшов морський бій.

І от, навіть не зговорившись, вони вирішили одночасно: спинити галеру! Як це сталося, Микола не зрозумів і сам. Він, як і інші невольники, мав одну лише думку: потопити ненависних бусурманів, потопити хоч би ціною власного життя!

І ось невольники повернули зненацька опачини, гребучи в противну сторону. Горішні опачини зчепилися з нижніми, галера повернулася на місці й... спинилася. Побачивши бунт, перелякані доглядачі мерщій кинулися нагору.

Тимчасом вороже судно, мабуть, швидко наближалось, бо незабаром Микола почув навіть стрілянину з мушкетів. Очевидно, галеру брали на абордаж.

І тут раптом заблис у Миколи вогник надії: а що, як це християни? Що, як вони визволять нас із неволі? І так захотілося жити, Боже, як захотілося! І він сидів, тремтячи від тривожно-радісного сподівання.

А нагорі з обох боків безупинно гримали, виразніше вчувалася стрілянина з мушкетів.

Зненацька, з голими шаблями в руках, збігли згори приведені доглядачами яничари. Кинулися на невольників і, на вказівки доглядачів, почали стинати голови.

Рвонувся Микола й лише зі стогоном упав на своє місце. Хотів умерти з незаплющеними очима, як козак, — і не зміг: од безсилля й виснаження потемніло в очах. Чув, мов крізь сон, як рубали живе тіло, чув хряскіт костей та хрипи конання... А коли вже прочувався, доглядачі виносили порубаних: їх було більше як половина всіх невольників. Микола був увесь закривавлений: його двох сусідів порубано.

Мушкетна стрілянина стихла. Вряди-годи з обох боків гримали ще гармати, але

чимраз тихіше. Галера віддалялась од ворога: вона пливла. Микола виразно чув дзюркотіння води, а на помості — радісні вигуки бусурманів.

І тут він зрозумів усе. Туркам допоміг вітер: вони пливли, напнувши вітрила. •

*

Щодо недобитків-бунтарів, а серед них і Миколи, турки закували їх у потрійні кайдани й укинули на саме дно галери, замкнувши лядою. Там перебували вони в цілковитій темряві, у смороді, серед щурів, без їжі та води. Аби заморили голодом, це був би ще, на Миколину думку, найкращий вихід.

"А може, виймуть очі бусурмани або скалічать та й зроблять за євнуха", — міркував він, і важкі думи сушили серце.

Невесело було й іншим невольникам. Проте ніхто не скаржився, ніхто не нарікав на долю. У всіх була німа покора найвищому Володареві та розуміння необхідності цих мук для Вітчизни.

І одно тільки смутило і Миколу, й других: чи матимуть вони сили винести останні муки? Чи не зроблять сорому Запорожжю стогоном або іншим проявом слабості? Бо виснажені були козацькі тіла й підупали лицарські сили.

Скільки часу пробували отак невольники — чи день, чи два, чи кілька — ніхто не знав, бо не приходив до них ані промінчик світла. Усі вже так охляли, що не могли навіть сидіти й лежали нерухомо.

Один молодий козак почув наближення смерті; а що не було пан-отця, козацьким звичаєм сповідав свої гріхи перед товариством. Зі сльозами прохав, як допоможе кому Бог вернутися на Україну, щоб передав останній привіт його нареченій та старій неньці. Потім зтих і вмер, ще за життя покладений у цю пливучу домовину. Отож, зосталося тепер невольників двадцять два та одне мертве тіло.

Нарешті одного дня забряжчав замок, піднялася ляда й невольників почали виводити нагору. Деякі не могли вже йти: тих піддержували товариші, умовляючи не робити сорому товариству. Бо ніхто не знав, куди їх ведуть, — може, на муки — і хотілося показати ворогові востаннє, як умира українець.

А коли вивели на поміст, невольники сп'яніли від повітря й посліпли од сонця. їх, як сліпців, позводили з корабля й повели кудись. А вони йшли, хитаючись, піддержуючи один одного.

Вели, певне, до якогось міста, бо чутно було галас юрби, чим ближче, тим голосніший. А коли прибули в місто, Микола й інші невольники могли вже дещо бачити. По будинках та високих мінаретах одразу помітили, що це якесь велике мусульманське місто.

Ще кілька хвилин — і невольників пригнали на широкий людний майдан. Глянувши на нього, Микола одразу впізнав, що то: це був невольничий ринок.

Глава четверта. У неволі в Танджері

У неволі в будівничого. Рани на ногах. Новий

господарь. Праця коло ручних жорен.

Знайомство з англійським матросом. Розмова з

Дау ель-Бакані. Зміна становища. Збудування

вітряка. Прихильність господаря. Думки про

втечу

Сливе півроку пробував уже Микола в неволі у Танджері. Правда, на галері не без світу Божого, проте неволя була також нелегка. До того ж за весь цей час ні разу не стрічав він земляків.

Серед невольників були генуезці, венеційці, греки, волохи, французи, москвини, негри та англійці. Але ні одної рідної людини, жодного слова по-українському. І ця самотність дуже болючою була для Миколи. Скільки пережив він за останні часи!

На невольничім ринку господар галери продав Миколу одному будівничому, що жив у мароканськiм порту Танджері. Микола, вкупі з іншими невольниками, скутими по четверо в ряд, тягнув уздовж берега кораблі й гончаки, навантажені камінням та іншими будівельними матеріалами. Потім їх вивантажували, знемагаючи від тяжкої праці. Сонце пекло немилосердно. Рани од ударів ятрилися від поту та спеки. Люті африканські мухи й гедзі впивалися їм у закривавлене тіло, а воно гноїлося й кишіло червою, мов живе стерво. А спека задурювала. Море горіло мов розтоплений метал, і боляче було на нього глянути. Переводив Микола погляд на місто: воно лежало все біле, пишно розкинувшись на зелених горбах; стрімко підносилися стрункі мінарети, білили серед гаїв пишно оздоблені вілли. Там дзюркотіли водограї, там була прохолода.

А тут невольники, особливо європейці, один по другім мертвими падали від сонячного удару. Та байдуже було це містові, затіненому пальмами, яке безжурно віддавалося пестошам сонця. Тиша стояла навкруги: лиш учувалося важке сопіння хворих невольничих грудей.

Інколи із дзбанками на головах, із заслонами на лиці збігали до джерела стрункі арабські жінки. І кілька хвилин лунали тоді в повітрі безжурні голоси, привабливо дзвенів жіночий сміх. А Микола гинув од спраги, спеки й втоми, проклинаючи це мусульманське місто.

...І вночі не було відпочинку. Невольників замикали у вирубаний у скелі льох, брудний та вогкий, де вони задихались од смороду.

...Скільки часу минуло отак, Микола не уявляв собі. Та одного дня, вивантажуючи з гончака каміння, він посковзнувся й тяжко поранив ноги. А що доглядачі не звикли лікувати невольників, рани ніяк не загоювалися, й Микола не міг працювати.

Отож, щоб збутися слабого, Миколу продали втретє. Цього разу купив його один дуже багатий араб, колишній губернатор Танджеру, Дау ель-Бакані. Після галери та тягання вантажу робота в нового господаря здавалася Миколі дуже легкою. Під накриттям од спеки, прикуті довгими ланцюгами до муру, сиділи двадцять два невольники й ручними жорнами мололи збіжжя. Годували в Дау ель-Бакані також краще, та й доглядачі були, здається, не такі люті. Отож, Микола відпочив трохи й за деякий час загоїлись йому рани.

Маючи більше вільного часу, почав він знайомитися з сусідами, але єдиним європейцем серед них був англійський матрос Джеймс Брови. Отож, із оцим англійцем вів Микола часті розмови й вони вчилися один в одного мови.

Незабаром Джеймс Брови вмів уже трохи по-українському, а Микола, що вже за ці півроку стрічався з англійцями, майже вільно почав говорити по-англійському. І яка ж це радість була для обох слухати й говорити рідною мовою! До того ж у Джеймса Бровна збереглося якось Святе Письмо, з яким побожний матрос ніколи не розлучався.

І от, коли він навчив Миколу ще й читати по-англійському, вони разом читали Святе Письмо. Це траплялося, звичайно, ввечері після роботи. Друзі присувались один до другого, скільки дозволяли ланцюги, схиляючи голови над Святою Книгою. І почували вони тоді всім серцем незриме заступництво Найвищого Судді, що віддав їх у неволю, як Йосипа, й вірили щиросердно, що надійде час, і Він визволить їх, як і Йосипа, з оцеї муки.

Отак проминуло два місяці. Одного дня, оглядаючи своє господарство, Дау ель-Бакані зайшов до невольників. Побачивши двох європейців, він спитав, звідки й хто вони. Микола, що вмів уже трохи по-арабському, відповів йому, хто був він та його товариш.

Почувши, що Микола з України, господар ним дуже зацікавився й почав розпитувати дещо, бо не раз, мабуть, чув од турків про Україну. Але Миколі важко було говорити по-арабському. Помітивши це, Дау ель-Бакані, що був дуже освіченою людиною, спитав Миколу, яких мов він іще вміє.

"З чужих мов я найкраще володію латинською", — відказав Микола.

"Латинською? — здивовано запитав по-латинському Дау ель-Бакані.— Де ж ти її навчився?"

Тоді Микола оповів йому, латинською-таки мовою, хто він і де вчився, як пішов на Запорожжя і як дістався до неволі.

Дау ель-Бакані вислухав це з очевидним зацікавленням. "Сміливий і лицарський народ ви, українці! — сказав він на відході. — Не раз чував я про вашу відвагу. Самого Володаря вірних (хай Аллах продовжить йому віку!) гризе журба, що має таких завзятих сусідів, а перед ним, козаче, тремтить уся Європа".

Оця розмова, несподівано для Миколи, змінила все його даліше життя. Незабаром його розкували, одягнули й оселили в палаці. Дау ель-Бакані вже шукав для свого сина, десятилітнього хлопчика, вчителя латинської мови. Отож він велів Миколі вчити хлопчика цієї мови, суворо заборонивши ухилятися від свого предмету, особливо ж зводити річ на релігійні теми. А для догляду за Миколою приставлений був один старий слуга-араб.

Хлопчина вдавався дуже слухняний та працьовитий, то й наука йшла успішно. Отож, батько був дуже задоволений з Миколи. Він не раз сам приходив на лекції, а іноді кликав до себе Миколу, щоб дати йому деякі вказівки щодо науки. Але через деякий час Дау ель-Бакані почав кликати Миколу просто на розмову або на пораду, бо почав шанувати його за розум, досвід, освіту та лицарську гідність. Микола бачив оцю

прихильність господаря й усе міркував, як би поліпшити становище свого приятеля Джеймса.

Одного разу в розмові з Дау ель-Бакані він оповідав, як мелють збіжжя на Україні й як вітер там або вода працюють краще й скоріше, ніж сотні невольників. Дау ель-Бакані дуже зацікавився й запропонував Миколі збудувати млина. Микола цього тільки й хотів. З дозволу господаря він вибрав собі з-поміж невольників майстрів, але в першу чергу увільнив Джеймса Бровка. Матрос був непоганий тесля, та й Микола, як справжній запорожець, умів теслярства.

Отож, вони й заходилися ставити вітряка. Але хоч якою легкою й простою здається ця справа, проте брак відповідного знаряддя, а особливо незнайома робота справляли чимало труднощів.

І Микола, й матрос цілими днями іноді додумувалися, як приладнати пальці до трибів, або як зробити, щоб із коритця під кошем при кожному повороті жорна сипалося під нього збіжжя.

Траплялося, що якась дрібниця надовго спиняла роботу. Але ж для Миколи збудування вітряка було тепер справою честі. І він його таки збудував!

Може, у вітрякові й не все було зроблено майстерно, а борошно навряд чи було першоряднім якості, але ж молоти можна було. Що ж до танджерців, у тім числі навіть і Дау ель-Бакані, цей вітряк був для них архитвором млинарської техніки.

Відтоді ще більше почав шанувати Миколу господар, а Джеймса Бровна наставив за головного мельника.

Тепер Микола був майже вільний. Він добре говорив по-арабському. У пристойнім убранню це був гарний, ставний юнак з інтелігентним, завжди трохи зажуреним обличчям. І у виразі лица мав він щось таке, що притягало кожного: в нім була якась внутрішня сила, стримана нелюдським зусиллям Ввічливий та стриманий, він ніколи не виявляв невольничого пригноблення. Навпаки, почуття самопожертви було для невольника джерелом самоповаги, що незримим ореолом оточувала його постать. У рухах і поведінці виглядав він немов здетронізований король. І ця незламна сила викликала повагу навіть у гнобителів. Не диво, що Дау ель-Бакані почав закликати до себе Миколу не тільки для розмов на самоті, але й при гостях, особливо ж, коли до нього приходили вчені мулли, кадї та ієіші. І тут розмовляли про філософію, а найбільше на релігійні теми.

Трохи згодом господар, здавалося, так полюбив Миколу, що не міг уже без нього обійтись й почав брати з собою, їдучи в гостину до вельможних, здебільшого вчених, знайомих.

Отож, жилося б Миколі непогано, коли б не туга за рідним краєм. Вона, мов звір, вгризалася в душу, й годі гнітив його пишний палац, задихався він серед чудових пахощів тропічного саду. І часто радився Микола з Джеймсом Бровном про втечу. Але ж, хоч і був, здається, вільним, почував, проте, що всюди за ним непомітно, мов тіні, стежать доглядачі. І не раз здавалась йому тоді нечуваним лицемір'ям та витонченим катуванням бусурманська прихильність.

Глава п'ята. Втеча з неволі

Цат ес-Салямi. Диявольська спокуса. Краще смерть, ніж зрада! З ворогом Вітчизни всі засоби боротьби дозволені. Приготування до втечі. Крізь палац уночі. На мотузку в повітрі. Назустріч долі

Одного дня Дау ель-Бакані покликав до себе Миколу й звелів наглядати за побудовою вітряка в своїй родички — удови пані Цат ес-Салямi. Миколі це була не первина, бо околиці панство слідом за Дау ель-Бакані почало й собі ставити вітряки. Отже, в супроводі невольників зараз же виїхав він на присланім ослі й за

годину був коло оселі пані Цат ес-Салямi. Тут Миколу повели довгими алеями пишного саду. По сходах із рожевого мармуру, які провадили до величавого передпокою, увійшов він до палацу.

Навіть у Дау ель-Бакані не бачив Микола нічого подібного!

Проминув кілька пишно оздоблених залів: деякі з них були без стель, а посередині мармурової долівки до басейнів, облямованих трояндовими кущами та квітами, з мелодійним дзюрчанням спадала кришталева вода. Іноді починалися цілі галереї з високим, мов у церковних банях, склепінням, опертим на майстерно різьблені мармурові колони. Усюди вилискував мармур, дзюркотили водограї. У повітрі розносилися пахощі, й Микола не знав, що запашніше: чи оті пишні квіти, чи аромати, що блакитним димом розходилися із срібно-перламутрових курильниць.

І оця незнана пишнота, і барвиста мінливість фарб, і солодке дзюрчання води сп'янили вразливу душу юнака. Милуючись красою, йшов як уві сні. Раптом відчув на своєму плечі дотик провідника й спинився: невольник зник, провівши його до пані.

Вона сиділа просто перед Миколою на шовковій канапі. І крізь тонку заслону побачив Микола, що пані ще молода й незвичайно вродлива. А очі її були такі променисті й такі сумовиті, немов журба якась застигла в них, променіючи безупинно тужливим взором.

"Вітаю тебе, чужинче! Ти втомився: сядь і спочинь", — промовила вона стиха.

І її мелодійний голос якось журливо забринів серед оцеї пишноти. Невимовне почуття охопило Миколу, й чомусь так шкода стало журно-привітної красуні.

"Я чужинець і невольник, світла пані. В цій землі мене так не вітали ще навіть звичайні люди...— з тихим докором одповів Микола. — А тут така пишнота... Може, Ви сама королева? Ні, я не знаю, що Вам одповісти!.." — Він сам здивувався своїй неспіливості: здається, не хвилювався так і перед самим кошовим.

Вона всміхнулася ледь помітно, але не сумовитими очима, лиш устами.

"Не нарікай на мене: я сама тут чужинка... Сядь же та й розкажи мені, звідки ти?"— І таке ніжно-жіноче співчуття бриніло в її голосі, що Микола й не стямивсь, як сів і почав говорити.

Він оповідав про свою науку, про батьків, про Запорозжя, про бої, про полон, а найбільше про Україну та її муки. І тут голос йому тремтів од хвилювання. Пані була, здається, також зворушена: на очах їй світилися сльози. Раптом вона підняла з лица заслону, й Микола побачив шляхетно-звабливе жіноче обличчя.

І од цієї нової ласки, яку зробила йому незнайома пані, глибока вдячність і якесь нове, ще не знане почуття ввійшли в серце Миколи. А вона, обійнявши руками коліна, тужно схилила голову, мов зів'яла квітка, й так і застигла в німій тузі.

Микола мовчазно й непорушно сидів коло неї, не сміючи перебити цю тишу з пошани до невідомого горя. Боже, чого б не віддав він, щоб тільки розважити цю зажурену красуню! Здається, життя б не пошкодував за усміх на вирізьбленому, немов із білого мармуру, личку.

"Не дивуйся, лицарю! — промовила нарешті Цат ес-Саямі, опанувавши себе, — Усі мої рідні далеко-далеко звідси. Ти нагадав їх мені своїм оповіданням!"

Потім, згадавши зненацька обов'язки господині, звеліла вона невольницям принести солодошів та прохолодних напоїв, приймаючи Миколу не як невольника, але як дорогого гостя. І отак, наглядаючи за роботою, не раз бував Микола в Цат ес-Саямі. Завжди вона його стрічала не як невольника, але як близького, щирого друга.

Одного дня, саме вернувся Микола з роботи, як його покликав до себе господар. З виразу обличчя помітив Микола, що Дау ель-Бакані має йому сказати щось дуже важливе.

"Друже! — урочисто почав господар, узявши Миколу за руку. — Ти бачиш мою прихильність і знаєш, що я зробив для тебе. Ти був у кайданах, і я розкував тебе; був невольником, а став моїм другом! Скажи ж мені тепер, чи подобається тобі Цат ес-Саямі?"

Багато вже чув і бачив Микола на своєму віку, але од цієї мови оторопів, не знаючи, що відповісти.

"Слухай же мене уважно! — продовжував Дау ель-Бакані. — Багато й не останніх юнаків домагалось Цат ес-Саямі, але тільки ти зворушив їй серце. Аллах послав тобі долю. Бери її за жінку й будь щасливий!"

"Її за жінку? — ледве вимовив Микола. — Але ж я невольник, а вона вельможна пані!"

"Я даю тобі волю!" — дивлячись йому просто в вічі, промовив Дау ель-Бакані.

"Я християнин, а вона мусульманка!" — твердо додав тоді Микола.

"Християнин? — погордливо повторив господар, пронизуючи його очима. — Що ж? Перейдеш на мусульманство!"

Лише тепер зрозумів Микола як слід значення слів господаря. Мов опечений, одскочив од бусурмана. Увесь зблід на лиці.

"Зрадити віру батьків! Продати за розкоші свій народ! Ні, краще смерть! В нашім роду не було відступників!"

Він задихався. Очі горіли ненавистю. Страшний і прекрасний був у гніві козак! Раптом Микола згадав своє становище й неймовірним зусиллям волі опанував себе, але

помітив, як зловісний вогонь блиснув в очах господаря. Проте це була лиш одна мить: Дау ель-Бакані стримав себе також, продовжуючи далі:

"Слухай же! — і в голосі бусурмана бриніла тепер незламна воля, — Ти забув, хто ти. Не завжди живеться добре невольникові: сьогодні — в ласці, а завтра — на галері, сьогодні — здоровий юнак, а завтра — каліка-євнух! І втікати йому нікуди: лише замах на втечу — і виймають очі! Слухай же уважно! — говорив Дау ель-Бакані далі. — Раз на віку трапляється щастя! Подумай, я даю тобі на це один день!"

Слухаючи ці погрози, відчував Микола, як німіє йому від жаху тіло, а несаможиття лють охоплює всю істоту. Не смерті боявся, але каліцтва. Бо ж нема справді нічого страшнішого, а надто для юнака, як бути скаліченим нелюдським способом. І хотілось йому схопити цього ката за горлянку й задавити, мов скаженого собаку.

"Так от яка ласка ворога! Ні, ні! — з ненавистю думав Микола. — Він лютіший від доглядачів на галері!"

І тут зрозумів він раптом, що з цими катами всі засоби боротьби дозволені, що це не люди, але звірюки. Отакі думки, мов блискавки, пролетіли в його розпаленій голові. І Микола вирішив уперше в житті стримати себе, обдурити ворога й спробувати щастя в утечі.

"Так, пане! — промовив він покійно, немов схаменувшись, — Я. забув, що я невольник. Але ти розумієш сам, як тяжко зректися того, чого нас змалечку навчили!"

Ця вдавана покора відразу вплинула на Дау ель-Бакані, й він уже значно лагіднішим голосом почав переконувати Миколу. Він говорив Миколі, що, однак, ніколи вже йому не вернутися на Україну. Тож треба вибрати: або неволя, або розкоші.

Та й яка користь буде для вітчизни, коли він десь конатиме на галері? Хто знатиме про це? А тут житиме в багатстві, матиме за дружину одну з найвродливіших жінок Сходу. З його розумом, освітою та досвідом і у війську, й на цивільній службі можна зайняти високу посаду. І яка шкода буде від цього Україні? Адже ж Мароко далеко від України й ніколи з нею не воюватиме!

Микола вдавав, що він визнає Дау ель-Бакані рацію й прохав збільшити час, уже навіть не на обміркування, але на те, щоб звикнути до несподіваного щастя. Господар охоче згодився чекати і, не наполягаючи навіть на призначенні певного терміну, відпустив Миколу.

З важкими думами, але з твердою постановою вийшов Микола. Перед ним зійшлося три шляхи: побусурманення, неволя й втеча. І він зробив вибір. Знав, що чекає його при невдачі, але ж не мав іншого виходу. Почав обмірковувати план утечі.

Незвичайно тяжка була ця справа, навіть коли б пощастило викрастися з палацу. Увесь палац, сад і подвір'я — це була справжня твердиня, оточена стрімким муром шести метрів заввишки та глибоким ровом коло чотирьох метрів завширшки. Отож, коли б навіть утікачеві пощастило спуститися на мотузку з муру, опинився б у рові, вилізти звідки було неможливо. Біля брами ж та звідного мосту постійно вартувала сторожа.

Але Микола знав також, що в саду біля муру росло високе крислате дерево, міцне

гілля якого звисло понад муром майже над середину рову. Отже, Микола гадав, що, коли б він зачепив линву за найгрубшу гілляку й спустився вниз, опинився б за яких два метри від берега. Проте, він розмірковував, що, коли б линва була міцна, а гілляка не зламалася, можна було б тоді, розгойдавшись у повітрі, доторкнутися до муру й, одштовхнувшись сильно, опинитися на березі.

План утечі був занадто сміливий і ризиковий, але єдиний. Уся справа тепер була в тім, щоб здобути відповідну линву й викрастися вночі з палацу. Повідомивши при першій змозі Джеймса Бровна про свою постанову, Микола виклав йому план утечі, запропонувавши втікати разом.

Джеймс Брови охоче згодився, й вони почали готуватися до втечі. Джеймсові якось мельникові протягом двох днів удалося без жодних підозрінь здобути кілька міцних мотузків. Зв'язавши їх до купи, матрос міг мати міцну, потрібної довжини линву. Замість зброї він таки здобув два довгих гострих долота з млинарського знаряддя й напередодні втечі передав одно, непомітно Миколі, а той переніс його під одежею до своєї кімнати.

Увесь цей час Микола вдавав при зустрічах із господарем цілковите задоволення своєю долею, проте кожного разу боявся, що не витримає цієї гри й зрадить себе якимось нерозважливим словом чи рухом.

* * *

Надійшла нарешті ніч утечі. Ніколи ще, мабуть, так не хвилювався Микола, як тоді. Здавалося, що серце йому розірветься, заки діжде призначеної години. Кілька разів починав уже Микола думати, що пропустив умовлений час, і поривався відчинити двері. Проте страшним зусиллям волі стримувався. У голові гупало, мов гнали мільйони волів.

Раптом заспівав півень. Одним скоком Микола був коло дверей. "А що, як скригнуть?" — блиснула думка. Рішучим рухом підняв, проте, клямку й одразу відчинив двері. Вийшовши, безшумно зачинив їх за собою.

Навкруги панувала тиша й півтемрява. Схилившись біля одвірка, з шаблею в руках спав чорний невольник. Микола застиг навшпиньки: один підозрілий рух, лише нерівномірний віддих — і він кинувся б на вартового й задавив би на місці. Та невольник спав твердим сном. Мов тінь прокрався повз нього Микола. Пробирався потому через пишно оздоблені зали. М'яке світло падало з підвішених де-не-де кришталевих лампад. Ніжно-пахучий дим розходився з срібних курильниць. Дивовижні арабески на примхливих мавританських склепіннях та арках приковували погляд. Подекуди таємно вилискували на чорному мармурі старовинні темно-золотаві арабські письмена.

Дійшов нарешті до темного передпокою. Мов неясні тіні знімалися колони. Посередині дзюрчав водограй. Слабий світ мерехтів оддалік: то були двері балкону. Під захистом колон почав прокрадатись Микола.

І вже був на середині передпокою. Раптом напружений слух уловив ледве чутну ходу: хтось ішов сюди. Сховався за колону, напружений, мов тигр до скоку; стримав віддих. У руці його стреміло вістря долота. Назустріч ішов невольник. Нічого не

помітивши, пройшов повз Миколу. Хо́да зати́хла. Ще не встиг Микола рушити, як знову пролунала хода. Повз втікача пройшов невольник, що вартував біля дверей.

Іще кілька хвилин напруженого чекання. Все стихло. Мов тінь, прокрався на балкон і по гіллію дерева миттю спустився на землю. В саду панувала тиша. Нечутною ходою, ступаючи по теплій росяній траві, дійшов до водограю. Якась тінь вийшла з-за дерева: це був Джеймс Бровн.

"Линва є", — прошепотів ледве чутно. І обоє почали прокрадатися до муру.

По крилатому дереву вилізли на мур. Матрос обв'язав Миколу одним кінцем линви за пояс, зачепивши другий за гілляку, й почав спускати. Саме зайшов місяць, і Микола ледве бачив на кілька ступенів навколо. Здавалося, був уже над самим ровом.

"Годі!" — гукнув стиха Джеймсові. Той зав'язав угорі линву. Розгойдавшись, Микола одштовхнувся од муру й долетів до берега. Але був занадто високо й, черкнувши об берег ногами, знову перелетів через рів, гепнувшись з розгону об мур. Тільки Миколина сила волі та будова тіла могли витримати такий удар.

"Ни́жче!" — гукнув удруге матросові. Той спустив його ниже.

Знову почав розгойдуватися. Це була найстрашніша хвилина! Коли б линва або гілляка не витримали, смерть була б неминуча: з розгону настромився б на забиті в дні рову палі. Але цього разу линва почала закручуватися, й Микола долітав усе до муру спиною. Нарешті Миколі пощастило: одштовхнувшись од муру, долетів до берега й з усієї сили за нього вхопився. Джеймс відчув, що линва спинилася, одв'язав її й почав злегка попускати. Микола виліз на берег. Кілька хвилин спочивав: боліло Все тіло. Далі, зачепивши кінець линви за якогось корча, дав гасло Джеймсові спускатися. Матрос миттю опинився біля Миколи.

Уже співали другі півні, а береговий вітер проганяв із моря туман, коли наші втікачі попрямували до затоки. Йшли більш як годину. Почало сіріти, й острах узяв втікачів, що рибалки їх випередять і, позабиравши байдаки, почнуть відпливати на лов. Не йшли, а бігли до берега. І вже було чутно шум пробудженого міста, коли підходили до затоки.

Край берега стояло кілька байдаків із сітями та іншим рибальським знаряддям, з вечора приготвленим до плавби. Зіпхнути найближчого з них на воду, напнути вітрило й одпливти — це було для втікачів справою кількох хвилин. Микола сів коло стерна, матрос — біля вітрила, й легенький байдак, мов білокрилий птах, полетів, прорізаючи хвилі.

А місто прокидалося: з'явилися на вулицях погоничі ослів, зі дзбанками на головах щохвилини збігали за водою танджерські дівчата, рибалки, навантажені сітями, прямували до берега. Та наші втікачі впливли вже з затоки на повне море. Неволя зосталася позаду, перед ними пінилися хвилі, а там, у далині, неясна, мов обрій моря, чекала їх незнана будучина.

Глава шоста. Розбиття корабля та українська лицарськість

Байдаком через океан. Без їжі та води.

Порятунок. Хуртовина. Ураган. Підводна скеля. На березі

Чотири дні й чотири ночі пливли вже наші втікачі.

За весь оцей час тричі тільки припливали до берега, щоб набрати питної води, але й це робили вночі: боялися потрапити до рук переслідувачів. І тому, хоч і потерпаючи від голоду, держалися завжди далеко від берега, пливучи, до того, не на північ — до Гібралтарської протоки, але на південь — уздовж західного побережжя Африки. Микола й Джеймс Бровн думали цим способом уникнути зустрічі з бусурманськими кораблями, а також затуманити переслідувачів, які, безперечно, вирішать, що втікачі прямують до Європи. Разом із тим, матрос міркував, що їм пощастить дістатись до гирл річок Гамбгь або Сенегалу, а там були вже англійські оселі.

Нелегка була ця плавба. Іграшкою для хвиль здавався легкий байдак. І багато треба було зусиль, снаги, безсонних ночей та невсипущої праці, щоб не загинути в океані. Ішов п'ятий день їх

мандрівки. П'ята доба голодування, бо годувалися тільки сирою рибою, що її вдавалося упіймати.

Але останнім часом втікачі вже не помічали на побережжі людських осель. Отож на шостий день увечері вирішили підпливти до берега. Вони спинилися й переночували в гирлі невеликої річки. Цей відпочинок був майже безпечний, бо за втікачами вже, видима річ, не гналися, і просто-таки необхідний для них, бо давно падали від виснаження.

Берег здавався цілком відлюдним, проте втікачі боялися зрадити свою присутність і не розпалювали вогню. Вдосвіта зважилися розпалити багаття й у казанку, який знайшли в байдакові, вперше зварили собі юшку. Підживившись, утікачі знову віддалилися в море, пливучи однак весь час узберіж.

Отак цілих дванадцять днів прямували вони на південь. Усе частіше й частіше траплялись їм тепер людські оселі. Іноді на березі стояли дикуни — негри. Вони запрошували жестами наших утікачів наблизитись, але досвідчений матрос радив не звірятися на них, тим більше, що у негрів були списи та луки, а втікачі не мали жодної зброї.

Надійшов п'ятнадцятий день подорожі.

Побережжя було так густо заселено, що втікачі не могли навіть одшукати відлюдного місця й відновити запасу води, а це під пекучим африканським сонцем дуже давалося взнаки. Ледве стояли на ногах. Проте терпляче переносили муки. Минуло ще кілька днів. Нарешті перед утікачами постало грізне питання: або можлива неволя в дикунів, або смерть на волі від голоду й спраги. Не вагаючись, вибрали

останнє: далась бідолахам взнаки бусурманська неволя!

Неможливо описати тих мук, які пережили того часу Микола й Джеймс Брови. І вже нє мали сил, щоб разом працювати: довелося встановити зміну. Одбувши свої години, кожен знеможений падав на дно байдака. І розпачлива думка гризла обох: чи надовго їх вистачить.

Настав вісімнадцятий день. Микола відбув свою чергу й непорушно лежав на дні байдака. Дивовижні марева поставали перед ним: бачив цілі озера солодкої холодної води, цілі гори соковитих овочів та смачної їжі. І ці видива викликали страшенну муку.

"Корабель! Корабель!"— пролунав зненацька несамовитий крик Джеймса.

Микола схопився. На обрії мріяв корабель.

І радощі, і страшні сумніви огорнули тепер нещасних. Чий був оцей корабель? І чи треба їм зраджувати свою присутність?

Корабель плив просто на них. Але ж вони побачили його раніше й вирішили не виявляти себе. Отже, згорнувши вітрило, поставили байдака запорозьким звичаєм навпроти сонця. Чекали, поки корабель підпливе ближче, й досвідчений матрос за зовнішнім виглядом впізнавчий він.

Минуло десять хвилин — десять віків! З німим запитом дивився Микола в напружені очі моряка. Раптом в очах Джеймса блиснула радість.

"Португальський!"— скрикнув він, задихаючись, і, мов неживий, повалився на дно байдака.

Микола кинувся напинати вітрило. Кілька хвилин плив за кораблем навздогін. Несподівано судно згорнуло вітрила й спинилося: певно, чекало байдака.

За чверть години Микола був уже біля корабля. Уся команда судна вийшла на поміст, з цікавістю дивлячись на невідомих людей в арабському убранні. Матроси опустили їм мотузяну драбину. Але навіть Микола не зміг по ній влізти. Після першої спроби йому закрутилася голова, й він упав також на дно байдака. Матроси обв'язали тоді обох утікачів за пояси й таким способом витягнули на корабель.

Обидва були непритомні.

Як тільки Микола і Джеймс прийшли до тями, їх нагодували й почали розпитувати по-португальськи, по-іспанськи й по-французьки, але вони нічого і ніяк не розуміли. Наприкінці Микола порозумівся з капітаном корабля по-латині. Він оповів йому всі свої пригоди та про втечу з Джеймсом із мусульманської неволі. Джеймс тим часом порозумівся з одним матросом — шотландцем.

Неможливо описати і піклування, і ту прихильність, яку виявив екіпаж корабля до втікачів, дізнавшись, хто вони. Але особливо привітно ставилися всі до Миколи. І не диво: страшну, безупинну боротьбу провадили тоді всі цивілізовані народи Європи проти мусульман. Але ні хрестові походи, ні двовікова кривава боротьба не зламали ісламу. Здавалося, він став іще могутнішим, іще грізнішим. Турецькому султанові належала майже половина півкулі. Турецькі війська доходили аж під Відень. Мусульманські наскоки закривавили пів-Європи.

Тому слава Запорозької Січі голосно лунала по всьому світові. В очах цивілізованих

європейських народів запорожець — це був лицар, що вів безупинну, жорстоку війну з мусульманством. Тепер, коли серед екіпажу був запорожець, ім'я "Україна" не сходило нікому з уст. І всі з співчуттям обговорювали, як Миколі найкраще дістатися до вітчизни. Та ба! — Корабель плыв до Америки.

Щодо Джеймса Бровна, це його зовсім не турбувало: зустрівши земляка, він охоче зайняв на кораблі вільну посаду матроса. Та не так počував себе Микола. Він тільки жив думкою про повернення на Вкраїну. Вона стояла йому завжди перед очима. Вже вільний — не počував себе цілком щасливим.

Капітан корабля обіцяв, чим тільки може, допомогти Миколі у його повернеш до Європи. Він казав навіть, що на о. Мадейрі Миколі може випадково трапитися судно. Крім того, обіцяв спинити першого стрічного корабля, впросивши капітана прийняти до себе Миколу. А коли б не було зустрічного корабля, пропонував доїхати разом до Бразилії, звідки капітан мав незабаром вертати до Європи.

А що на повернення до України потрібні були кошти, капітан запропонував Миколі чималу суму з власних заощаджених грошей, але Микола відмовився. Тоді капітан запропонував обом утікачам продати йому байдака. Порадившись із Джеймсом, Микола хотів спочатку подарувати байдака зо всім, що в нім було, капітанові. Але коли той рішуче відмовився, Микола й Джеймс згодилися продати байдака.

На долю Миколи припало 418 піястрів. За 80 піястрів він зараз же купив у помічника капітана його святкове, нове вбрання й переодягнувся.

Погода була чудова. На третій день корабель доплив до острова Мадейри. Весь оцей час у Миколи жевріла надія, що, може, підпливе до Мадейри, вертаючи з Америки до Європи, якийсь корабель,— але даремно. Отже, через два дні підняли якір і корабель пустився у дальшу дорогу.

День по дню минали спокійно. Микола сидів цілими днями на помості: перед його очима простягався безмірний океан, а вгорі — ясна блакить неба. І він линув думками далеко-далеко, на свою рідну Вкраїну...

На шостий день після виїзду з Мадейри, над вечір, затягнулося небо чорними хмарами. Вітер, що колихав досі лагідно корабель, почав кидати ним щораз сильніше. Хвилі громадилися й знімалися все вище вгору. Сполохані птахи з кигитом літали над розбурханими хвилями.

Микола знав, що заноситься на хуртовину. Він її не лякався: козак звик до бурі. Та все-таки неспокій закрався в душу. Йому хотілося погідного неба, хотілось якнайшвидше дістатися до Бразилія звідти до Європи, а там уже далі, дасть Біг, і на Вкраїну.

Раптом небо прорізала блискавка, одна, друга, третя. Угорі здалека почувся страшний гуркіт. Сколихнулися хвилі, підняли на своїх хребтах корабель, мов порошок, й жбурнули ним у прірву...

Минула ніч, страшна, пекельна ніч. Ранком хуртовина ніби вщухла, та не надовго. Коло полудня знову зірвався вітер, іще дужчий, як учора. Небо знову вкрилося чорними, грізними хмарами. Розбурхані хвилі кидали кораблем і несли його не знати

куди. Минав день по дню, один грізніший за другий. Люди звикли трохи, сиділи, притулившись до стіни, й шепотіли молитви. Вони віддали себе в опіку Всевишньому й ждали від нього порятунку.

Шість днів лютував ураган і тільки сьомого дня вранці почав стихати. Вітер скаженів іще, та корабель плив уже спокійніше. Микола не міг довше втерпіти й вибіг на поміст. Ноги затремтіли в нього.

"Рятунок! Земля!" — крикнув він і чув, як сльози радості підступили йому до очей. Усі кинулися за Миколою. Далеко перед ними чорніла смуга землі. Один могутній крик радості залунав на кораблі, та цеї ж хвилини корабель струсонувся, затріщав і став на місці. Усі попадали. Настала тиша — смертельна, страшна тиша. Навкруги ревіли спінені хвилі й починали вдиратися щораз вище й вище.

"Підводна скеля!" — пробігло Миколі в думці. Він чув, як щось стиснуло йому серце... Смерті він не боявся: колись сам просив її в Бога. Та чому вона приходить якраз тепер, коли він вільний? Коли всміхалися йому вже береги тої землі, звідкіля міг вернутися на свою Вкраїну? Страшний біль стискав йому груди.

Усі зрозуміли, що приходить кінець. На кораблі знову заметушилися. Хвилі вдиралися на поміст і почали обмивати ноги людей. Микола став при вході, сперся об стіну й ждав. Він чув, як щораз глибше потопа корабель, як хвилі вдираються з непереможною силою в нутро судна. Шум, крики, зойки доходили до його вух. Хтось бігав, штовхав його, падав і піднімався. Він зібрав усі сили.

"Тут гинуть люди, всі збожеволіли, а я стою, мов дитина". "До шлюпки!" — крикнув він, кидаючись на корму.

За допомогою Джеймса й кількох моряків спустив він шлюпку. Юрба з криком кинулася до неї, та Микола заступив їм дорогу.

"Жінки й діти наперед!" — гукнув він і почав впускати їх до шлюпки. За ними тільки пішли чоловіки. Шлюпка під тягарем все глибше поринала в воду. На ній не було вже місця, а на помості залишилося ще купка чоловіків. Вода доходила вже їм вище кісток. Тоді вони з божевільним криком одпихнули Миколу й почали стрибати в воду. Руками хапалися за шлюпку й благали узяти їх також.

На помості залишився лише Микола. Він стояв, притулившись до щогли, й чув, як все глибше потопа корабель. Та це вже було йому байдуже. Вже рішився на смерть. Тупим, закам'янілим взором дивився перед себе: човен одпливав. Він залишився один і ждав смерті... Раптом здригнувся. Страшна хвиля височенним хребтом почала насуватися на човен та корабель.

Хвиля вдарила зі страшенною силою. Микола бачив, як велетенська стіна з шумом і грюкотом насувається тепер на нього. Вхопився за вламок щогли. Хвиля вдерлася на поміст і понесла з собою бідолаху... Наче крізь сон, чув він, що його кида, б'є, піднімає вгору.

На хвилину розплющив очі. Буруни лютували зі сказаною силою. Миколу гнало кудись з неймовірною, фантастичною швидкістю. Раптом величезний вал підняв бідолаху на гребінь і поніс у прірву: його поглинула безодня...

Скільки пробув отак Микола під водою, не тямив. Та зненацька вдарився ногами об землю — й прочуняв. Ухопився за камінь. Але це ще не був порятунок. Не раз набігали нові хвилі, тягнучи Миколу в безодню, проте кожного разу з меншою силою. Нарешті страшним зусиллям він кинувся наперед і досяг берега. Останніми силами вибіг угору й упав непритомний на траву...

А за півгодини могутній організм Миколи переміг утому: він заснув твердим сном.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

НА ВІДЛЮДНІМ ОСТРОВІ

Глава перша. Самотній

Незнана земля. Ночівля

на дереві. "Острів!"

Печера. Огорожа.

Запорожець за мотузьяра.

Кам'яна сокира. Календар

Сонце вже почало заходити, коли Микола прокинувся. Першою його думкою були чарівні слова: "живий і вільний". Микола не знав, яка доля жде його тут, у цьому далекому, чужому краю. Та щастя, яке скинуло з нього невольницькі кайдани й вирвало з неминучої смерті, додавало надії, що все ж таки колись за своє терпіння діждеться великого свята, діждеться дня, коли побачить улюблену Вітчизну.

Навкруги було тихо. Внизу лагідно колихалися хвилі. А там, трохи далі за ним, чорнів буйний праліс. Він іще грізно шумів, струшуючи з листя не знаних Миколі дерев краплини дощу, але над ним уже синіло небо — блакитне погоже небо.

Микола лежав і вслуховувався в шум морських хвиль, літаючи думками далеко-далеко — за безкраї моря, за ліс і безлюдне побережжя. Недавня неволя й небезпека здавались йому такими далекими. Він почував себе тепер щасливим і спокійним, як за давніх літ.

І чув, як із кожною хвилиною зникала втома, як руки й ноги ставали міцнішими й жвавішими. Та разом із цим почала дошкуляти спрага. А тут тобі ні джерела, ні струмочка!

Просто перед Миколою стрімко спадав у море високий берег, а далі, трохи ліворуч,— виднілась невелика гущавина. І хоч дорога туди була дальша й пробігала по скелях, Микола вибрав таки останню. Пройшов хвилин кілька й чує — наче в гущавині струмок плюскоче. Зупинився, вслухався... дзюркіт не втихав.

"Невже замість солоної води доведеться мені напиться кришталевої водиці?" — подумав Микола, зближаючись до місця, з якого доходило уже виразне дзюркотіння. Іще кілька хвилин продирався крізь кущі й нарешті побачив високу скелю, за якою срібним струмочком протікала вода. Жадібно припав до неї.

Тепер відчув, як жар, що палив груди й уста, почав утихати, як холод розплився по цілому тілу. Напившись води, кинувся Микола на м'яку, як шовк, мураву. "От тобі й лихо! — думає. — І втоми вже не чую, й пити не хочеться, а їсти, так, здається, злопав би й чортяку з рогами. Хоч би сухаря шматок. Хліб і вода — козацька їда, а тут доведеться й не по-козацькому пообідати. Та не загинув зі спраги й голоду в льохів та на галері, то, може, й тут Бог не дасть загинути."

Сонце вже стояло над обрієм. Поволі почало спускатися нижче, поринаючи у густому листі дерев, а далі продиралось лише крізь густі кущі, й мов золоті смужки миготіли час до часу. Здалека доходив рев хижих звірюк: у старезному тропічному лісі наближався вечір.

"Не шкодило б заснути в цих м'яких перинах, — думав Микола, лежачи на траві. — Та рев хижих звірюк щось недобре віщує: як попадеш у кігті лева або тигра, то це вже не жарти."

"Та що думати довго! Ось дерево старезне; крилате його гілля аж просить тебе: "Ходи, ходи, козаче! Тут тебе не досягне ні ягуар, ні лев, ні тигр". І Микола виліз на дерево, вгніздився на розлогій гілляці, а плечима сперся об другу, щоб не впасти.

"Ну, нічого, переспати можна буде, а як упаду, так моя вже провина", — міркував, куняючи.

Утома почала охоплювати його все більше й більше. Спочатку опали безвладно на гілляку руки; голова хиталася то в один, то в другий бік. Потім важко опали сонні вії, й він чув лише, як вітер шумить серед лісу. І здавалось йому, що шепоче він листю якусь казку про старезний ліс, про хвилі бурхливі й диких звірюк. Далеко-далеко вчувся Миколі рев хижаків, усе слабший і слабший. Чув, як під ним тріщать кущі й щось лопоче крильми, мов птиця. А далі все злилося; рев, і дзюрчання струмочка й лопотіння крил, перетворившись в якусь дивну мелодію, щораз тихшу й тихшу. Микола бачив іще мов наяву, як десь гаснуть зорі одна за другою, як хлопці якісь, ніби бурсаки, гуляють по Подолу, як у степу широкому гарцюють козаки, впень татарву рубаючи. І він на коні шаблюкою стина одну за другою голови бусурманам. А потім погнався за ляхом якимось, гусаром. Чує, як свище круг нього вітер, і він, убиваючи ляха, падає з коня.

Розплющив Микола очі та й дивиться, — а він лежить на землі. "Еге, — думає сіромаха, — тож не впав я з коня, а таки просто з гілляки. Що робити? Лізти знову на дерево? Так ізнову скотишся, як галушка. От краще тут доночую. А хижі звірюки?" Подумав-подумав, махнув рукою, заплющив очі та й заснув твердим сном.

Рано-вранці Микола прокинувся. Сонце почало саме виринати з лісу. Кругом дзвеніли пташині голоси, а квіти блищали росою, мов перлами. Втоми вже не чув зовсім; лише в череві було порожньо.

"Не загинув у хвилях, не загинув зі спраги й не пожерли мене звірюки, так із голоду, мабуть, не доведеться загинути", — думає Микола, Зірвавсь на рівні ноги, протер ще раз очі, умився й пустився шукати хоч чого-небудь, щоб заспокоїти голод. Блукав-блукав лісом, та скрізь дерева без плодів. Нічого не надібав, а тут тобі й ноги вже ледве волочаться.

Блукаючи отак, Микола згадав нарешті, що бачив колись у Танджері, як невольники їли устриць. "Доведеться й меці скуштувати цієї гидоти, — думає він. — І то щоб хоч іще їх знайти." І пішов на берег шукати устриць. А коли знайшов кілька, хоч як не до смаку були, таки проковтнув.

Заспокоївши трохи голод, почав міркувати Микола, що робити далі.

"Бачу, що не солодко всміхається мені життя на цій незнаній землі. Але що буде — те й буде! А поки що розглянутись треба, де саме я", — вирішив він. Здалека видно було високу скелясту гору. Туди й попростував.

Гущавина вкривала підніжжя скелі. З трудом пробивався Микола крізь неї, а потім почав спинатися на гору. З-під його ніг рвалося каміння й котилося вниз. Хапаючись то за каменяку, то за коріння, добрався Микола на саму вершину гори. Дихаючи важко й держачись руками за уламок скелі, глянув униз...

Аж дух йому заперло: під ногами чорніла безодня, внизу пробігав струмок та й вився, мов гадюка, серед зелених кущів, далі шумів густий ліс, а там, ген-ген далеко на крайнебі, синіло море. Повернувся Микола в другий бік: і звідси — зелень, море й крайнебо. З жахом повів очима навкруги й бачив лише хвилі, хвилі й хвилі...

"Острів!" — промовив бідолаха приглушеним голосом, і холодний жах огорнув йому душу.

Проте він іще не вірив очам, ще озирався навколо. Перед ним розкинувся острівець милі дві завширшки і чотири завдовжки. Непролазний, дикий праліс вкривав значну його частину. Ніде не було видно осель, нізвідки не підіймався дим. Скільки не напружував Микола зору, ніяк не міг відшукати ознак людського життя. І тут підігнулися йому ноги, в німім одчаю притулився до скелі.

"Острів!.. Відлюдний острів!.." — шепотів він ледве чутно.

І згадалися Миколі ті хвилини, як іще малим хлопчиком бігав по зелених луках, як забавлявся в гурті друзів: насипав вали, дерев'яною шаблюкою зводив січі. А потім як утомлений убігав до хати й розказував матері, як то вони рубалися, як Андрійкові зламалася шабля, як списом шкіру йому здерли з руки. Згадав оце все Микола, та й жаль охопив за ріднею, за товариством. Чи вернеться він коли до них? Чи тут таки загине на відлюднім острові? Відчував, як сльози почали підступати до очей. Довго-довго сидів отак непорушно Микола. І незримі нитки слалися з далекої землі до любої Вітчизни. Він посилав туди всю свою любов і безмежну тугу.

"Мабуть, довго доведеться мені тут прожити, — подумав нарешті тужно. — А може, й весь свій вік коротатиму на цім острові. Треба вже тепер відшукати хоч печеру, яка б захистила від звірюк та холоду".

І він, спустившись з гори, розпочав пошуки, але, крім кам'яних скель, нічого не

знайшов. Аж наприкінці при одній, як мур, стрімкій горі побачив невеличку заглибину з вузькою щілиною. "Ось тут буде моя домівка!" — подумав Микола.

"Якби мати лопату або кайло, — міркував він далі, — то таку б видовбав печеру, хоч куди. Або хоч би шабляка тобі! Та, крім рук, нічогосінько немає, а руками не будеш довбати скелі; треба щось вимудрувати".

Узяв спочатку гостру каменюку, що лежала під ногами, почав довбати нею, та нічого з цього не вийшло. Аж врешті таки придумав. "Ось ці дерева зарадять моєму лихові: викопав їх із корінням та й посажу перед щілиною. А як розростуться, то наче стіною захистять мене, і спати вже можна спокійно, і ховатись од хуртовини. А згодом, може, що краще винайду".

Недалечко плюскотів струмок. "От і вода близько, — міркував він. — Чи вмитися, чи води напитися — не треба буде блукати далеко".

Не гаючи часу, взявся Микола до роботи. Руками викопував дерева, й хоч нелегко йому доводилося, але надвечір вже лежало перед печерою кілька викопаних. Змучений, обтер піт із чола й пішов напитися води. А що вирішив до вечора посадити кілька дерев, то про спочинок не було й думки. Тепер почав Микола руками порпати ями. І хоча добре нагрів собі чуба, проте пізно ввечері зеленіло п'ять дерев перед печерою.

Тим часом голод ізнову почав допікати, а тут тобі вже й нічка надходить. "Піти б мені на берег і вдруге підживитися устрицями, а то ляжеш голодний, та й не заснеш, як слід", — думав Микола. І хоч темно було, пішов до моря шукати устриць. Прийшов на берег, а тут тобі лихо: хвилі залили мілке побережжя.

"Гай, гай! Це приплив моря, — каже Микола, — нічого не вдієш, козаче, — вертайся й лягай голодний".

Та де тут лягати? Таки довелося примоститись ізнову на дереві. А щоб не скотитися з гілляки, як тої ночі, прив'язався він цим разом очкурем і заснув в одну мить.

Коли прокинувся вранці, чув, як болять спина та й нога, добре таки надавлена гіллякою. Але не такий був Микола, щоб довго роздумувати над тим, що в нього болить.

"Треба поснідати" — вирішив він і пішов на берег шукати устриць.

Цим разом вибрав іншу дорогу. Пройшов гушавину, перескочив через струмок і дивиться — праворуч росте кокосова пальма. Він бачив її в Африці не раз. Горіхи, завбільшки як гарбузи чи дині, густо обсіли вершок дерева.

"Горіхами можна буде підживитися краще, як устрицями", — подумав Микола й здоровенним костуром збив кілька горіхів. Та як їх їсти? — клопочеться: тверді, мов каменюки. Після довгих зусиль розбив, проте, гострим каменем шкарлупу. А тут тобі й друга під нею, міцна, як панцир черепахи. Зате, розбивши її, знайшов усередині соковите зерно, смачне, як звичайний горіх, а в його нутрі — густий солодкий сік. І припав Микола до кокосових горіхів, як ведмідь до меду.

"Ну, хвалити Бога, що дав мені вже другу поживу, тепер і голод не страшний", — подумав він. І хоч ситий був, пішов-таки на берег за устрицями. Багато їх нині не знайшов, зате, вертаючи до печери, побачив Микола зариту в піску велику мушлю з

гострими, як вістря, краями. "От і за лопату буде мені, а то пальці таки здорово болять", — промовив Микола, витягнувши мушлю з піску.

Незабаром знайшов він так само випадково рослину з волокнястим бадиллям, як у льону або в коноплі "Може, що вийде з цього бадилля", — подумав наш козак. Нарвав його цілий оберемок, поскручував у в'язки, як коноплі, й поклав у воду мочити. За кілька днів, як добре насякло й зм'якло бадилля, вийняв в'язки й розклав сушити на сонці. "От, терниця здалася б тепер мені: зотіпав би краще за бабу. Та ось цей, може, кастур заступить її", — промовив Микола, заходжуючись коло роботи.

І диво: з твердого бадилля вдалось йому дійсно зотіпати прядиво. Із прядива почав сукати нитки й, хоч не були вони такі міцні, як у мотузярів, все ж таки прив'язав ними до дрючка велику мушлю яку знайшов кілька днів тому. Отак випадок поміг Миколі придбати коштовне знаряддя — лопату.

Робота з огорожею пішла тепер швидше. Дерево за деревом щораз густіше заслоняли вхід до печери. А щоб іще краще його захистити, засадив Микола другий ряд дерев, переплівши його гнучким гіллям, а віддаль межі обома рядами засипав землею й камінням. "От тобі й вал. І кулі бусурманської не побоявся б за ним!" — говорив до себе наш козарлюга.

І відтоді вранці та ввечері носив він із близького джерела в кокосових лушпинах воду й поливав дерева. І що за радість була, як одної днини побачив, що молода деревина пускає нові бруньки, а на валу починає зеленіти трава!

До печери провадив тільки один вхід. Щоб і туди не добрався до нього який непроханий гість, вирішив Микола і вхід засадити деревами. Та як заходити йому до печери? От і придумав: ссукав грубе мотуззя й зв'язав із нього міцну драбину.. Над печерою підносилася стрімка скеля, така завитки, як кручі над Дніпром під Києвом, а на її вершку, над самою печерою, росло гіллясте дерево. За нього зачепив мотузяну драбину.

"Ось куди заходитиму до своєї печери. Ти, леве, тигре чи інша хижа звірюко, мабуть, не втнеш цієї штуки!" — думав Микола.

А тепер почав він міркувати, як би вигідніше розташуватись у вузькій, тісній печері, а насамперед її поширити.

Щоб знайти якесь менш-більш придатне знаряддя для розширення печери, пішов Микола до струмка, що протікав праворуч його домівки. На березі лежало багато всякого каміння. Після довгих пошуків знайшов невеликий камінь, подібний до сокири: він був навіть гострий на кінці й немов умисне з дірою на топорище.

"Ось тобі й щастя", — зрадів Микола. У дірку забив міцного дрючка — й сокира готова. "А ну, кам'яна сокиро, чи придатна ти до чого, чи, може, жбурну тебе туди, звідки взяв?" — сказав Микола й цюкнув для спроби по малій деревині, що стояла перед ним. "Ну й розумняка з мене!" — скрикнув втішений, як побачив, що підтяте деревце схилилося вниз. Тоді він знайшов іще два камені: один схожий був на клепало, яким каменярі б'ють каміння, а другий — на короткий грубий ціпок.

Маючи тепер стільки струменту, повний сили й бадьорості, взявся Микола до праці.

Шматок за шматком лупав він нетверду скелід. Печера ставала все більшою й вищою. За кілька днів, як уже продовбав настільки печеру, що міг вигідно поміститися, вистелив її заздалегідь насушеним сіном і вперше заснув на острові по-людськи.

Другого дня вранці прокинувся Микола на м'якім сіні й аж засміявся сам до себе. Сонце піднялося вже досить високо й теплим промінням вдиралося до печери. Лежачи, Микола почав роздумувати, як то він сюди попав та як поволі став розживатися. "От тобі й на! — скрикнув. — Мало не забув, що сьогодні неділя. Живеш та й не зглянешся, як день по дню минає". І згадалася йому неділя на Україні: дівчата в білих як сніг сорочках, козаки на Січі в синіх золототканих жупанах...

"Ех, далеко-далеченько відбився ти, козаче-соколе, від свого гнізда — України, од її пишних садів, гаїв цвітастих, од братів — запорожців! — сказав Микола. — Треба змовити хоч Отченаш за наше славне Січове Товариство та спочити сьогодні християнським звичаєм".

Скінчивши молитву, виліз по драбині на скелю й спустився вниз до струмка.

"А от щоб не побусурманитися, треба якось позначити дні", — думав ідучи. Недалеко росла купка дерев із гладкою, як папір, корою, хоч бери й пиши на ній. "Ось буде мій календар. Іще й літописцем чого доброго зроблюсь, як старий Нестор, — покепкував Микола, — тільки нема в мене ні залізяки, ні чого другого, чим би можна карбувати дні". Пішов, одначе, на берег, знайшов мушлю, оббив каменюкою краї, так що зовсім добре можна було нею карбувати на дереві, і на середущому найбільшому накарбував:

Запорозький козак Микола

Наливайко,

спудей Києво-Могилянської Академії.

Народився Р.Б.1616 місяця

грудня в 6 день

— на Україні.

А на сусідньому дереві накарбував отаке:

По розбиттю португальського

корабля "ЛІСБСНА"

дістався я сюди Р.Б. 1642

жовтня в 19 день.

Обидві ці написи зробив двома мовами: українською та латинською з тою думкою, щоб, коли хто тут зблукає, хай зна, що острів цей відкрив українець, та й до родичів отих бідолах, що на судні загинули, може, коли звістка дійде про загибель корабля.

На третьому дереві карбував дні, починаючи з неділі. Кожний сьомий карб показував Миколі, коли мав святкувати неділю. На четвертому значив тижні, на п'ятому — місяці, а на крайньому — роки.

"Але хоч і неділя сьогодні, та не можна лежати цілісінький день. На дереві горіхів кокосових вже мало, устриць не завсіди на піску знайдеш. Піду в лісову гущавину подивитися: може, пощастить знайти що інше, а то знову доведеться голодувати",—

міркував Микола.

Але сонце піднялася високо й пекло так сильно, що йти було майже неможливо. Довелося відкинути думку про мандрівку й, хоча була неділя, заходитися коло одної роботи.

Микола назбирав гнучких прутів, сплів їх у кільце, так, як плетуть дно кошиків, посередині встромив дрючка та й прив'язав іще мотузком, щоб добре трималося. Потім прикрив верх широким листям, схожим на лопухи; а щоб воно не злітало — позшивав його остяками з риби, яких назбирав на березі моря. "Ось і готова парасоля! — радів Микола. — Тепер, сонечко, печи собі, скільки хочеш. Мені вже байдуже".

А що наближався вечір і пізно було вибиратися в дорогу, Микола вирішив zostатися вдома. Та одної хвилини шкода було йому змарнувати. Тому почав міркувати, що б його ще зробити. Думав, думав, та й скрикнув: "Еге, вже знаю, що робити! За тиждень назбиралося в мене кілька клубків ниток. Чому не сплести з них сітки? Здадуться на що-небудь". І зараз таки заходився працювати.

А що запорожці кохалися в рибальстві здавна, то й умів Микола плести не абияк. Отже, зробив він сяку-таку глицю (бо до справжньої відповідного струменту не було) й незабаром сплів невелику сітку. Потім зв'язав краї сітки ниткою, залишивши верх вільним, немов хватку, до обох кінців прив'язав міцного мотузка, щоб можна було її перевісити через плечі, — й діло готове! Дня не прогаяв і торбину придбав.

Глава друга. Живий вогонь

**Мандрівка по острову. Незнані
бульби й цитринове дерево. Спроба
роздобути вогню тертям. "Печеня" з
лами**

Саме почало на світ благословлятися, як Микола встав із постелі. Сьогодні чекала його далека мандрівка. Це ж уперше дзведеться йому побачити більше, як сусідній струмок та морське побережжя. Перша розвідка! Перевісив через плече торбу, підперезався мотузком, застромивши за нього кам'яну сокиру, в руки взяв парасолю й пустився в дорогу, Минаючи кокосову пальму, збив кілька горіхів, сховав у торбинку та й пішов на берег по устриці. "Це придасться в дорозі", — думав Микола, кладучи кілька устриць до торбини. Напився води з джерела й жваво попростував до злісся, а незабаром зник у пралісі.

У лісовій гущавині була тиша. Таємним, непролазним здавався праліс. Височезні, мов дзвіниці, дерева стояли непорушно. Під ними панували вогкість, темрява, мовчазність.

Наче простягнені руки,, спускалися з дерев ліани, переплітаючись дивовижними звоями, творячи непролазні нетрі. Йшов під верховіттям дерев, немов під склепінням старої готичної церкви, Іноді вдалечині просвічувало: незабаром продирався на галяву

або взлісся. Спочивав тут кілька хвилин, милуючись сонцем та південною красою. Перед ним колихалися запашні, неznані, пишно-чарівні квіти. Вилискуючи мінливими барвами, пурхали серед них величезні метелики й малесенькі, мов бджоли, пташки-колібри. Пишна тропічна природа розкинулася перед Миколою в усім своїм багатстві форм, в усій різноманітності барв та кольорів,

І хоч не боязкий був наш козарлюга, проте з острахом поглядав раз у раз у непролазні гущавини, він багато читав і чув од Джеймса про велетенських вужів-давупів, про отруйливих гадюк, про носорогів. "А хто його зна, що тут здибаєш, а зброї не то вогнистої, але й холодної Біг дасть",— думав він, та й вибирав дорогу, де рідше розкинулися дерева й звідки можна було охопити зором більший простір. Та, на лихо, таких місць у пралісі майже не було.

Вже пройшов Микола чимало дороги, а проте нічого не здибав, крім дерев, кущів та буйної трави. Аж ось на невеличкій галяві побачив він малі кущики з червоп'яно-синім та білим цвітом, а на деяких із них виднілися зеленяві яблучка завбільшки як черешні.

Зірвав наш козак кілька ягід, та не до смаку вони йому були. "От якась лободяка й більше нічого",— промовив він та й зі злости вирвав бадилля. Коли дивиться, а тут на корінню наче бульба. Вкусив одну, та й сплюнув. "Не буде, мабуть, мені користи з вас, та все ж таки не зашкодить кілька взяти з собою: може, коли здадуться". Бульби кинув у торбинку й пішов далі. Ліс ставав усе густішим і темнішим. І хоч завзятець був наш Микола, все ж таки моторошно йому ставало, як шелестіло щось над ним або як недалеко нього тріщало час від часу гілля.

Саме йшов узліссям. Сонце діймалося все вище й стояло якраз над головою. Треба було спочити трохи та підживитися. Недалечко дзюркотів струмок. Туди й попрямував. Розсівся під гіллястим деревом, вийняв горіхи й устриці та й почав обідати. Коли чує: все голосніше та частіше тріскаче галуззя, паче гурт волів надходить. От, так тут, здається, не жарти!

Оглянувся навкруги — нічого; підождав — знову тріскаче. Коли дивиться, а на галявині коло струмка череда диких звірят. Якби не довша шия, як у верблюда, та не голова, як у лошака, то подумав би, може, що це стадо серн.

"Еге, це лами, про яких учився колись у школі. Добре, що взяв сокиру з собою",— ховаючись уже за дерево, бурмотів Микола.

І йому таки цим разом пощастило. Череда звірят почала підходити все ближче й ближче. А як остання молода лама проходила повз нього, вискочив і вдарив її сокирою в голову. Убита лама впала біля його ніг. На превелике здивування Миколи, череда звірят була більше здивована оцим, ніж перелякана: певне, вони вперше бачили людину.

Вполювавши ламу, закинув її наш ловець на плече й пустився додому. По дорозі знайшов кілька цитринових дерев, добре znаних йому ще з Танджеру, кинув кілька десятків достиглих цитрин у торбину, зазначив те місце гіллякою, щоб удруге міг туди потрапити, й веселий, що так пощастило йому в мандрівці, вернувся додому.

Найперше мусів Микола обідувати ламу. Та як тут обідуєш, як нема ні ножа, ні

чогось гострого? "Ага, в мене є, — подумав Микола, — отой уламок мушлі, яким дні карбую". Отож уламком мушлі козак наш оббілював ламу, розіп'яв шкуру та й виставив на сонце, щоб просохла. А тоді заходився коло м'яса. Вийняв кишки й інші тельбухи, відломив із великою бідою задню частину та й зібрався пекти.

"Ага, треба спершу приготувати рожен". Зрубав гілляку, обчухрав, затесав кінець, підшукав іще пару гіллячок виластих, забив у землю, устроїв м'ясо на рожен, і ось вже готово — бери й печи. Увесь час Микола був так зайнятий своєю новою роботою, що забув про нестачу лиш одного, та зате найважливішого, — вогню. А згадавши нарешті, сумно похилив голову.

"От кремення б мені та кресало, так миттю такий запалахкотів би вогонь, що ну-ну!" — з жалем подумав він. "Та де тут його взяти? Треба радити інакше, — міркував Микола. — Читав десь, що дикуни труть дерево об дерево так довго, що воно займається полум'ям. От треба й мені спробувати добути живого вогню". Узяв два сухі цурпалки, обтесав трохи й почав терти один об другий. Довго тер отак бідолаха. Піт виступив йому, руками вже ледве совгає. А коли один цурпалок почав куріти, то був уже такий втомлений, що ледве міг ворухити руками. "Нічого не вийде з цього, — подумав. — Треба вигадати щось інше".

Та чи ж не козаком був Микола! Хіба йому не доводилось у поході, їдучи верхи, класти м'ясо під сідло, як колись Святославу хороброму, й, отак розпаривши, їсти. Щоправда, не було печене, та все ж таки й не сире.

Приніс два широкі пласкуваті камені, вклав між них м'ясо та й почав стукати клепалом. По недовгому часі камінь почав ставати щораз гарячішим. Іще з більшою натугою невпинно стукав Микола об каменюку, аж врешті м'ясо так зм'якло, що можна було його вже їсти. Щоправда, за печене не мав би охоти його замінити... та давно не бачив м'яса. Приправивши його ще цитриною, не без смаку таки з'їв свою першу здобич, закусив горіхом кокосовим, попив чистої водиці та ліг відпочити.

Сонце не світило вже так і не пекло, як перше. "Ех! — подумав Микола, — зима щораз ближче. Треба думати, як захиститись од зимового холоду". Та, глянувши на шкуру, що розіпнута лежала перед печерою, усміхнувся. "Знаю вже, що мені робити. Лам тут немало, та й не дуже, як бачу, вони мене лякаються. Не важко буде вбити кілька штук. Буде тоді й печеня, й одіж на зиму".

І, хоч сильно втомлений, але радий і веселий, що так щасливо проминув йому день, Микола заснув твердим сном.

Глава третя. Здобуття вогню

**Перша громовиця. Запалене громом
дерево. Перша печеня. Миколина
цегельня. Кабиця**

Сонце стояло вже високо, як Микола прокинувся зі сну. Зірвався мерщій, бо ж

сьогодні мав полювати на лам. Та цим разом йому не пощастило: небо затягли чорні хмари, зірвався вітер, полив дощ. Про лови навіть і гадки не було.

"Треба зачекати торохи", — подумав Микола. Та тут тобі ще на гірше завезлося: у лісі стало темно й тільки час до часу блискавки освітлювали небо. І здавалося Миколі, що від гуркоту грому весь ліс тремтить, ще хвилина — й завалиться скеля, придавивши його в печері, як комаху. Та не раз доводилося нашому козакові бачити громовицю в степу, на морі чи в лісі, то й тепер не дуже-то лякався.

Коло полудня грім почав стихати. Дощ не лив уже струменями. Час від часу з-поміж чорних хмар виглядав шматок блакиті. Буря вщухла. Тільки розгойдане гілля колихалося фе, струшуючи з листя краплини дощу.

"Значить, можна вже вибиратися в дорогу", — подумав Микола, беручи сокиру й закидаючи торбу на плечі. І вже зібрався йти, коли тут як грюкне! Печера затряслася, й Микола повалився без пам'яті.

* * *

"Мабуть, довго пролежав я тут", — подумав паїв козак, вгледівши, що буря зовсім ущухла й хмар уже не видно. Спробував підвестися й встати. Нарешті вдалося, й Микола відчув, що здужає навіть іти. Взагалі, не почував він жодної слабості — тільки в голові немов джмелі гули. Уставши, побачив він перед печерою гілля з дерева, і що росло на скелі. "Ох лишенько! Нове тобі, козаче, горе!.. Це, мабуть, грім ударив у дерево, до якого прив'язана мотузяна драбина", — сказав собі подумки наш козак. Глянув угору, й сокира випала йому з рук: дерево над печерою палахкотіло ясным полум'ям. З радості неописаної Микола забув навіть, що може згоріти прив'язана до пенька мотузяна драбина! Та часу гаяти не можна було: назбирав мерщій гілля, підклав сіна й прожогом кинувся по драбині вгору, щоб знести вогню. Миттю зліз із запаленою гіллякою, підпалив сушняк і весело поглядав, як щораз ясніше полум'я палахкотіло перед печерою.

Розпаливши багаття, кинувся паш козак гасити вогонь на дереві, бо розміркував, що як згорить пеньок, то не буде до чого прив'язувати драбину. За кілька хвилин замість полум'я здіймався з дерева дим, а згодом зник і він, а про пожежу нагадувало лише чорне, обпалене гілля.

Веселий і бадьорий, вернувся Микола до печери. Зараз же настромив на рожен шматок м'яса та й почав пекти.

Оберта м'ясо, оберта — та вже й утерпіти йому важко. "Еге, козаче, як пекти — так пекти! Солі нема? Та голова навіщо?" Побіг чим швидше до моря, зачерпнув лушпиною з кокосового горіха води, приніс хутенько до печери, сполоснув морською водою м'ясо, посмажив іще трохи — й готове.

Засів тепер наш Микола обідати. З радості аж очі блищать. На бенкетах у кошового ік їв, здається, так смачно, як тепер. Розкошує після довгого посту бідолаха.

"Пообідав добре. — сказав, витягаючись. — Давно, давно вже не пам'ятаю такого свята. Тепер треба не на жарти подумати, як мені зберігати благодать оцю — жариво". Довго мізкував козарлюга, аж поки не побачив, що зі стіни скелі, па лікоть заввишки

над землею, стирчить здоровенна каменяка. І хоч камінь був мокрий, та місце під ним було сухе, немов би й дощ не лив.

"Ось тобі й місце на вогонь!" — скрикнув урадуваний Микола. "Та чим-небудь не звик я вдовольнитися, — міркував він. — Чому б не збудувати мені печі як статечному господареві? Лопатою видовбаю під каменякою яму, боки обкладу муром із каміння — от діло й готове: піч хоч куди!"

А що зважав Микола на найменшу дрібницю (бо пересвідчився, що й найменша дрібниця може стати в пригоді), то пригадав собі, що в одному місці бачив гарну глину, цілком схожу на межигірську. Якраз тепер оця спостережливість стала йому в пригоді.

Не гаючи часу, взяв лопату та кам'яний ніж і пішов шукати глинище. А що орієнтуватися на якій завгодно місцевості майстер був наш козак неабиякий, то не довго довелось йому шукати місце, де бачив кілька днів тому жовту, як віск, глину. По зливному дощі земля була м'яка, й тому без великого труду накопав Микола найкращої глини, наліпив чотирикутних цеглинок та й повигладжував їх іще рівненько кам'яним ножем. А коли вже готових було кілька десятків цегол, поскладав їх рядочком, щоб просохли й затверділи на сонці, а сам вернувся додому, бо зголоднів таки добре.

Пообідав наш пустельник та й думає: "От уже поволі розжився. І вогонь маю, і домівку якусь та й їжі, нівроку собі, достатньо. Біда лишень, що один я, мов та билина в полі: ні до кого й словечком обізватися, не те що звіритися чи порадитися. А колись, бувало, кругом тебе гурток друзів, що в пекло пішов би за ними, як і вони за тобою! Ех! Лучче б і не згадувати, а то тільки сум бере"...

Вечір сповивав усе темрявою, й тихо ставало навкруги. Та Миколі не хотілося спати. Щоб не дармувати, взяв лопату, понаносив каміння та й почав, поки поставить піч, робити тимчасово кабіцю. Отак працював він, не розгинаючи спини, аж поки зовсім не споночіло. І вже ясні зорі мигтіли на погідному небі, а місяченько, як козаченько молодий, повільно плив, до зірок моргаючи, коли наш острів'янин скінчав свою працю.

Довго-довго не міг Микола заснути тої ночі: задивився на зоряне небо й линув думками на далеку солодку Україну...

Глава четверта. Запорожська винахідливість

Черпаха. Незнані бульби-картопля.

Димарня. Сіль. Черета лам. Стайня.

Молочарство. Мурування печі

Хоч уже кінчалось літо, проте спека опівдні була нестерпною, й Микола міг працювати лише вранці й увечері, коли сонце котилося в море.

Удосвіта другого дня встав він, щоб наготувати їжі, підклав дровець, бо вогонь почав пригасати, та й одрізав шматок м'яса з лами, яке залишилося ще з учорашнього дня.

Поснідавши, вирішив Микола піти подивитися, чи просохла вже цегла. Беручи торбу, знайшов там бульби, які вчора приніс. "От і забув про бульби! Треба спробувати, що це за штука?" І з цими словами кинув їх у вогонь, щоб пеклися.

Після цього попрямував наш козак до своєї цегельні. Праця йшла швидко, й незабаром виліпив він ще кілька десятків цегол. "Мабуть, вистачить їх, щоб вимурувати непоганеньку піч, — радів Микола. — Тепер спочити трохи треба та назбирати устриць, бо таки добре зголоднів". З оцими словами пішов Микола на берег, та замість устриць вдибав щось друге, смачніше: межі камінням лежала здоровенна черепаха. З бідою зтягнув він черепаху до печери, бо важила кілька пудів, і почав до неї добиратися: клепалом стукав так довго об спідний панцир, аж поки не розбив його, вирізав шмат м'яса, настромив на рожон та й почав пекти. Пече собі паш Микола м'ясо та й міркує: "Прохарчувався б тижнів зо два або й більше м'ясом оцієї черепахи, коли ж бо завтра викинути доведеться, бо почне псуватися. Ну, та не будь я козаком, щоб не вимудрував чого-небудь!" І таки вимудрував! Горішня шкаралупа була опукла, мов ночви: отже цілком могла замінити посуд; солі, щоправда, не мав, але морська вода могла бути замість неї. За той час, поки він міркував, спікся вже шматок черепахи. "От хліба б мені хоч шматок", — з жалем подумав Микола й, сам не знаючи для чого, вийняв із кабиці печені бульби, які вчора составив у попелі. І що за радість була, як, розламавши одну, вчув такий приємний запах, що аж у горлі засвербіло". Це ж, мабуть, картопля! — скрикнув Микола, згадавши оповідання Джеймса про американські їстівні корінці. — І за хлібом не варто вже побиватися".

Пообідавши, ліг наш господар спочивати, бо дуже втомився, заки дібрався до черепахи, та й спека така настала, що ледве дихати можна було. А щоб не гаяти часу, почав думати, як краще розгосподаритись йому,

Що йому робити? Печі мурувати ще не можна, бо цегла не підсохла; пішов би на лам — здалося б забити штук кілька, біда лишень, що ні в чому їх посолити: посуду — тільки панцир із черепахи, а непосолене м'ясо зіпсується. А може, зрихтувати піч так, щоб можна було піддимувати м'ясо? "Ось чудова думка!" — аж скрикнув на радощах Микола й пішов тієї ж миті до печі. "Далебі, дурниця! — думає. — Ось у бічних стінах треба зробити— дірки, встромити туди дрючка, на якому вішати м'ясо, та й димарня готова!" Довше не міг утерпіти Микола й пішов дивитися, чи готові вже цегли. "От довго сохнуть, — нетерпеливився він, — сьогодні, здається, не можна ще заходжуватися коло роботи."

А що самотнє життя нашому пустельникові вже давно остогидло, вирішив він на дозвіллі шукати товариства. Микола не раз уже збирався зловити живцем кількох лам, освоїти їх, та й якось веселіше буде з живою твариною.

Отже, почав він обмірковувати цю справу. Думав, думав та й додумався: зсукав із пряди́ва довгого міцного мотузка з петлею, що легко та вигідно можна було його закидати й, зашморгнувши, притягати до себе. А що моторний був наш козарлюга та й не раз і не два доводилось йому ловити арканом баских напівдиких коней в степу, то певний був, що повільні лами не втечуть од його петлі.

До місця, куди ходили лами пити воду, було далеко. А що сонце стояло на вечірнім пружі, Микола відклав свою мандрівку до другого дня. Але, щоб не гаяти часу, треба було приготувати дещо на завтра. Отже, приніс він повну торбинку картоплі й частину кинув у гарячий попіл, щоб спеклася, а решту висипав у куток на потім. Після цього одрізав чималий шмат черепашини на вечерю та на завтрашні лови, а решту м'яса полив солоною водою, вклав у шкаралупу з черепахи й заховав у малу яму, викопану замість льоху.

Зближався лагідний, чудовий вечір. Легкий вітерець ніжно колихав буйне листя дерев. І вирішив Микола піти погуляти трохи на побережжі.

Прийшов до моря, а воно мов із самоцвітів! Золотаві хвилі далеко ген під крайнебом вилискують, горять і міняться, мов веселка. "Ех, море, море!" — зітхнув Микола та й згадав, як то він вибирався колись у морський похід.

Згадав, як теж отак мигтіли золотом хвилі, коли, вгледівши турецьку галеру під Керчю, спустили вони щогли й запливли на швидких чайках од заходу сонця, щоб не помітило їх вороже судно. Ждали так на повному морі до півночі. А тоді — ох, як злинуть зграєю соколів на галеру! Метушаться бусурмани, як у вулику бджоли, а запорожці гуляють по галері, забирають гармати, золото, білу габу й шовки дорогії...

"Ех! Минулося, минулося! — зітхнув Микола. — Живу тепер сам на цьому острові, та й Бог один знає, чи верну коли між Товариство Низове, чи побачу ще свою Вкраїну..."

Отак роздумуючи, сів він на уламкові скелі, що спадав у море. Хвилі бились об берег і відпливали лагідно вдалечінь. І згадав наш козак, що давно вже не купався. Глянув на свою одіж, а сорочка чорна-чорна, як ніч темненька. "Незабаром неділя, — міркує Микола, — та й не годиться в чорній сорочці святкувати". Отож виправ її, виполоскав та розвісив на гілляці, а сам — гульк у хвилі.

А що не раз доводилось йому перепливати Дніпро, тож не побоявся вплав дістатися до острівця, що досить далеко виринав із хвиль. А допливши, побачив із радістю, що не дурно туди прямував: хвилі, що час до часу заливали острівець, одпливаючи, залишали на білому піску безліч мушель, устриць та іншої морської животины, "От здасться колись цей острівець, як не стане м'яса в мене, а на березі важко буде знайти устриці", — подумав Микола і поплив до свого острова. Навкруги в хвилях аж кишіло від риби, так що майже руками

міг ловити одну за другою. "От сака доконче треба буде сплести", — сказав по думки Микола, вискакуючи на берег. Тим часом сорочка вже просохла, й, усміхаючись із задоволення, вбрався він та й попрямував до дому.

На другий день, іще тільки на світ Божий благословилося, як Микола вибрався на лови. У торбинку насипав печеної картоплі та поклав шматок смаженої черепашини, загорнутої в кокосове листя. За аркан, яким підперезався, встромив сокиру, а щоб сонце не парило під час спеки, поклав на плече парасоль. Було ще дуже рано, тому Микола вирішив піти понад річкою дальшою й іншою, ніж звичайно, дорогою, щоб оглянути нові околиці. Продираючись через густі корчі, полошив наш ловець цілі зграї

різного птаства. Між іншими на високому старому дереві побачив кілька папуг, що з вереском зірвались і зникли йому з очей. "От хоч би одну папугу зловити, освоїти та ще й вивчити дещо говорити: може б, веселіше було у печері", — подумав він. І, отак міркуючи, зійшов на невеликий горбок, що спадав стрімким муром у море. Вузька щілина перетинала його на дві частини. Підійшов туди Микола, зігнувся, щоб поглянути, та й аж крикнув із дива та радощів: на самому спаді цієї прірви побачив сіль. "Ось і справді, чи не в щасливу годину я вродився? Буде вже чим приправити картоплю й печеню та й зберігати можна буде чи черепашину, чи м'ясо з лам, а то гірка морська вода не набагато краща за звичайну джерельну: псується сама, як постоїть довше". Насипав Микола повні кишені солі та й помандрував далі.

Коли прийшов наш ловець до ріки, лам іще не було. А що з'являлися вони тільки опівдні, влігся Микола під крислатим деревом та й почав снідати. Саме як скінчив снідати, почув здалека тріскіт галуззя й за кілька хвилин побачив, що наближається череда лам.

Не гаючи часу, зірвався Микола на ноги, чигаючи за деревом із наготовленим арканом. Кілька лам пройшло повз нього, але так далеко, що не можна було їх досягнути. Аж нарешті одна, нічого не передчуваючи, підійшла до нього ближче, ніж попередні. Мигнув у повітрі аркан, і Микола вчув у руці пручання впійманої лами. А щоб вона ні одним звуком не сполошила інших, стягнув міцно петлю круг її шиї та й швиденько затягнув у кущі.

Зловлена лама була матір'ю двох маленьких ламенят, які без страху пішли за нею в кущі. Врадуваний Микола почав їх гладити, а вони, наче прохаючи, щоб відпустив їх матір, почали лизати йому руки.

"Не бійтеся, малі створіння, нічого вам не буде! — промовив до них лагідно наш ловець. — Ходіть за матір'ю й заживемо як щирі друзі", Найкоротшою дорогою вернувся він до печери та й почав будувати малу стаєнку для своїх милих гостей. Викопав кілька дерев і посадив так густо, що могли замінити стіну.

Лама втомилася дорогою й лягла на землю, а ламенята прилягли безжурно коло неї та й почали ссати молоко. Наш Микола очей не міг одірвати від ламенят. Радіючи безмірно, що вже не сам буде в печері, а будуть біля нього живі створіння, заходився будувати стайню для любих звірят. А як скінчив її за два дні, завів туди ламу з ламенятами та й гіллячками обтикав отвір, щоб уночі не втекли. "От і товариство буде мені, та й користі немало: із вовни м'якої, може, вдасться мені якось зробити одіж, молоком можна буде годуватися краще, як устрицями, та й пощастить іще, певне, масла та сиру скуштувати", — думав він.

Отак прожив Микола якийсь час радий та щасливий. Але, боячись, щоб часом хижак який не викрав йому любих лам, вирішив пересадити дерева трохи далі. "І подвір'я стане просторіше, й ламам буде вільніше", — міркував наш острів'янин.

Але швидко передумав: "Ні, недобре воно буде: виривати зараз деревину. А то хто знає, чи не схотілося б якраз у цей час, коли стайня отвором стоятиме, заглянути непроханому гостеві. Краще насаджу нову огорожу з дерев, а потім уже розберу стару.

Отоді й вовк буде ситий, і коза ціла". За два тижні все було готове: подвір'я збільшилося майже вдвічі, а лами були вже тепер при ньому.

Поволі почали вони звикати до Миколи. Як, бувало, верта він додому, виходять назустріч, обнюхують, чи не приніс чого й лижуть йому руки, як дасть свіжої травиці. А як підросли трохи ламенята й перестали вже ссати, почав Микола доїти ламу. Про посудину не треба було йому журитися: лушпин із кокосових горіхів було доволі. І от день у день розкошував Микола молоком. А що непоганий був із нього господар, то незабаром стояло в печері кілька лушпин, повних ще й кислого молока.

Горіхів кокосових з'їдав тепер наш острів'янин менше, тому вирішив посадити кілька: колись виростуть, і тоді не треба буде, думав він, бігати аж у ліс.

Лами почали все більше й більше освоюватися. Щоб трохи полегшити собі працю, Микола почав використовувати їх. Коли що важке треба було йому перенести, клав на хребет лами, й вона переносила. А що багато часу забирало йому розбирати галуззя з стіни, якою виводив лам з огорожі, тому прорубав в одній із стін невеличкий отвір, яким могла протиснутися лама. Знадвору не було його видно, бо прикритий був зеленню, а від подвір'я, щоб бути все-таки безпечнішим, спритний запорожець закладав щовечора отвір галуззям.

Серце раділо Миколі, як увечері вертався додому. Перед ним повільно ступала лама, навантажена чим-небудь; дорогу знала, як він сам, то й перед отвором огорожі ставала, наче сказати хотіла: "Здійми з мене вантаж, я так не пролізу". Потім лама просувалася через отвір, а за нею Микола. Вернувши до печери, Микола й сіна ламам принесе, і свіжої трави, і годує з рук стару ламу та її молодих. А вони з радості скачуть, як діти малі, й туляться то до матері, то до нього.

Одного дня пішов наш господар поглянути, чи вже просохла цегла, й побачив, що можна нарешті мурувати піч. Щоб мати все готове до мурування, підшукав Микола липкої, глинкуватої землі, що заступити мала вапно, зробив із гладкого каміння кельму та й спорядив навіть подібне щось до ґрунтави. А як оце все виготовував, вирушив із ламами по цеглу.

Але по дорозі ось що надумав: цеглу носити без нічого буде погано, та й багато не забереш за один раз. Треба сплести коші, зв'язати їх по двоє мотузком та й перевісити через хребет лами, наче сакви. Як надумав, так і зробив. А що неледачий був наш козак та й меткий до всякого діла, не зглянувся навіть, як два невеличкі кошики були вже готові. От тоді й неважко йому було перенести всю цеглу до своєї печери.

Не гаючи часу, почав тепер Микола мурувати піч. І вимурував був уже одну бічну стінку та й заходжувався саме коло другої, як трапилася несподівано страшна подія й перервала йому всю працю.

Глава п'ята. Вибух вулкана

Землетрус. Огляд після вулкана. Піч

**та льох. Дощова пора. Гончарня. Лук
та стріли. Списи. Каганець**

Темна ніч оповила острів. Навкруги панувала безмежна тиша. Стомлений цілоденною працею, Микола спав твердим, спокійним сном. І снилося йому, що пливе він десь морем, що зривається ураган, з шумом страшним б'ються о байдак хвилі й розбивають його. А над головою скаженіє вітер і грім гуркоче так, що, здається, земля провалиться. Мабуть, недовго снився Миколі цей страшний сон, бо вчув, як щось ударило ним, і він, заспаний іще, скочив на ноги.

"Це, значить, не сон", — подумав наш козак і занімів із жаху. Навкруги робилося щось страшне, нечуване: земля тремтіла під ногами; у вуха вдаряв страшенний гук та клекіт, і важко було розібрати, чи грім це, чи валиться ліс, чи розвалюються скелі.

Страшний ураган ревів, як мільйонне стадо хижаків, поривав із собою старезні столітні дерева й кидав уламками скель, мов порошинками.

"Чи не кінець світа прийшов?" — шепотів Микола ні живий ні мертвий. І хоч не один раз заглядав смерті в очі, чув, проте, як сторч стає волосся й запирає дух у грудях. Та роздумувати довго не було часу, й він миттю вискочив із печери. Перелякані лами бігали по підвір'ї в божевільнім жаху. Не пробіг Микола й трьох кроків, як уламок скелі, що звисав над печерою, повалився з страшним гуркотом і, розбившись на дрібні шматки, присипав вхід. Побачивши це, Микола кинувся на горб, що стояв самотньо над морем. "Там море: безпечніше буде!" — промайнула думка. І хто зна, скільки він біг отак, але зненацька спинився, і мороз пробіг по тілу: гора, на яку саме кинувся бігти, стояла в полум'ї! Із широкої щілини вилітало з страшним гуркотом каміння, пливла невпинно розпалена, жаріюча лава. "Тут, мабуть, уже й смерть мені буде", — майнула думка. А лава посувалася усе ближче й ближче. Гаяти не можна було ані хвилини.

"Як гинути маю, то хоч не в оцій проклятій смолі!" — подумав Микола та й, зібравши останні сили, кинувся мерщій на берег моря. Але тут теж була страшна картина. Із чорних густих хмар струменем лив дощ. І хоч не раз доводилось нашому козакові бачити страшні зливи в степах України, такої ще не переніс на своїй шкурі ніколи. З неймовірним шумом, мов Дніпрові хвилі на порогах, лив дощ. Розбурхані, шалені вали-буруни то підіймалися високо-високо вгору, то знову розсипалися, і тоді з дна моря виглядала страшна безодня. З клекотом пекельним ударяли хвилі о берег, вдиралися на нього й заливали все більший і більший простір.

Миколі нікуди було ховатися. Хвилі почали вже досягати його ніг. І він стояв, блідий, нерухомий, чекаючи смерті. Раптом погляд небораки впав на горбок: там височіло старе дерево. Зрадів Микола й, забувши, що вже зібрався на той світ, бігцем, по коліна в воді, добрався до горбка й, хоч який був виснажений, вліз на гілляку. "Якось рятує Бог козака! — подумав бідолаха, дихнувши вільніше. — Може, таки не дасть Він загинути хрещеній людині в чужій землі!" Але, коли поглянув із дерева навкруги, побачив таке, що аж крикнув із великого болю: хвилі несли повз дерево його дорогих лам.

Бідні створіння, борикаючись із хвилями, так жалісно, так розпачливо мекали, що

аж сльози стали в очах запеклого козака. І шкода було йому лам, що вже хотів зіскочити з дерева й рятувати, хоч би самому довелося головою накласти. Та цієї ж миті величезна хвиля схопила їх і понесла далеко-далеко...

Як довго просидів Микола на дереві, не тямив.

Лише чув, мов крізь сон, що гуркіт, шум вітру й клекотіння моря потроху стихає. Небо почало прояснятися, а на березині лагідно плюскотіли невеликі хвилі.

Сонце, червоне мов кров, почало якраз ховатися за обрієм, як Микола, стомлений до безсилля, зліз із дерева. Аж тепер міг подумати про все, що трапилося. Сум важкий наліг на душу. Навкруги бачив лише дику, страшну руїну. Уламки скель, вирвані з корінням дерева, тут і там загиблі птахи — це все нагадувало на кожному кроці страшні хвилини, які зовсім недавно довелося пережити.

"Що мені тепер робити? — думав Микола. — Печеру, єдине моє пристанище, присипало, певне, камінням або рознесло, що й сліду, може, вже з неї немає. Бідні лами потонули десь в розбурханих хвилях. І я zostався знову без даху, й знову самотній..." І зажурився козак.

А тимчасом усе вже вщухло. Полум'я більше не виривалося з щілини, тільки час до часу знімався чорний дим і стікала поволі гаряча лава. "Поки що втихло, — журно думав Микола, — та хто його зна, чи за хвилину не зірветься знову буря, чи знову не літатиме каміння, та й полум'я не почне бухати з проклятої гори. А як не тепер, то за місяць, як ізнову кривавою працею загосподарююсь." Отак сидів він у важкій задумі, притулившись спиною до дерева, з якого зліз, та й не зглянувсь, як усе навкруги вкрилося чорною пітьмою ночі...

Уже світало, як прокинувся Микола зі сну-забуття. Холодний вітерець лагідно колихав листям дерев, далеко край ліса червонів небосхил, навкруги лунали веселі пташині пісні. І наче легше стало Миколі на серці. "Якось-то воно буде, — подумав він. — Коли zostався живим та й руки-ноги не скалічені, то не загину".

І підбадьорений пішов до своєї домівки. Та яке ж велике було його здивування й безмірна радість, коли біля печери побачив своїх лам! Очам власним не йняв віри! Кинувся до лам, почав гладити й пестити, як малих дитинят. А вони з радощів весело мекали, м'якою вовною гладили йому ноги й лизали руки. І тої хвилини забув Микола про весь світ! Чув, як щораз жвавіше б'ється його серце, й нова сила й бадьорість вступають у груди. І, отак радіючи, подався в супроводі лам до своєї печери.

Коли прийшов туди, то побачив, що справа зовсім не така погана, як він собі уявляв. Щоправда, завалилась каменяка, яка заступала дах, потягнувши за собою чималу брилу землі, одначе не так важко було повикидати уламки з печери й знову в ній вигідно оселитися. А коли придивився Микола ближче, спостеріг, що каменяка ця скоріше чи пізніше могла завалитися й придавити його в печері. І радий, що позбувся небезпеки, не шкодуючи за покрівлею, заходився він вичищати помешкання від каменюк і грудок землі. Робота йшла швидко. Нарешті zostалося тільки два великі уламки скелі, але їх не можна було викотити надвір руками. Одначе Микола недовго думав. Хіба ж не доводилось йому викочувати на чайку важкі бочки з порохом чи

кулями або важницею воза піднімати! Підклав під уламок скелі кремезного дрюка, спер його об колоду та й почав підважувати цілим тілом. І отак, підважуючи раз у раз кам'яну брилу, почав посувати її все далі й далі. По деякім часі не було у печері жодної каменюки.

"Ось і знову маю домівку, — відпочиваючи, думав Микола. — Та й боятися вже не треба, що в будь-яку хвилину завалиться покрівля, бо стіни й дах тепер із суцільної скелі, в якій не побачиш найменшої щілини".

Цікавий, як вигляда зблизька вулкан, про який учився колись у школі, вибрався Микола на місце вибуху. Але хоч як хотілось йому заглянути в кратер, з якого ще час від часу вилітав дим, таки не зважився. Бо хоч лава вже трохи й остигла, стікала, проте, поволі й безупинно згори, заливаючи грубий шар попелу й розкидане навколо гаряче каміння. Отак, розглядаючи вулкан, нагадав собі Микола, що в тім боці, куди зсувалася густа маса лави, ростуть кущі картоплі. Наляканий, побіг мерщій туди, але з радістю побачив, що вони стояли незачеплені. Отак, щоб забезпечити себе, викопав він кілька кущів картоплі й порозсаджував їх у різних місцях острова.

Оговтавшись уже цілком після вибуху вулкана, заходився наш господар кінчати піч.

Швиденько викопав яму, насипав туди глини, полив водою, змішав, докинув трохи піску й почав мурувати стіни. А що працював Микола, не розгинаючи спини, то в три дні піч була готова.

Між тим гора перестала зовсім диміти, але Микола пішов до вулкана, щоб на власні очі побачити, чи не загрожує часом новий вибух. Схили гори й кратер укриті були застиглою чорного мазюкою, проте навіть із ущелини не добувався вже дим. "Певно, вулкан знову погас, — подумав Микола, — може, дасть Бог, на тім і скінчиться". І, цілком заспокоєний, вернувся додому.

Тепер треба було йому, насамперед, заpastися їжею на зиму, щоб не загинути з голоду. Минуло кілька днів, і наш козак упіймав уже сім лам. Він усіх повбивав, крім старого самця, залишивши його при череді освоєних лам за стадника. М'ясо Микола посолив та й повісив у піч задимити... А що боявся, чи не мало буде шинки, як довго протягнеться зима, вибрався знову на лови. Та цим разом Миколі не пощастило. Лами обходили його десятою дорогою.

Та впертий був Микола. Коли заходився коло чогось або що задумав, мусів скінчити, аби не знати що! І ось придумав він інший спосіб. Уже кілька разів він зауважував, що лами, вгледівши чи відчувши ловця здалека, обходили його манівцями й мерщій бігли через горбок у гущавину. Микола помітив також, що на другому боці горбок цей був оточений колючими хащами, мов живоплотом, а за цим живоплотом підносився кам'яний мур, зо дві стопи заввишки. І кожного разу лами перескакували ці хащі, стрибали через мур та й зникали з очей. Цього було нашому ловцеві досить. Одразу ж за хащами він викопав глибоку яму, прикрив її сушняком та хмизом і вже другої днини застав у ній двох дорослих лам.

"Їжею забезпечений я тепер на цілісіньку зиму, — думав Микола по кількох днях, виймаючи з димарні шинки. — Та де переховувати її взимку?"

Але виявилося, що цим разом козакові нашому допоміг землетрус. Неподалік від печери запалася гора, й через це утворилася друга печера, глибиною десь на два метри, отвір якої виходив якраз на Миколине подвір'я. Отже, без усякого труду мав Микола в своїм обійстю льох.

Іще треба було Миколі заpastися сіном для лам, паливом та картоплею. Сіна назбирав він цілий стіжок, але поспішав, та й не зауважив, що складає трохи вогке сіно. Аж як побачив одного дня, що сіно димить, засунув у нього руку, а туди наче жару хто насипав. "Ага, от в чім річ! — зрозумів Микола. — Поквапився трохи та й склав вогке сіно. Добре, що хоч не зайнялося, а то й таке трапляється!" Розкидав мерщій стіжок, висушив сіно та й склав знову копицю, а щоб не мокло, накрив дахівкою з очерету.

Упоравшись із сіном, Микола назбирав дров: гілляк та сушняку й поукладав рівненько в стоси, прикривши теж од дощу очеретом.

Потім накопав він картоплі й зсипав у льох. Нарешті приніс іще дві торбини цитрин та кілька десятків кокосових горіхів. Отак запасся Микола всім необхідним на зимівлю й не боявся тепер, що доведеться йому голодувати.

"Ось-ось зима вже не за горами, — міркував він, — на дереві вирізає іще два тижні тому місяць жовтень: за два-три тижні сподіватися можна першого снігу". Та замість снігу день у день безупинно лив дощ. Небо вкрите було весь час мутними, сірими хмарами. І вже два ижні просидів Микола в печері: вийде хіба до льоху, до стіжка або до криниці, щоб принести собі й худобі води.

"Ох, як поволі-поволі тягнуться дні, — нудьгував він. — Ото щоб мати мені Святе Письмо: здається, тепера кожної букви вивчився би напам'ять; або паперу хоч лібра. Ох вірші, вірші б складав! або драму чи думу яку, може, написав би. А то сиди тут та й сиди, аж голова задурюється: як не крути-верти, а таки ні Гомером, ні Софоклом не зробишся!" — жартуючи, розважав себе Микола. Особливо брала нудьга нашого пустельника довгими осінніми вечорами. Бідолаха сидів тоді без світла й без роботи, тільки й думаючи про те, як би скоріше минав оцей нудний, непотрібний час. Але одного дня спало якось на думку нашому козакові: чому не спробувати зліпити із глини горшка та каганця? Хіба на Україні мало їх ліплять, та ще й які!

Так і зробив. Вибрав один день, коли зранку дощу не було, накопав глини, та й за кілька днів сушилося вже на печі кілька горшків, дві миски та каганець.

Тим часом дощ не вщухав. Щоб не дармувати, сплів Микола за тиждень невеличкого павучка.

Потім прийшло йому на думку спробувати б іще зробити лука, сагайдака та стріли. В уяві бачив уже наш козак, як впольовує птахів та іншу звірину. Врадуваний щасливою думкою, побіг, незважаючи на зливу, шукати твердого й гнучкого дерева.

А коли пощастило йому підшукати такого дерева, набрав, скільки міг донести, повернувся в печеру й зараз же заходився коло роботи. Тепер тільки відчув Микола, як став би йому в пригоді залізний ніж. Ой намучився, намучився бідолаха, обрубуючи кам'яною ножакою й черепашиною шкаралупою тріску за тріскою! Не менш як вісім

днів просидів він зранку до вечора, заки лук був готовий. Тепер треба було ще тятиву й стріли. "Ото якби був знав, — думає Микола, — що доведеться зробити лука, бо був би залишив кишки з лам: здалися б на тятиву. Та треба замінити її мотузком". Зсукав тугого, міцного мотузка й заходився робити стрілу.

Вистругав із твердого дерева стрілу та й думає: "Знаю, стріло, що далеко не полетиш. На Січі обковували ми тебе гострою залізкою, щоб із свистом та розгоном вбивалася ти в груди ворога. Та що діяти — заліза в мене немає".

Метикуючи, чим би його замінити, нагадав собі, що читав десь, як дикуни вживають для вістря стріл та списів риб'ячих остяків або гострого каміння. "Треба мені буде спробувати цієї штуки. Та добре, що й про списа згадав: і його треба придбати".

Мерщій побіг Микола на берег моря й без великого труду знайшов кілька остяків та гостре каміння, що якраз пасувало на вістря до стріл та списа. Вертаючи додому, не забув вирізати й ратиша до списів. По кількох днях важкої праці виготовив Микола чимало стріл та два списи. Стріли були загострені з одного боку остяками, а на другому прив'язав Микола пера з птиці, щоб стріла летіла рівно й з більшим розгоном; на кінець списа прив'язав він гострого каменя.

Коли вже все було готове, не втерпів Микола, щоб не спробувати, чи добра його зброя. І з великою втіхою пересвідчився, що хоча стріли не були обкуті залізом, проте можна було вистрілити ними птаха чи малу ламу, а спис придатний був до оборони від тигра чи ягуара.

За цей час, як Микола був зайнятий луком і списками, просохли вже горшки й каганці. І постановив він спробувати, чи годяться вони до чого, чи, може, доведеться їх викинути. Поклав шмат лам'ячого лою в миску, щоб його розтопити на смалець, і радів вже наперед, як то зробить собі каганця й проводитиме довгі вечори при світлі. Та тут вийшло не те, чого сподівався Микола. Як тільки починав розтавати лій, всякав він увесь у глину, так що й мало смальцю залишилося на дні миски.

"Еге, ось воно що! — міркує Микола. — Спочатку треба миску випалити у вогні, а тоді вже можна буде з неї щось робити".

Отак розміркувавши, вставив Микола миску й горщика в розпалене багаття, що ясним полум'ям палахкотіло серед печери, та й жде, що ось-ось матиме справжній посуд. Але бачить, щось воно нічого не виходить. "Еге, ось де причина! — крикнув подумки. — У нас випалюють горшки в печах; а тут тобі вогонь на вільному повітрі. Тому жар од вогню швидше слабне й горщик не має часу заклитися". А що в димарні не можна було випалювати посуду, треба було насамперед вимурувати гончарську піч. Отже не було іншої ради, як ждати весни.

Серед безнастанних дощів минуло два місяці. "А тепер готуйся на зиму, козаче! — думає Микола. — Дощі перестали, небо погідне — незабаром морози прийдуть". Коли тут тобі щось на зиму не схоже: замість морозу почав повівати свіжий, теплий легіт, сонце стало лагідніше й тепліше світити.

"Невже ж весна надходить?" — із дива не міг зійти Микола. Та коли побачив на недалекому горбі свіжу зелену траву, мусів був таки повірити, що зима вже минула.

'Еге, знаю, чому не діждався я морозів. Це попав я в теплу країну, де такої, як у нас, зими немає. І як таки я до цього не додумався, бачучи буйну тропічну рослинність на острові? Далебі, невіглас із мене! Сором буде товаришам по Академії признатися, що я у тропіках паливо на зиму збирав", — міркував Микола. І, хоча й засоромлений, але безмірно веселий, що вже скінчилася його нудьга, почав наш козак міркувати про майбутні весняні роботи.

Глава шоста Микола за кравця та шевця

Москити. Черевики. Шкіряне вбрання.

Випалювання горшків. Бій з хижаками

Хоча багато дечого придбав уже Микола за час перебування на острові, проте не одного йому ще не доставало. А найгірше журило бідолаху вбрання; хоч як його беріг, усе таки подерлося так, що тільки одно рам'я звисало. Згодом до того дійшло, що почав наш запорожець грішним тілом світити. Щоправда, не було козакові кого соромитися, бо крім нього жодна душа не жила на острові, але ж справляло це багато невиконаного.

"От лихо! — думав Микола. — Хуги й морозу не боюся — без жупана обійдуся. Та комашня й усяка погань так даються взнаки, що хіба бери й качайся по землі, як шпигне тебе жалом". І, поглянувши на

своє тіло, червоне й усе в гулях, аж жахнувся. "Що то буде, — думає зажурений, — як і цього дрантя не стане? А час той уже недалеко".

Погода тої пори була чудова. День у день світило лагідне весняне сонце. Білі хмарки, мов вівці кучеряві, гралися з вітром у безкрайній блакиті. І часто в такі дні виходив Микола на берег моря й летів тужливими думками на Вкраїну. І скільки разів бачив, здавалося, на далекому небосхилі білу цятку, що зближалась до нього, чув, як молотом почина битися серце від гадки, що це, може, корабель або чайка яка. І скільки разів доводилось бідоласі розчаровуватися: то були лише білі хмаринки, що гонив вітер, або витвір його напруженої уяви.

"А проте не варто втрачати надії: може, колись пропливатиме який корабель, — потішав себе Микола. — Треба вбити на березі тичку й розвісити хоругву: моряки побачать її й причалять до берега. Ох, здається, половину життя віддав би за це!"

Маючи надію, що все-таки колись сповняться його жадання, Микола застромив на крутобережжі й розвісив свою подерту сорочку.

Тим часом і черевики, які до цього часу ще якось трималися, розлізлися цілком. От тепер уже не було Миколі спокою. Москити й інша комашня, що в час сльоти розвелася страшенно, немилосердно кусала йому ноги, руки й лице. Ціле тіло напухло, мов опшпарене окропом.

"Що маю робити? — бідкався Микола. — Чим би то прикрити наге тіло й захистити від проклятої комашні? Накинув би шкури з убитих лям, коли ж бо сириця: тверді й зашерхлі, мов кора!"

Кожної днини щораз більше давались бідоласі взнаки москити. Працювати вже було неможливо, а вночі й сон його не брав; раз у раз мусів зриватися та чухати роздратоване тіло й тільки вранці засипав знеможений.

"Таки доведеться загинути від цих чортячих мух, коли не допоможе Бог зробити хоч якої-небудь одежини", — думав бідолаха,

І в тяжкій розпуці, кусаючи з болю уста (бо москити не давали йому спокою), відрізав Микола кам'ним ножом великий шмат лам'ячої шкіри на черевики й затягнув у попробивані на краях дірочки мотузка. Обгорнувши потім верхнім вовняним боком ногу, стягнув міцно шкіру мотузком так, щоб не видно було босої ноги. І хоча шорсткий спідній бік шкіри не прилягав ніде до ноги щільно й страшенно муляв, проте була надія оборонитись од москитів. Такого самого черевика-постола зробив Микола й на другу ногу. Тепер узявся до дальшої праці. З другого й теж засохлого, як кора, шматка шкіри зробив щось подібне до шолома або чернечого каптура. Потім вирізав у цім шоломі дві невеличкі дірки на очі й третю на уста, щоб міг дихати, — ось і голова вже забезпечена від москитів!

А тепер заходився наш майстер шити жупанину й шаровари. Словами навіть і оповісти важко, як намучився бідолашний Микола під час цієї роботи! Адже ж замість голки мав він риб'ячого остяка, замість ниток — самотужки зсучену дратву, насмолену живицею зі смолястого дерева. Але нарешті запорожець переїг-таки всі труднощі й, хоч і нагрівши собі чуба, зшив із двох невеликих шкур рукава й міцно пришив їх надчималими дірками, зробленими в третій шкірі. А ця третя шкіра зшита була, мов торбина з трьома дірками: дві з боків на рукава й третя в гузирі — для голови. Отак самісенько пошив собі наш спритний кравчик іще й шаровари!

А коли вже впорався з убранням, одягнув оце все на себе й глузує: "Ну й ведмідь із мене, хоч куди. Правдивим вовкулакою перекинувся! Бачив я всяку невіру: і татарина в кудлатій шапці, і турчина в чалмі, і рудобородого Москвина в халаті, і негра, але такої потвори, як я тепера, мої очі ще не оглядали! Від голови до ніг шкіра, при боці замість шаблюки — кам'яна сокира, через плечі звиса торба, лук і сагайдак із стрілами, в одній руці спис, а в другій парасоля, та й на голові шолом шкіряний. Здається, й сам чорт, мене побачивши, тікав би з переляку світ за очі".

Радий, що спекався москитів та іншої погані, заходився Микола коло горшків. Швиденько викінчив велику піч, у якій мав їх випалювати, розклав огонь та й усадив туди велику миску, повну горшків і глечиків. Вогонь палахкотів щораз більше, й піч почала червоніти. Отак перечекав Микола до вечора, як вогонь почав погасати, а піч холонути. Цікавий глянути на наслідки своєї роботи, вийняв іще гарячого горшка, дивиться, — а на ньому ні сліду склиці. Витягнув другого, третього — те ж саме: горшки не були полив'яні.

"Погано, не будеш світити, козаче, в своїй хаті!" — думає Микола, витягаючи останню миску з печі, коли дивиться, а вона блищить гладенькою склицею.

"Еге! Оце тобі! — аж скрикнув здивований майстер. — Та чому інші горшки не засклилися?.."

Нарешті нагадав собі, що на дні миски залишилося трохи солі. "Ось воно іще! — міркував Микола. — Я, дідусю, не знав, що горшки треба солити. Не здивувався добре на Україні, як їх випалюють", А що було вже пізно, відклав випалювання нових, полив'яних, горшків до другого дня.

Як тільки почало сіріти, знову затопив у печі.

"Та треба тепер мудрувати, — думає Микола, ставлячи до печі одного горшка з сіллю, — у другого не насипемо солі, а обіллємо солоною водою, може, краще заскляється".

Як думав, так і зробив. Та не судилося Миколі побачити того дня полив'яного посуду, бо трапилась йому незабаром страшна Пригода.

У обід вертав Микола, як звичайно, з полювання. Ішов уздовж берега повз високу круту скелю. І вже був недалеко своєї печери, коли бачить — нора в скелі, а біля неї якісь звірятка граються, схожі на котів. Як тільки почули, що хтось іде, мерщій сховалися в норі.

Микола зупинився й хотів розглянути звірятко краще. Та раптом, сам не знаючи чому, оглянувся і зблід: просто до нього котячою ходою наближався великий, плямистий, мов тигр, хижак.

Припадаючи до землі й уткнувшись у траву головою, незнаний звір пас палаючими очима Миколу, потім, проповзши кілька ступнів, стрибнув із зловісним риком.

Острах узяв козака, хоча небоязкий він був і не раз сам на сам у пущах зустрічався з туром, ведмедем чи диком. Але ж мав тоді при собі інакшу зброю! Та нікуди було діватися.

"Боже, рятуй козака!" — шепнув і спрямував спис на звіра.

Хижак уже готувався до останнього стрибка.

"Аби тільки вістря не зламалося!" — промайнула думка.

Звір кинувся на запорожця, але той несподівано подався всім тілом наперед і, мов вилами снопа беручи з воза, проткнув його в повітрі списом. Обоє впали на землю. Та Микола не випускав із рук списа, все глибше заганняючи його в тіло хижака. І вже відчув наш козак, що звір конає, коли раптом спис переламався надвоє й хижак затопив йому в тіло страшні пазури...

Миколі потемніло в очах... Одначе за хвилю опам'ятався. Звір не ворухився; це були його останні корчі. Микола встав. Відчував слабкість у цілому тілі. З пораненого плеча струмком стікала кров.

"Ні, — блиснула думка, — треба хутчій забиратися звідси. Це лігво хижаків: може надійти самиця".

І тільки він оце подумав, як відчув, що хтось його пасе ззаду очима. Повернувся і затремтів: у десяти ступнях такий самий хижак люто рвав пазурами землю, а очі йому горіли зловісним вогнем.

"Смерть!" — прочитав у них Микола.

Розумів даремність опору, бо був тепер майже безборонний, але хотів лише даремно віддати життя. Стиснув у руках сокиру.

Хижак стрибнув. Два тіла сплелися в страшних обіймах. Кілька разів піднімав Микола кам'яну сокиру й, мов молотом, гупав хижака, але за кожним разом усе слабше й слабше... Нарешті відчув, як відмовляють йому руки, і в страшних обіймах тварюки він безвладно впав на землю...

Сонце вже стояло на вечірнім пружі, коли Микола опам'ятався. Не розумів спочатку, що з ним і де він. Відчував тільки, що якийсь тягар лежить на ньому й не дає дихати.

Розплющив очі й побачив, що на нього всією масою навалився хижак: він був неживий.

Микола згадав усе. Напружуючись з останніх сил, почав видобуватися з-під звіра. Але був настільки немічний, що витратив на це майже півгодини й ледве не зомлів.

Видобувшись з-під звіра, почав себе Микола оглядати. Був увесь закривавлений і вкритий ранами; з жупана лишилося саме рам'я. Спрага пекла уста. Побачив свою безпомічність, і відчай огорнув нещасного.

"Як же я додому доберуся?" — прошепотів безпорадно. Кілька хвилин лежав нерухомо. Потім з неймовірними зусиллями поповз до струмочка. На щастя, струмок був недалеко; але поки туди доповз, минула, як йому здавалося, ціла вічність. Жадібно припав до води. Це додало пораненому сили: сів і почав обмивати рани.

Крім покусаного лівого плеча, мав пожертву майже до кості ліву руку й сліди страшних пазурів на грудях та на обох ногах.

Розумів, що на Січі, де зналися на вигоюванні поранених, ці рани не вважали б за тяжкі. Але ж тут, на відлюдному острові, де нікому й нічим було їх перев'язати, де нікому було коло пораненого не тільки ходити, ба навіть додому перенести — могли вони стати смертельними.

"Чи ж вистачить мені сил добратися додому? Чи не зомлю я, закривавлений, повзучи до печери й не потраплю в такому стані хижакам до лап?" — отакі думки промайнули в Миколиній голові.

"Ні, — вирішив він, трохи поміркувавши, — спочатку треба якось перев'язати рани, бо хоч кров і не біжить сильно, поки спокійно лежу, але ж можна по дорозі сплити кров'ю".

І він почав розглядатися, чим би його перев'язати рани. Незабаром побачив недалеко дуже довге листя якоїсь волокнистої рослини. Нарвав цього листя і почав вдруге промивати рани, опісля їх перев'язуючи. Коли скінчив, відчув таку втому, що мусів одпочити. А відпочивши й напившись води, перехрестився й поповз до печери.

Хто міг би описати ті муки, які перетерпів дорогою бідолашний козак!

Кілька разів він зомлівав, кілька разів почував себе таким немічним, що не міг поворухнутися й з відчаєм у серці думав, що надходить смерть. Проте через деякий час страшенним зусиллям волі він опанував себе й знову повз і повз, лишаючи позаду кривавий слід!

І хто зна, чи добрався б Микола до своєї печери, якби не повз берегом струмочка, звідки міг час від часу напитися води.

І вже давно на небі мерехтіли зорі, як напівживий опинився він навпроти печери, проліз на подвір'я й упав на траву непритомний.

Невідомо, скільки часу лежав отак Микола. Але коли він прокинувся, була вже глупа ніч. Чув, як горять йому рани, як страшна знемога охопила руки й ноги. В голові був шум, а перед очима мигтіли якісь вогники, чорні та золотаві смужки.

"Що ж станеться зі мною? — промайнула думка. — Навкруги немає живої душі, щоб мені допомогла. Здається, доведеться мені таки загинути на цім відлюднім острові".

Почав важко дихати, ноги затремтіли, потемніло в очах: він знову зомлів. "А хто ж принесе мені води? Хто їсти дасть? Невже зі спраги та голоду доведеться вмирати?" — наче крізь сон, шепотів Микола, знову ам'ятавшись.

І хотів відчувати, як охляло все тіло, але, знаючи, що від цього тепер залежить життя і смерть, поповз до струмка й приніс води. Потім поклав коло себе кілька печених картоплин, кілька цитрин і повалився, знеможений, на сіно.

Микола забився в пропасниці. По тілу, хоча з головою вкрився лам'ячими шкурами, пробігали дрижаки, губи зашкарубли. Так пролежав він якийсь час. Поволі руки й ноги почали ogrіватись, і Микола відчув, як кров напливає до голови й розбігається, розпалена, по цілому тілі. Чув, як молотом б'ється серце, як вогонь палить груди. В очах почало темніти. Йому вважалося, ніби повзуть гадюки й стрибають страшні тигри, десь далеко пливе чайка, на печі на маленьких ніжках підскакують горшки й підходять щораз ближче до нього. А потім почало все зникати: тихо й темно стало навколо, хтось прийшов до печери й прикрив його червоною китаюкою, а вона, мов огонь, спочатку запалахкотіла в темряві, а потім поволі пригасла. З жахом зірвався Микола, розплющив очі — нікого немає: тільки вогонь у печі дотлів.

"Ох, лишенько! — скрикнув. — А що буде, як він погасне?!"

Останніми силами приповз на руках до вогню, підкинув сушняку й едбе-ледве доволікся назад до постелі. Темна ніч сповила йому очі.

Це була найстрашніша ніч, що коли-небудь довелося Миколі пережити. Мороз і жар навперемін охоплювали його тіло. Голова була важка, як каменя, й здавалось йому, що шаблюкою хтось товче по ній раз у раз.

А як почало світати, стало нашому козакові неначе трохи легше, й хоча важка ще була голова, та перед очима не бігали вже смужки. Вогонь ледве тлів, та виснажений Микола не міг уже навіть підвестися, щоб підкласти сушняку.

"Що ж я тепер робитиму без вогню?" — шепотів бідолаха, дивлячись, як щораз більше й більше погасає в печі. Друга ніч минула, як попередня. Вогонь погас зовсім; вода в лушпинні почала псуватися; пропасниця знову трясла Миколу; спрага палила йому уста. Щоб підвестися хоч трохи, не було тепер і мови: навіть повернутися на другий бік не мав уже сили.

"Останню, мабуть, кахтизму дочитую!" — подумав бідолашний Микола.

А тим часом віддих його ставав все тяжчим та повільнішим. Перед очима слабого промайнуло колишнє життя. Він бачив себе малим хлопчиною-бурсаком у Києві й козаком на Січі, бачив себе в походах і на галері, бачив, як наяву, батька й неньку та

Славне Товариство Запорозьке.

"Треба попрощатися з ними хоч думками, — . вирішив він і промовив: — Прощайте, мої дорогі, вже більше мені вас не бачити! А ти, нене Вкраїно, прости невольний гріх козака, що не на полі слави гине, а на м'якому ложі. Прийми, Боже, мою грішну душу — й не суди її тяжко!"

Легше стало козакові на серці. Усміхаючись, бачив, як біла, ніжна намітка, немов рука материнська, пестливо обгорта йому все тіло; як повільно, але без жодного болю зупиняється віддих; як німіють-завмирають всі відчуття. Останнім враженням слабого був цвіт яблуні; сліпучий, запашний, радісно-рожевий. З усмішкою щастя він утратив свідомість...

Глава сьома. Будування човна

**Видужання. Знову без
огню. Масло. Розклад
денної праці. Гніздо**

папури

Довго-довго лежав Микола без пам'яті.

Нарешті — видно, Бог зглянувся над козаком, — почав дихати все глибше й глибше. Ворухнувся раз, другий, розплющив очі й повів ними навкруги. Ще добре не усвідомлював, що сталося з ним, проте впізнав свою печеру.

Проміння теплого сонця вдиралося в кожний її куточок, падало на лице Миколи й наче гладило його. Поволі почала вертати до слабого пам'ять, а біль у невігосених ранах нагадав йому все, що сталося.

"Це рани звалили мене з ніг", — подумав Микола. Разом із тим відчув, що йому покращало: голова не боліла, та й гарячки не було зовсім. Здоровий сильний піт облив слабому тілу.

Так пролежав Микола, може, з годину й відчув, що хвороба вже минула: вільно й без болю міг тепер ворухити руками і ногами, без труднощів піднявся й на хвилину присів.

Страшна спрага палила йому уста. Воду, яка стояла коло нього, не можна було вже пити. На щастя, пригадав собі, що поклав під голову цитрину; дістав її й жадібно почав висмоктувати. Кислий сік гасив спрагу й відсвіжував знеможене тіло. Незабаром Микола заснув лагідним сном.

Сонце якраз почало сходити, коли Микола прокинувся. Аж усміхнувся бідолаха, відбуваючи, що сьогодні в нього вже більше сили й бадьорості, Тільки втома, яку чув на цілому тілі, та біль у лівому плечі й руці нагадували недавню хворобу.

Тепер відчув також і голод та й заходився їсти картоплю, що лежала коло нього, приправляючи її для більшого смаку цитриновим соком. Наївшись, почав Микола оглядати свою печеру. І тоді тільки помітив, що в ногах лежать його вірні лами. Ох, як зрадив наш самотній острів'янин!

"Простіть, що забув за вас! — говорив він і гладив їх по м'якій вовні.

— І за себе цілком забув, збираючись уже на той світ!"

А як дійна лама підійшла до Миколи, він підвівся, вхопив її за вовну, щоб не втекла, й почав смоктати з вимені молоко.

І здавалося слабому, що з кожним ковтком вертає до нього здоров'я. Підживившись трохи, заснув він знову й прокинувся тільки ввечері. Тепер відчув-таки добрий голод, зате болу в ранах сливе не було. Цього разу кілька барабоць із соком цитрини цілком вистачило Миколі, щоб наїстися. Незабаром опали йому важко повіки, й він знову заснув твердим довгим сном.

Цей безперервний сон так підкріпив Миколу, що він другого дня вранці встав із постелі й пройшов, спираючись на стіни, кілька кроків. Хиткою ходою вийшов із печери й звів до неба очі. І здавалося слабому, що він удруге на світ народився.

"О ясне сонечко, як дороге мені тепер твоє проміння!" — шепотів він, радий і щасливий. Потім повернув очі на безмірний синій небосхил, на дерева й кущі, що прибралися в молоду зелень і миготіли росою, як перлинами, на лам, що пестливо тиснулися до його рук. І здавалося слабому, що прокинувся він із якогось важкого, страшного сну в чудовій, зачарованій країні. Груді піднімалися високо, він підвів руки вгору й шепотів, наче тиху молитву: "О Боже, який чудовий твій світ! Який він чудовий!".

Здоровий лагідний вітерець, кришталева джерельна вода, якою промивав рани і пив, змішуючи з молоком, а до того — веселий настрій спричинилися у великій мірі до скорого видужування пораненого. За кілька днів, якби не біль у лівім плечі та в руці, почувався би вже здоровим та сильним, як раніше. Тепер міг Микола знову взятися за давню недокінчену роботу.

Насамперед пішов він глянути, чи вийшло що з його горшків. Одчинив піч — і диво! — на горшках та глечиках блищала скляна полива. З радості Микола й забув, що вони йому тепер ні до чого, бо вогонь давно погас. А коли спало це нашому козакові на думку, поглянув на піч та посуд і важко-важко зітхнув.

"Та якось, може, знову пощастить роздобути вогню, — подумав згодом бідолаха. — А поки що придасться посуд на молоко й на воду".

Та й ще до чогось придався йому посуд. Нагадав собі наш пустельник, що непогано було б скуштувати картоплі з маслом. Що тут довго думати, коли молока скільки душа захоче? Замість дерев'яної маснички ось що зробив: вибрав щонайбільшого глечика, припасував до нього вирізаного з дерева кружка із забитою посередині ломачкою та й почав бити масло. А коли в масничці з'явилися шматки рідкого масла, повиймав їх та налив водою, щоб трохи ствердли, потім посолив, загорнув у листя й поклав у лях.

Отак пощастило нашому господарю з маслом. Та коли хотів його скуштувати, тоді тільки нагадав, що й картоплі вже більше не можна пекти.

"Ось тобі й щастя! Доведеться знову мені жити, як у перші дні, — нарікав Микола. — Устриці, молоко, кокосові горіхи й сире м'со — це єдина моя їжа. Та й за це дякувати треба Богові: буду живий, спроможусь на щось краще".

Що ж тепер мав Микола робити? Усе, що міг виробити руками, вже було. Отже залишилось нашому козакові лишень дармувати: найстрашніше, що міг собі уявити. Без діла здавалося Миколі життя неможливим, а до того ж на оцім відлюднім острові.

Отож блукав він тепер цілими днями й усе роздумував, як би то йому згаяти час. Удень і вночі мучила нашого козака думка, чи не збудувати б йому байдака або хоч човна. А тоді весла в руки й гайда шукати людей, які не так то, може, й далеко від його острова.

Живучи віднині тільки цією думкою, вибрався Микола шукати дерева, з якого міг би збудувати хоч звичайнісінького рибальського човна. Незабаром знайшов досить велике дивне дерево. Між густим листям звисали плоди, завбільшки з кокосові горіхи, але без шкаралупи.

Грубий стовбур дерева вже давно став дуплявим, і Микола сподівався, що, зрубавши його, обтесавши трохи й поширивши дупло, зможе зробити човен. Отже, він зазначив місце, де росло дерево, щоб легко потрапити туди згодом, і вернув додому.

По дорозі знайшов Микола те, що давно вже хотів надібати, — гніздо папуг. Але, як лише почав підкрадатися до гнізда, папути залопотіли крильми й пурхнули йому над головою. На щастя, один наймолодший папуга, що не вмів ще літати як слід, залишився у нього в руках.

"Ось і впіймав! — радів Микола. — Тепер вивчу тебе говорити кілька слів та й веселіше мені буде, коли чутиму голос, хоч трохи, подібний до людського". Вернувшись додому, Микола зробив клітку, повісив її над головою й ліг спати.

Другого дня почав наш козак міркувати, чи зрубати знайдене вчора дерево, чи залишити. Але, хоч плоди цього дерева, без сумніву, були щедрим даром природи, однак судно було ще ціннішим скарбом.

"Коли мені пощастить, то переді мною надія, що вирвуся з острова, й тоді до чого мені це все: і фрукти, і кокосові горіхи, і устриці", — думав Микола.

На саму згадку, що, може, колись знову побачить людей, а можливо, й зелені луки України та низове лицарство, не міг утерпіти довше наш козарлюга: зірвався, схопив кам'яну сокиру, мерщій побіг туди, де стояло дерево, й зараз таки взявся до роботи.

Це була найтяжча праця, за яку коли-небудь брався. Тупа крихка сокира залишала незначні сліди на стовбурі. Та проте запорожець вирішив нізачо не відступати од задуманого діла.

Від сходу сонця до пізнього вечора цюкав та й цюкав сокирою, і за цілісінький день удалось йому видовбати отвір, що ледве міг устроїти туди кулака.

"Доведеться мені, бачу, не день і не два працювати над оцим, — думає втомлений Микола. — За рік, може, тільки всміхнеться ця хвилина, що спущу тебе, незугарна колода, на хвилі моря й вирушу в світ незнаний, назустріч долі".

Навчений досвідом, постановив наш козак розділити свій день і кожної години виконувати означену роботу. І так розклав собі час: рано-вранці, як лише світало, вставав, біг до моря й купався. Холодні, як лід, хвилі відсвіжували Миколі тіло, й він бігцем вертав додому. Потім одягався й вилазив по драбині на скелю, що височіла над

подвір'ям. Під його ногами шумів праліс, далеко-далеко синіло море. І день у день зривалася в серці козака туга за світом, що десь там мусів бути за обрієм, і з уст йому линула гаряча молитва до Бога за тих, кого там залишив: за старого батька й неньку, і за нещасну, поневолену Україну.

Потім вертав він до печери й доїв лам, яких освоїв уже чималу черідку. Частину молока випивав на сніданок, а частину заховував у льох. Господарство забиравало Миколі чимало часу. Далі йшов він на бережину по устриці на обід, а звідти — у ліс до дерева.

Приблизно в десятій годині спека ставала нестерпною, й працювати було неможливо; тому йшов знову купатися, Холод хвиль й лагідний вітерець, що нісся з-над моря, відсвіжували нашого працівника, вертаючи йому бадьорість та жвавість.

За годину вертав він знову до печери, удруге доїв лам, робив сир із кислого молока й брався за обід. Молоко з сиром, кілька устриць та половина кокосового горіха цілком йому вистачали, щоб наїстися.

Під час обіду навчав наш острів'янин свого папугу говорити. По обіді трохи відпочивав, а як спека меншала, йшов знову в ліс добати човна: на це присвячував щодня дві години. Потім знову біг до моря, купався, вишукував устриці й вертав додому, щоб тут поратися в городі. Садив біля огорожі пшінку й картоплю, сподіваючись, що все-таки колись роздобуде вогню, то не треба буде тоді бігати й розшукувати їх у лісі. Заводив собі й садок: понасаджував молодих пагонів кокосової пальми та інших фруктових дерев, поливав молоді щепи, садив живопліт навкруги свого саду й городу. Іноді обрубував з дерев перед печерою й так їх стягав, щоб вони колись зрослися й утворили велику альтанку.

А що малим іще хлопчиною Микола помагав не раз дядькові ходити коло фруктових дерев і вивчився-таки дечого, тепер стало йому це у великій пригоді. І радів страшенно, як згадає, що за рік навкруг печери матиме власну городину й садовину. Білі квіти, мов метелики, обсядуть напровесні молоде листя, пташки зів'ють собі серед гілля кубельця й тьохкатимуть од ранку до пізньої ночі. І здаватись йому буде, що він на своїй любій Україні, у вишневому садку. І тішився Микола, як дитина.

А як сонце вже спускалось до вечірнього пруга, брав наш козак лука й, хоча ще на Січі встрілював у польоті птицю, вправлявся трохи: може, доведеться коли почастивати кого стрілою. Увечері знову повертався він до печери, доїв лам, вечеряв і лягав спати. Блідолиций місяченько й зорі вколисували козака до спокійного сну.

Глава восьма. Жахливе відкриття

Мандрівка по острову.

Недогризки. "Чи тут живе Микола, козак із славної України?"

так жив Микола день у день і не стямився навіть, як минуло цілісіньких три роки. І

хоч увесь цей час безупинно працював над човном, удалось йому видовбати стовбур ледве наполовину. Але хоча й знав, що скоріше не доведеться скінчити човна, як за других три роки, проте не кидав початого діла і з завяттям, як у перші дні, безупинно довбав та й довбав.

Одного дня, коли Микола відпочивав опівдні й роздумував над своїм життям, спало йому на думку, що хоча живе на острові три роки, проте не забирався в глибину своєї землі. Тільки близькі околиці, віддалені на дві-три години ходу від печери, були метою його дотеперішніх мандрівок. І тому Микола вирішив перейти цілий острів із одного кінця до другого й ще напередодні виготовити все необхідне до мандрівки. Другого дня вранці, навантаживши ламу поживою на кілька днів, узяв наш козак свою зброю й рушив у дорогу.

Спочатку не зустрів він у дорозі нічого цікавого: дерева, корчі, стрімкі скелі та бистра річка — оце все, що довелось йому бачити. Так пройшов Микола, може, зо дві козацькі милі. І тепер тільки на власні очі побачив, що оселився у найбільш неврожайній частині острова. Велике багатство незнаних фруктових дерев іще більше впевнили його. Втомлений цілоденною мандрівкою, йшов він берегом якоїсь річки. Сонце вже давно зайшло, й треба було думати про ночівлю. А що з огляду на хижаків ночувати в гушавині було небезпечно, Микола, недовго думаючи, вліз на розлоге дерево, прив'язав себе до гілляки мотузкою, як у перші дні, та й заснув твердим сном.

Удосвіта збудив козака пташиний ляскіт, що лунав просто над головою. Умившись із річки, Микола поснідав та й пустився в далеку дорогу. Йшов так кілька годин і нарешті побачив, що суходіл кінчається: це був південний берег острова.

І вже спустився Микола до самої бережини, коли спинився, мов уріс в землю, наче віддиху йому не стало: з піску виглядало кілька людських черепів. Широко розплющив він очі й дивився на ці страшні черепи з вищиреними зубами, ребра, кості ніг та рук.

Моторошно стало Миколі. В уяві почали пробігати різні картини: то здавалось йому, що колись хвилі викинули розвиток корабля з людьми, й вони тут із голоду загинули, то мимохіть згадував собі оповідання Джеймса Бровна про самотні, таємничі острови в океані, де закинуті після аварії корабля мореплавці гинули від не знаних нікому причин. Повів очима навколо й прислухався. Бо хоча небоязкий був наш козак і не раз зазірав смерті в очі, проте якийсь незрозумілий, непереможний жах брав його перед оцими кістками. Постояв-постояв, оглянув один череп, другий, та й, не оглядаючись, хутчій подався геть.

Пройшов зо два гони — й од несподіванки аж рота розтулив. За невеличким горбком побачив у землі круг: це був слід погаслого вогнища; навкруги лежали черепи, біліли кості рук та ніг, на яких іще видно було сліди зубів, що гризли м'ясо.

"Людоїди! — блискавкою мигнула в Миколі думка. — Не страшно, коли смерть чига тебе в завязтому бою, не страшно, коли роздерти може хижа звірюка, та коли подумаєш, що тебе живцем шматуватимуть на печеню, мов поросю, — таки чуєш, як щось бігає поза шкурою, — подумав він. — Та не з цих я, що живцем віддаються їм у руки! Не лякавсь я ніколи бусурмана, ляха й Москвина, то, може, й з тобою справлюся,

невідомий дикуне!" — розважав себе наш козарлюга. Але, хоч і намагався забути про це, такий страх як неприємно було!

Невеселі гадки одібрали в нього охоту мандрувати далі, й він вирушив додому. Але й у дорозі не міг позбутися думок про дикунів. У задумі й не приглядався куди йде і аж крикнув із люті, коли після довгої ходи знову побачив погасле вогнище, черепи й кості.

Придивився, і що це було те саме, яке недавно покинув. "Отож блукати вже почав. Чи не водить мене, часом, якась нечиста сила!?" Сплюнув зі злості й пішов знову давньою дорогою. Йде, йде, коли почув, що в корчах щось шелестить і ступає слідом за ним.

"Невже доведеться мені ще сьогодні поміряти сили з дикуном?" — думає козак, прискорюючи ходу, щоб дістатися мерщій за корчі, біля яких бовванів уламок скелі. Захекавшись, добіг туди, притулився спиною до скелі, вхопив у руки сокиру, готовий до боротьби... і аж зареготався, коли побачив, що то не дикун, а його власна лама.

"Ну й дурень із мене, їй Богу! Заб'єш собі голову дурницями про таємні острови та й біжиш, як оглашений! — лютував Микола на себе. — Тепер хай сам Люципер женеться за мною, то так уперіщу сокирою, що аж іскри посиплються йому з лоба. Як верну коли на Запорожжя, соромно буде розказати про те, як змірявся я до бою стати з власного ламою, а то здіймуть мене на сміх братчики й таке причеплять прізвисько глузливе, що хіба бери та й утікай із Січі".

Отак, розмовляючи сам із собою, не стямився Микола, що сонце давно вже зайшло, і ніч темна почала огортати праліс. Додому було ще далеко, тому вирішив він переночувати в альтані, яку збудував собі ще того літа й частенько в ній ночував, коли пізно було вертати до печери. З бідою знайшов свій "хутір", як жартома прозивав наш острів'янин околицю коло альтанки, страшенно втомлений кинувся на землю й почав уже був дрімати, коли чує над головою ніби людський голос:

"Миколо, запорожцю із славної України!"

Микола зірвався притьмом й увесь аж потом облився. "Чи сплю я, чи, може, дух якого запорожця кличе мене?" Насторожив вуха й перестав дихати. Слухає, а тут тобі вдруге кричить щось: "Тут живе Микола, запорожець із славної України?"

Аж відітхнув бідолаха, вставши і побачивши над головою свого улюбленця-птаха, якого навчив отих слів, щоб хоч інколи чути рідну мову. Втішений папуга залопотів крильми й сів на плечі Миколі, викрикуючи всі вивчені слова...

Довго пролежав Микола тої ночі без сну. Різні думки промайнули в його голові. То метикував, як би кинути оцей таємний острів, де люди знаходять собі смерть од незнаних причин, то знову, чи не знищити все до цього часу збудоване, щоб дикуни не зауважили, що, крім них, іще хтось живе на острові. Розмірковуючи отак, Микола не почув, як заснув твердим сном.

Кінець другої частини

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОБОРОНЕЦЬ ПОКРИВДЖЕНИХ

Глава перша. З пащеки смерті

Твердиня "Січ". Дикуни-людоїди.

**"Людодіди людяніші, ніж
гнобителі-чужинці!" Один
запорожець проти трьох в оборону
поневоленого**

а другий день прокинувся Микола з іншими думками та настроєм, аніж учора. Усі вчорашні міркування здались йому безглуздими та смішними.

"Уже так довго тут живу, — міркував він, — а ні разу не довелося мені бачити жодного дикуна. Оце найкращий доказ, що їх немає на острові. Мабуть, вони припливають із сусідньої землі, справляють свій проклятий бенкет та й одпливають додому. Ото щастя, що занесло корабель на цей бік острова, а то таки не з медом було б мені, коли б потрапив до їхніх рук".

Як-не-як, але вирішив наш козак трохи краще захистити свою домівку. Насамперед задумав Микола за рядом дерев, що росли перед печерою, розвести ліс. Дерев повинні були б замаскувати оселю від

бистрого зору дикунів. Для цього посадив наш козак більше як дві сотні гілляк із дерева, схожого на вербу, що дуже швидко прийнялося. Микола сподівався, що незабаром густий гай зазеленіє навколо печери.

Скеля, в підніжжі якої наш пустельник видовбав собі печеру, була не дуже-то широка. А що була вона з крихкого каменю, то й не важко було її продовбати наскрізь. Отже, коли б не вдалось оборонити від дикунів входу печери, завжди можна було врятуватися через другий отвір.

Продовбуючи підземний хід, Микола використовував бите каміння та землю до оборони так, що незабаром навкруги домівки виріс високий вал. А що шанці робити був він митець неабиякий, задумав перетворити свою оселю в справжню твердиню на взірць запорозького зимівника.

У кількох місцях пробив отвори, наче малі віконця-стрільниці, крізь які, не висуваючись із-за валу, міг перед собою все бачити. А щоб зручно було вилазити й злазити з валу при обороні, поробив подекуди східці. Тепер почував себе зовсім забезпеченим од несподіваного нападу. І віднині називав уже наш козак свою домівку-твердиню не інакше, як "Січ".

Та проминув місяць, другий, ба, й рік, — а людодів як не було, так і немає. І поволі

забув про них Микола зовсім...

Не зауважував він, як жовкло й знову зеленіло листя, як карб за карбом значив на дереві прожиті роки. Аж десь на дев'ятому році таке сталося, що цілком змінило його дотеперішнє життя.

А трапилася ця пригода одного погідного ранку, коли Микола, зайнятий, як звичайно, своїм човном (бо, хоча проминуло вже стільки років, не покидав задуманого діла), збирався трохи відпочити.

Отже, саме влігся він горілиць на траву, коли бачить, що з-за лісу дим чи курява здіймається. Скочив та й подався мерщій додому, миттю по драбині виліз на скелю, з якої видно було цілий острів, глянув у той бік, звідкіль, як йому здавалося, підносився дим угору, та й задерев'янів: при березі вгледів кілька човнів та байдаків, а на побережжі вели танок довкола багаття, може, з тридцятаро червоношкірих напівголих людей. То розбігаючись, то з дивовижними рухами й підстрибами беручись за руки, кружляли вони, наче чорний обруч.

"От і діждався гостей, — подумав Микола. — Зачіпати вас не збираюсь, а як схочете напасти, то вчуєте на своїй шкурі, чи легка козацька рука".

Отаке вирішивши, запорожець зліз мерщій зі скелі, перевісив через плечі лука, за пояс устромив сокиру, узяв списа та й виліз знову на скелю. "От погань проклята!" — аж скрикнув Микола, стиснувши кулаки з люті, коли побачив, що дикуни вивели з байдака двох бідолах та й волочуть по землі до вогнища. Яка жде їх доля, сумнівів не було: полум'я розпаленого багаття та розлютовані дикуни свідчили про це найкраще. І Микола не помилився: кілька дикунів кинулися на одного з бранців, ударили ним об землю й з гарчанням, мов вовки, почали шматувати свою здобич. Кров ударила Миколі до голови: стиснувши в руці списа, готувався вже він зопалу, будь-що-будь, кинутися на ворогів.

Та потроху розум переміг. Миколина лютя минула, Почав розмірковувати. "Адже ж це дикуни, — міркував він, — які, не знаючи нічого про єдиного Бога, живуть звірячим життям. А хіба ж можна лютувати на звіра, коли він кидається на іншу тварину й поїда її?"

І задумався козак... Гірка усмішка скривила йому уста. "Ні, ні! — скрикнув він, мов од лютого болю. — У сто тисяч разів людяніші ці дикуни від гнобителів-чужинців! Дикуни їдять своїх бранців мертвими, а зайди-чужинці жеруть нас живцем!"

І ці болючі гадки зовсім одібрали в козака охоту втручатися в чужу справу й ставати суддею між дикунами.

А тим часом другий бідолаха-бранець стояв непорушно, ждучи своєї черги. Та раптом помітив, що дикуни не звертають на нього жодної уваги, і кинувся навтьоки. Летів у смертельнім жаху якраз до Миколиної печери. За ним бігли навздогін троє дикунів. Віддаль між втікачем та дикунами ставала щораз меншею. А як почав неборака добігати до Січі, раптом пекучий сором опік Миколі обличчя.

Невже ж він — запорожець, лицар та заступник покривджених — дозволить нерівний бій безборонного проти трьох? І де? Біля порогу Січі?! Ні, ні! Неславою вкрив

би це велике ім'я!

І, вхопивши списа, Микола миттю збіг зі скелі. А як учув тріскіт галуззя й шарудіння листя, вискочив зненацька і з криком: "Стій!" загородив утікачеві дорогу. Бідолаха так і задубів: широко розплющеними очима дивився на Миколу, що здавався йому в шкурах якоюсь несьогосвітньою істотою; тремтів од жаху, не знаючи, чи впасти Миколі до ніг, чи бігти далі. Микола жестами показав утікачеві, що боронить його від напасників, побіг до першого переслідувача й проткнув його списом. Дикун із криком повалився на землю. Те саме сталося й з другим переслідувачем. Третій, переляканий, схопивши лука, прицілювався у Миколу. У повітрі свиснула стріла, й Микола вчув біль коло самого серця. Та стріла відбилась од шкіряного вбрання. Миттю кинувся запорожець на ворога і, коли той знову натягнув тятиву, ударив його в груди списом. Дикун без зойку повалився мертвий. Тепер оглянувся Микола на врятованого втікача.

Бідолаха стояв переляканий на тому ж місці. Було вино, що він усвідомлює, яка його жде доля. Покірно, мов мала дитина, ждав він од Миколи порятунку або смерті.

І шкода стало нашому лицареві бідолашного дикуна: жестами показав він врятованому, щоб той без страху підійшов ближче. Дикун послухав: тремтячи усім тілом, почав підходити до Миколи. Що кілька кроків спинявся й ставав навколішки, простягаючи з благанням руки до свого порятівника.

Микола стягнув із голови шкіряного шолома, щоб показати переляканому дикунові, що він теж людина і нічого його боятися. Тепер тільки дикун приповз до нього, поцілував землю й ліг плазом біля Миколиних іці'. Микола зрозумів, що дикун оцим оддає себе рятівникові в неволю. Якось неприємно стало нашому козакові, й він промовив: "Невольника мені не треба: запорожець усе життя б'ється з невольництвом. Уставай, парубче, й будь мені за друга!". Та не зрозумів дикун Миколиних слів і тоді тільки підвівся, коли запорожець торкнув його лагідно рукою й сам підвів із землі.

Смагляве лице дикуна, ворлиний ніс, довге чорне волосся й бистрі очі нагадали Миколі відразу індіан, про яких стільки наслухався від Джеймса. "Еге, тепер знаю, куди я потрапив, — подумав він. — Це Америка: нова, повна несподіванок країна, яку відкрив Колумб. Он куди козака загнала доля! Не йнятимуть віри козака, як верну коли на Запорожжя!"

Потім жестами Микола показав індіанинові, щоб узяв луки й стріли забитих дикунів і йшов за ним. Та спритний був індіанин: не ворухнувся з місця й лише давав знати своєму визволителеві, що треба закопати трупи, бо дикуни, розшукаючи забитих товаришів, натраплять на слід Миколи. Козак наш кивнув головою на знак згоди, й дикун почав вигрібати руками яму. Не зглянувся Микола, як трупів уже не було видно: тільки трохи втоптаний пісок зраджував могилу. Тепер вирушив Микола додому, а слідом за ним дикун. Незабаром обоє прийшли до Січі й, вилізши на скелю, почали стежити за дикунами.

Становище Миколи було все-таки не дуже веселе. Не підлягало сумніву, що дикуни після бенкету підуть шукати своїх товаришів, а тоді не минуть і печери, — силою вдеруться на вал, і Миколі лишиться одно: загинути в обороні Січі й визволеного

небораки.

Тим часом дикуни вели далі танок довкола вогнища й, вимахуючи руками, підкидали кості. "Це, певно, в них уже по бенкеті. З бідного бранця зістались тільки кості, якими вони тепер забавляються, — думав Микола. — Іще, мабуть, кілька хвилин — й мені треба сподіватися гостей у своїй печері. Час подумати добре, що робити: чи втікати, чи злізти зі скелі до печери й там боронитися". І лють охопила козака: стиснув кулаки й крізь зуби промовив: "Не діждете, щоб запорожець утікав од ворогів. Головою накладу, тоді тільки й увійдете до Січі!" Вирішивши битися до останнього, зліз він по драбині на подвір'я, а за ним дикун.

Аж розплющив очі індіанин, як увійшов до печери: такого пишного палацу не бачив зроду. Та не можна було гаяти часу.

Микола вхопив списа й сокиру, давши дикунові зрозуміти, що буде боротися до загибелі. Той зрозумів його: стиснувши кулаки, почав бити себе в груди, вимахуючи руками в сторону берега, наче хотів сказати, що й він боронитиме пишний палац свого визволителя від ворогів, доки стане сили. Микола дав дикунові лук, стріли й другого списа і, поставивши його на варті біля малого отвору, сам став на другому кінці і :>кдав нападу.

Так простояли вони годину, коли тут пронісся зненацька дикий крик, вереск та зойк. Микола дав знати дикунові, щоб готовий був до бою кожної хвилини, але після цього настала тиша. Потім залунала дивовижна суміш вереску й виття, але цим разом ближче. За хвилину крик знову затих... Аж раптом коло самісінької огорожі розітнувся гучний голос, а у корчах почувся тріскіт. Миттю переморгнулися наші "січовики", нап'яли луки й ждали, щоб першому, що покажеться в кущах, не дати й зойкнути. Очі їм блищали, а руки трохи тремтіли з нетерплячки. Та голос затих і тріскіт теж.

Отак простояв Микола і його завзятий джура аж до вечора. А що не чути було більше ні гукання, ні свисту, поліз наш козак на скелю на розвідку. Ані людоїдів, ані човнів при березі вже не було: напевне, дикуни відпливли, не знайшовши товаришів.

Побачивши це, зліз наш лавзятець зі скелі й, поклавши зброю, зготував для себе й свого дикуна вечерю. Під час роботи Микола розглянув ближче свого нового товариша. Червоно-сіра шкіра вилискувала, мов помащена олією, довге, чорне як вугілля волосся це вилося кучерями, як у негрів, а спадало гладко, як у дівчини, що обітне коси. На вухах у індіанця звисали якісь мушлі й стирчали різнобарвні пташині пера, а зуби біліли, немов слонова кість.

З розмови Микола дізнався, що зветь індіанця Чінкадавін, що індіанською мовою значило — Бистрозорий. Так прозвали його за те, що в леті міг устрелити птаха.

А що Чінкадавін був голісінький, вирізав Микола шматок шкіри й, немов фартуха, прив'язав йому на поясі.

Пустельник наш невимовно тішився своїм новим товаришем і радий був поводитися з ним як із рідним братом. Але, не знаючи, що криється в душі дикуна, вирішив показати Чінкадавінові, що він тепер у полоні та мусить слухати кожного слова свого пана й володаря. І звелів дикунові кликати себе "каціке", бо чув од бувалого матроса,

що так звуть індіани своїх ватажків.

Дикун зрозумів це слово краще, ніж рухи, якими Микола хотів показати Чінкадавінові, що він йому пан. На лиці індіанина заграла радісна усмішка, і на знак того, що він зрозумів, чого хоче від нього пан, повторив кілька разів слово "каціке". Потім дикун ухопив списа, встромив його в руки Миколи й приклав вістрям до своїх грудей: цим хотів показати, що слухатиме свого пана й віддає життя в його руки. Тоді Микола з гідністю гетьмана звелів індіанинові сідати за вечерю. Чінкадавін присів на землі коло Миколиних ніг.

По вечері його ясновельможність ласкаві були наказати своєму підданцеві лягати спати. Та наш гетьман був обережний і звелів джурі спати надворі: бо не знав іще добре, чи вірний буде йому дикун і чи не схоче часом уночі звести зі світу свого рятівника.

А що Микола був дуже стомлений сьогоднішньою пригодою, то, видоївши лам, зараз же заніс усю зброю до печери, поклав у головах, щоб бути наготові, ліг на сіно й заснув твердим сном.

Глава друга. Рятівник та врятований

Зміцнення твердині.

Дикуни й щодо мови

кращі ніж

гнобителі-чужинці.

Побудова човна

Другого дня вранці першою думкою Миколи було пересвідчитися, чи дикуни дійсно відпливли з острова.

Отже, після сніданку пішов він разом із Чінкадавіном на берег. Ідучи повз місце, де були поховані троє дикунів, побачив Микола, що індіанин спинився й показує на землю, де закопав ворогів, даючи рухами зрозуміти, що хоче їх викопати та справити собі смачний обід. Та Микола закричав, підняв списа вгору, показуючи Чінкадавінові, що вб'є на місці, як він тільки наважиться це зробити. Індіанин зрозумів погрозу й скорився, дивуючись дуже, чому то каціке заборони йому таку приємність, — бо, що була це річ огидна й нелюдська, навіть не могло поміститися в його голові.

Незабаром Микола прийшов до того місця, де вчора бенкетували дикуни. Що за картина розкрилася перед його очима! Навколо спопелілого вогнища лежали кості та недоїдки людського м'яса, подекуди червоні плями на піску вказували місце, де ще вчора калюжами стояла кров. Огидно стало Миколі, як побачив ці сліди звірячого бенкету. Рукою дав знак Чінкадавінові, щоб він зібрав кості й шматки м'яса, вигріб яму й закопав останки своїх нещасних земляків.

Тим часом Микола розкидував вогнище гіллякою, сподіваючись, що, може, під сподом знайде жарину. Та даремно — з вогнища не залишилося жодної іскри; лише вигаслий попіл сірів на його місці! Микола сумно звів голову, бо, коли чудом майже

вдалось йому придбати товариша, бракувало тепер до повного щастя тільки вогню. А коли він отак стояв задуманий і вдивлявся в погасле вогнище, побачив, що його дикун вимахує руками, потім зірвався несподівано, вхопив сокиру й прожогом погнався в ліс. Микола не міг стямитися з дива. Що мало це значити?

Бачив тільки, як Чінкадавінова постать ставала все менша й менша і нарешті зовсім зникла в лісовій гущавині.

"Що з ним сталося? — думав Микола. — Чи не побіг він часом до своїх, що, може, сховалися в лісі, та чи не збирається мене зрадити? А коли ні, то навіщо вхопив сокиру? А може, побіг до печери й думає не пустити мене туди? От тобі й приятеля придбав! Та не діждеш цього, зрадливий дикуне! Не вигнати тобі з власної хати козака-зап орожця!"

Ухопив списа й кинувся вже слідом за Чінкадавіном, щоб дати йому доброго прочухана, коли тут дивиться, а той біжить із лісу! Микола зупинився здивований, й трохи соромно йому стало, що так швидко осудив свого товариша. Пасучи очима Чінкадавіна, побачив, що у того в руках щось ніби трава чи сушняк. І аж отетерів наш козак, коли задиханий індієнин поклав перед ним оберемок сухої трави, з якої добувався дим. Миттю підкинув Чінкадавін сушняку, піддув кілька разів, і, на превелику радість Миколи, сушняк запалахкотів ясним веселим полум'ям.

Довго-довго стояв Микола, милуючись вогнем, бо ж так давно вже його не бачив. А тоді вхопив одну головешку й кинувся з нею до печери, а слідом за Миколою біг Чінкадавін, викрикуючи щось веселе: певне, радів, що прислужив своєму рятівникові.

Вернувшись додому, Микола миттю розпалив на подвір'ї вогонь, укинув на жар кілька картоплин, побіг до стайні, вибрав молоду ситеньку ламу, зарізав її, оббілював, порубав на шматки й устроїв четвертину на рожен. А Чінкадавін мусів був обертати рожен, щоб не пригоріла печеня.

Тим Часом Микола відкраяв другий шмат м'яса, полив його й поклав у великий горщик. Потім начистив туди картоплі, налив чистої води, посолив і поставив виритися.

Чінкадавін дивився на це все здивованими очима, бо ніяк не міг зрозуміти, що Саме задумав робити його пан. Про варені страви дикун ніколи не чув і не знав; найважче було йому погодити в своїй думці воду з вогнем. А як Микола відійшов на хвилину до своєї печери, почала страва в горщику закипати. Отоді-то злякався Чінкадавін! Одскочив, мов ошпарений, і перелякано дивився, не розуміючи, чого це булькотить вода.

А як окріп почав страшенно клекотіти, сичати й збігати, індієнин був певний, що в горщику сидить або гадюка, або яке інше створіння. "От біда мені, — подумав дикун, — іще всю воду вибере звірюка з горшка: що скаже тоді мені пан?" Щоб запобігти цьому, встромив швидко руку в окріп, ловлячи пакосне звіря, та тої ж хвилини закричав мов несамовитий із переляку та болю.

Коли Микола почув пронизливий крик індієнина, злякався, бо був певний, що це вдерлися дикуни й схопили вдруге нещасного Чінкадавіна. Мерщій кинувся з печери, готовий головою накласти, щоб тільки вирятувати із рук дикунів свого джуру. Та як же

здивувався, побачивши, що коло печі нікого немає, крім індіанця. А той кричав, йойкав і з предивними рухами скакав навколо кабіці. Довго стояв Микола, не знаючи, що це все має значити. Аж нарешті, коли Чінкадавін роз'яснив йому жестами, чому саме так кричить та вимахує руками, догадався, що індіанець обпарив собі трохи руки. Із тяжкою бідою вдалось Миколі заспокоїти Чінкадавіна й примусити його знову доглядати рожен. Щоправда, послухав джура свого пана, але, обертаючи рожен, раз у раз поглядав із великим страхом на горщик і на Миколу, який йому здавався тепер не інакше як чарівником.

Тим часом зварилась юшка й спеклася печеня. Микола насипав юшки в дві миски й почав їсти з одної. Бачачи це, переляканий Чінкадавін був певний, що юшка — якийсь чародійний напій. І хоч як ласкаво давав Микола рухами знати дикунові, щоб він теж їв юшку, Чінкадавін не зважився й губами до неї доторкнутися.

Відтоді життя здавалось нашому козакові веселішим і кращим. Самотність не мучила його вже більше. Мав товариша, з яким, щоправда, не міг іще розмовляти, та все-таки міг порозумітися жестами. От і в біді, й у пригоді не дасть уже загинути, та й вогню вміє роздобути.

І як же не почувати було Миколі себе веселим та щасливим, коли згадати давні його злидні й теперішнє ригідне життя! Тільки одно турбувало його трохи — думка, що знову можуть прийти дикуни на острів.

І тому почав міркувати, як би то захиститися добре від індіанців. Іще хотів він перебудувати Січ у міцну неприступну твердиню. Та що був одним-однісінький, важко було виконати задуманий план. Тепер мав помічника, та й неабиякого!

Отже, щоб оглянути місцевість та пристосувати її як слід до оборони, Микола став на горбі, з якого бачив цілу околицю перед печерою. Роздивившись добре, козарлюга наш ось що вирішив: за стіною з дерев обкопати Січ широким та глибоким ровом; із викопаної землі висипати високий вал, а з джерела спровадити в шанець воду так, щоб частина струмка бігла через подвір'я. Оцим способом буде забезпечений водою, а тоді хай собі облягають дикуни його твердиню скільки хочуть.

Чимало намучився Микола, заки Чінкадавін розшолопав, що саме задумує робити його пан. А коли індіанець нарешті зрозумів, охоче став разом із Миколою до праці.

Та не так легко було виконати цей план. Не було в наших острів'ян ні залізного знаряддя, ні пилки, ні лопати, ні рискаля, ні мотики. А рів треба було копати сім стіп завглибшки, й шість стіп завширшки, та й завдовжки на яких сто кроків, а це тобі не жарти! Та й іще, крім цього, на підпирання стін рову потрібно було з чотири сотні паль, а щоб витесати й загострити тільки одну палю тупою кам'яною сокирою, треба було таки добре нагріти собі чуба. А далі, щоб викопати другий рів, куди можна було б спускати воду з джерела, треба було прокопати мале узгір'я між печерою й джерелом. Та ці всі труднощі, хоч і які вони були великі, не відстрашили Миколи од задуманого діла. Козацьке слово — святе й тверде, як криця!

І тому щодня від сходу сонця аж до пізнього вечора Микола завзято працював зі своїм приятелем. "І не думав, що діло аж горітиме, хоч знаряддя таке дрантівне!" —

міркував він, бачачи, як щодня глибшає й ширшає рів. На щастя, два місяці віяв супротивний вітер, то й дикуни не могли завітати на Миколин острів. Отже не треба було журитися, що непрохані гості переб'ють працю.

Під час роботи й відпочинку Микола вчив свого джуру говорити по-українському. А що Чінкадавін був дуже тямущий, вдалося Миколі швидко навчити його найголовніших слів. Їх виголошував запорожець голосно й поволі, показуючи на відповідну річ. А коли говорив про такі речі, яких не можна було учневі показати, пояснював тоді рухами й усякими жестами так добре, що Чінкадавін міг його зрозуміти. І заки проминуло півроку, навчив Микола індіанця стількох українських слів, що міг із ним досить добре порозумітися.

"Та ж бо таки дикуни і щодо мови кращі, ніж оті проклятущі гнобителі-чужинці! — міркував собі якимось Микола. — Деякі з проклятих зайд, бува, вік звікують у нашої землі, та ніколи ані одна псявіра з них не хоче навіть уміти нашої мови!"

"Мужицька мова!.." — згадав він зненацька вислів одного з таких зайд і здригнувся.

Біль страшенної образи та безсила ненависть, яку може зрозуміти тільки син поневоленої нації, здавили Миколі груди. "Надійде час, — промовив він схвильованим голосом, погрожуючи у простір кулаком, — повстануть раби і вирізуватимуть вам, проклятим зайдам, панські язика!"

Отож, як радів наш козак успіхам Чінкадавіна в мові, важко описати. Досі мав собі тільки німого помічника, а тепер — справжнього друга й повірника.

Все більше почав Микола звикати до свого нового товариша. А що за час пересвідчився, що Чінкадавін незвичайно вірний та незрадливий, то дозволив йому спати в печері.

Проминуло чотири місяці, й рів та інші фортифікаційні роботи було скінчено. "Тепер нічого нам боятися дикунів! — думав Микола. — Заки який завзятець пройде через рів, легко буде пустити йому в груди стрілу чи списом укоротити віку".

Одного разу Микола вийшов із Чінкадавіном на горбок, що здіймався недалеко морського побережжя. Звідсіль був чудовий краєвид. Синє лагідне плесо моря мінілося під промінням ясного сонця, а ген далеко-далеко, на самому краю, чорніли якісь цятки: це були острови. І Микола побачив, як індіанець приріс очима до чорних цяток, зірвався раптом і почав скакати, простягаючи туди руки.

"Що з тобою?" — спитав здивований Микола.

"Ах пане! пане! — кричав радісно Чінкадавін. — Там мій батько, мама, усе моє! Весело, весело!"

Із цих уривків мов (бо добре ще не вмів говорити Чінкадавін) зрозумів Микола, що там далеко на крайнебі ледве мріє Чінкадавінова батьківщина. І коли Микола дивився на веселе обличчя дикуна, коли бачив, як променіють йому очі, подумав тужно: "Ось і в дикуна є любов до вітчизни. Навіть дикуни відчуває, що рідний край миліший і дорожчий над усе в світі..."

І в журливій задумі ніяк не міг зрозуміти Микола тих ренегатів-відступників з українського народу, що за вигоди та розкоші продали зайдам-чужинцям свою

Вітчизну.

"І скільки їх є! — думав гірко. — Вишневецькі, Любомирські, Потоцькі, Корецькі, Підгаєцькі... навіть діти найбільшого вкраїнського патріота — князя Костянтина Острозького!"

Хто спокусив їх? Хто призвів до найтяжчого в людському житті злочину — зради Вітчизни? І згадалися Миколі останні батькові слова: "Бо браталися з гнобителями-чужинцями, за жінок брали чужинок із ворожого народу..."

"Так, так! Ніякої згоди з зайдами! Геть їх з України!"

Та, згадавши раптом, де він, поник головою...

І сум охопив душу Миколи. Він згадав славне товариство низове. "І я рвуся до них кожною думкою, кожним зором, і ти, мій нещасний друже, линеш, певно, думками на оті чорні цятки. І колись, може, зірветься в тебе бажання кинути мене, і зістанусь я знову самотній на цім відлюднім острові", — думав він журно.

Щоб пересвідчитись, наскільки любить дикун свою батьківщину й чи може кинути коло його, свого рятівника, Микола запитав індіянину:

"Скажи мені, Чінкадавіне, чи хотів би ти жити он там, де твої земляки?"

"Так! Ох, такі" — скрикнув індієнин, і очі йому засвітилися радісним блиском.

"А м'ясо людське їв би знову, чи ні?"

Чінкадавін заперечив головою.

"Я вчив би своїх їсти м'ясо звірів та біле молоко, не людина."

Микола зрозумів, що він хоче сказати.

"А якби тебе самого пожерли — вони ж їдять людське м'ясо?" — питав далі дикуна.

"Авжеж, їдять, та м'ясо вбитий ворог."

"А вмів би ти зробити човна?"

Чінкадавін кивнув головою.

"Так збудуй собі човна й вертай до них!" — сказав Микола й побачив, як джура здригнувся й сумовито глянув на нього.

"Ну що ж тобі, друже? Чого так посумнів?"

"Сумний, бо каціке мій недобрий на мене... Хоче мене там! Там!..." — і почав показувати руками в бік островів.

"То ж ти казав, що хочеш туди вернутися".

"Авжеж, Чінкадавін хоче, та Чінкадавін хоче, щоб із ним каціке там!"

І Микола зрозумів, що дикун хоче разом із ним пливти до свого острова.

Щоб випробувати індіянину, Микола сказав: "Мене мали б там за ворога, забили б і з'їли. Тому їдь сам, а я лишуся тут!"

Коли він це сказав, Чінкадавін вихопив з-за пояса в Миколи сокиру, вклав йому в руки й підставив під вістря свою голову.

"Що ти робиш?" — спитав здивований Микола.

"Забий мене, каціке! Не хочу жити, як ти мене там без каціке!" — складав слова дикуна.

Микола зрозумів усе. І шкода стало козакові свого джуру, коли той із сльозами

кинувся йому до ніг і почав їх цілувати. Підняв індіанина з землі, обійняв його й став гладити, як малу дитину, заспокоюючи ласкавими словами:

"Не плач! Не плач, любий Чінкадавіне! І мені не хочеться розлучатися з тобою, бо звук до тебе, як до рідного брата. Я хотів тільки тебе випробувати, чи й ти мене так любиш, як я тебе!"

І весело було Миколі на душі, коли пересвідчився, що має друга, який воліє вмерти, як із ним розлучитися. А що серед розмови довідався, що Чінкадавін уміє робити човен, запровадив його на місце, де вже кількох літ працював над збудуванням судна. Тут Микола показав індіанину колоду, видовбану більш як до половини, й на пальцях полічив, скільки вже літ над оцим мучиться.

Чінкадавін лише покивав головою від здивування й засміявся. І, на превелику радість, Микола довідався, що індіани роблять човни далеко швидше й без великого труду, а саме: випаляють стовбур вогнем, і в уяві Микола бачив своє судно вже готовим. Бачив, як спуска його на море й пливе туди, де живуть не людоїди, а народ хрещений, його любий, рідний народ! І як билось йому серце на цю згадку, як соколом летіли туди тужливі думки! Глибоко зворушений, він тихо повторював:

"Україно-нене! Невже ж я тебе побачу? Але коли?.. Коли?.." — і сльози текли йому з очей.

А Чінкадавін дивився розчулений на пана, зрозумівши його своїм серцем.

"Отже, завтра до діла! — вимовив нарешті Микола до свого джури.

— Завтра! Завтра! А за кілька днів всміхнеться, може, воля!"

Та не все складається, як гадається! Другого дня почалася сльота.

З досвіду Микола знав, що два рази у рік, під час рівнодення, небо затягалось сірими хмарами. А під зливним, безупинним дощем, який падав цілих два місяці, а не раз і довше, не можна було й думати робити щось надворі. Не було ради! Мрію про човен треба було відкласти аж до того часу, поки знову всміхнеться блакитно небо: ждати треба було весни...

Та тепер довгими осінніми вечорами не мучила нашого пустельника нудьга, як за попередніх літ. У печі весело готів огонь. І самотність не пригнічувала Миколу, як раніше, бо ж мав щирого друга, з яким міг тепер проводити весело й безжурно довгі-довгі осінні вечори.

І радів, мов мала дитина, наш козак, дивлячись, як палахкотить вогонь, як коло каганця сидить Чінкадавін, розважаючи його розмовою. І вечори колишніх літ, коли сидів він одним-однісінький, без світла, без теплої страви, без слова розради, здались йому тепер такими далекими-далекими!

Між іншим, щоб не забути англійської мови, почав Микола вчити Чінкадавіна не тільки по-українському, але ж одночасно й по-англійському.

Взагалі, Чінкадавін учив свого пана всього, що могло тому здатися, а Микола, навпаки, вчив індіанина таких речей, про які не знали дикуни.

Отаким способом, завдяки обопільній науці, світогляд індіанина цілком змінився, а Микола — з другого боку — придбав до господарства багато таких речей, про які не міг

і думати, коли б йому довелося жити насамоті.

Чінкадавін, наприклад, умів плести дуже гарні рогожі. А що були вони незвичайно густо й дрібно сплетені, задумав Микола пошити з них убрання. Отже, навчився наш козак від індіянину цієї штуки, й незабаром наплели вони стільки рогіж, що їх вистачало на вбрання для обох. Ох! Як же тішився Микола новим одягом, бо остогидло йому ходити у важких теплих шкурах! Тепер одягав він шкур'яне вбрання тільки під час якоїсь роботи.

Та не тільки рогожі вмів плести Чінкадавін! Із волокна кокосових горіхів та різних волокнистих рослин умів він робити гарне прядиво й сукати міцні шворки, куди кращі й міцніші за Миколіне мотуззя. Із прядива також виплітав Чінкадавін незвичайно швидко рибацькі сіті. І оцим розважали свою нудьгу осінніми вечорами наші острів'яни.

Під час робіт Микола використовував кожну нагоду, щоб просвітити трохи дикунський розум індіянину. Час од часу розказував Чінкадавінові про Бога Христа та Святих і про Києво-Печерську Лавру; іншим же разом оповідав йому про свою любу Вкраїну, про її пишну красу, багатство та утиски чужинців, про свого батька, товариство запорозьке, про походи. І з радістю спостерігав Микола, як розумний од природи Чінкадавін усе більше й більше втрачає дикунські забобони і непомітно для себе самого цивілізується.

Так проминув час осінньої сльоти. Вони навіть і не зглянулись, як небо щораз рідше вкривалось олов'яними хмарами, і ясне, веселе сонце на голубому небі все частіше до них усміхалося. Настала весна. Навкруги все ожило: і ліс, і квіти; навіть море стало веселіше грати хвилями. Лагідний легіт ледь чутно колихав молоді зелені листочки дерев.

Любо, так любо стало навколо! Наче світ угору піднявся нашим острів'янам! Веселі й бадьорі, взялися за діло, яке почали ще восени.

Чінкадавін як митець у будівництві човнів почав випалювати стовбура вогнем. Робота йшла швидко й так зручно, що аж соромно стало Миколі перед дикуном, що йому, запорожцеві, не спало це на думку. "Та правда, хоча б й додумався був до випалювання човна, так огню в мене не було!" — хитрував сам перед собою проворний козак.

Проминуло два місяці тяжкої праці, й човен був готовий. "Ото щастя, що Бог послав мені такого товариша, — радів Микола. — Бідував би один Бог зна скільки літ, а може, й ніколи не судилося б мені спустити човна на воду".

А тепер треба було поміркувати про вітрила й весла. Чінкадавін заходився плести вітрила з рогожі. Тим часом Микола почав витісувати з твердого дерева весла. Обидва впоралися зі своїм ділом майже одночасно. Човен був готовий. Та, на нещастя, місце, де працювали вони над човном, було доволі далеко від берега. Щоб нести човна або тягнути до води, не було й мови, бо був він дуже важкий. Тяжко зажурився Чінкадавін...

Та навіщо ж козацька голова та досвід? Не довго надумуючись, Микола зрубав два округлі пеньки, обтесав рівно, підклав під човен та й почав його котити до води. Крок

за кроком посували наші козаки човен до берега, а за два дні спустили його на воду.

Що діялося в Миколиній душі, не можна описати. Мрії, які плекав він стільки літ, сповнялися: перед його очима колихався на хвилях байдак! Невимовна радість охопила козака: перед ним стелилася далека дорога! Перед ним, може, воля й нове життя!

Тепер треба було ще набрати їжі, навантажити її на човен, скільки буде можна, а тоді в щасливу путь! Та куди? Чінкадавінові всміхалися темні цятки на обрію — його батьківщина; Микола бачив у своїй уяві широкі степи України, Дніпрові кручі. Але туди було далеко-далеко...

Глава третя. Нещаслива плавба та горобина ніч

Знову на острові.

Городництво та

садівництво.

Рибальство. Какао.

Хуртовина. Спроба

допомогти нещасним

Сіріло, як Микола зірвався з постелі. Край неба зайнявся блідо-червоним полум'ям; тиша й спокій віщували чудовий день, що був днем від'їзду. Щасливий, радісний день! До мандрівки все було готове. Микола вийшов з Чінкадавіном із печери, спинився на недалекому горбі й поглянув востаннє на свою домівку, де стільки прожив і стільки передумав на самоті, потім повів очима навкруги. Кожна місцина, кожне дерево й кущ були йому знайомі. Стежки, якими не раз і не два ходив, вилися між густою зеленню; під горою побачив чередку своїх любих лам, що паслися на шовковій луці. І так шкода було їх кидати!

Іще раз оглянувся, простягнув руки, шепотів тремтячим голосом: "Прощайте й ви, дорогі лами, й ви, любі пташки, що розважали мене в самоті! І ти, блакитне небо, і ясне сонечко, що сходило над моєю печерою й озолочувало її своїм промінням! Прощай і ти, струмочку,

що гасив мою спрагу в час спеки! Прощайте, свідки моїх думок, мого горя й нудьги, моїх радощів і туги!".

Поник головою й журно-радісний пішов до байдака. А як минав останнє дерево, почув, як хтось кличе його. Здрігнувся й побачив на гілляці свого папугу, що кричав: "Тут живе Микола, запорожець із славної України!". "Був би забув за тебе! — промовив Микола. — Ходи, ходи до мене, мій любий птаху!". Папуга наче зрозумів свого пана: злетів з гілляки й сів йому на плече. "Поїдемо зі мною, птаху, і там пригадуватимеш мені відлюдний острів", — сказав Микола й за кілька хвилин був уже у байдаку.

Було тридцять жовтня десятого року перебування Миколи на острові, як наші острів'яни підняли вітрило, й байдак почав поволі одчальювати від берега. Та не пропливли вони й кілька гонів, як судно стукнулося об щось тверде і стало на місці: це

була підводна скеля. А що простяглася вона від самого берега, врізуючись гострим хребтом далеко-далеко в море, перепливати її було небезпечно. Тож не було іншої ради, як згорнути вітрило й пливати, гребучи в противний бік, щоб обминати хребет підводної скелі.

Та ледве допливли наші мореплавці до місця, де скеля кінчалася гострим клином, як морська течія вхопила човен і погнала його на своїх рвучких хвилях у безвість.

Микола й Чінкадавін гребли з усіх сил, щоб вивести човен із течії та дарма: непереможна сила несла легеньке судно стрілою вперед і берег почав зникати їм з очей. "Щось недобре коїться, — каже Микола до свого товариша. — Як пожене нас отак далі, то втратимо з очей навіть і шпиль гори, що мріє вдалечині, а тоді і вщухне розбурхане море, однак не потрапимо ні вперед, ні назад".

А нестримна течія гнала човен далі. Надія на рятунок пропала, Нарешті рвучі хвилі вирвали з Чінкадавінових рук весла, а Микола вже ледве міг гребти. Загибель була неминучою. Але, складаючи вже свої весла, Микола зауважив несподівано, що човен пливе не так швидко, як раніше. Поглянув наш козак на плесо — й радісна усмішка з'явилась на його лиці. Якраз на цьому місці течія розділилася: ширше й більш рвучке коліно прямувало на північ, а друге — спокійніше, яким тепер вони пливли, завертало знову на південь.

"За весла!" — крикнув Микола до переляканого Чінкадавіна. Зібравши останні сили, почали тепер наші мореплавці гребти проти течії. Вітер наче змилосердився над нещасними моряками й почав дути в протилежному напрямку. Вони напнули вітрило й попливли. Тим часом течія гнала човен все повільніше. Ще кілька хвилин — і вони вирвалися з бистрини, впливши на лагідне плесо моря. Микола, важко дихаючи, не міг промовити ні слова. Лише всміхався радісно, дивлячись на Чінкадавіна, наче хотів йому сказати, що нічого вже боятися, що смерть, яка чигала на них, минула.

Та за той час одбили їх хвилі так далеко від острова, що він чорнів як ледь видна крапка.

Та не журилися цим наші моряки. Спочивши трохи, почали знову гребти зо всіх сил. Вітер гнав човен у східному напрямі трохи навскоси до острова, й за якийсь час почав виринати вершок на побережжі, за ним другий, третій. "Сміливо вперед! — заохочував Микола свого джуру. — Там жде нас солодкий по сьогоднішній пригоді відпочинок".

А тим часом щораз виразніше почали зарисовуватися скелі, а далі розпізнати вже можна було густу темну зелень лісу. А як сонце кинуло останнє проміння на вершок скелі й почало ховатися за нього, причалили наші моряки до острова. А коли вже вийшли з човна, почували себе щасливими, як ніколи: небезпека була за ними!

Під час клятого плавання не мали часу наші мандрівники навіть води напитися, а про їжу нема що й говорити! Тому, голодні як вовки, присіли вони на березі та із справжньою насолодою почали вечеряти. Спочивши трохи, затягнули човен у невеличку затоку й ледь живі вернулися до Січі.

Другого дня за сніданком завів Микола балачку:

"Чи була б у тебе охота, Чінкадавіне, іще раз отак погуляти по морю, як учора?" — запитив він.

"Хай Бог боронить!" — відказав джура, пригадуючи собі вчорашню пригоду.

"Отже, ти вирішив жити зі мною на цьому відлюдному острові аж до смерті?"

"Атож! — кивнув головою індієнин. — Аби тільки був зі мною й мій старий батько".

"Так у тебе є іще батько?" — продовжував Микола.

"Як не вмер за час мого тут перебування, так, може, ще дожива свого старечого віку", — одповів Чінкадавін, і на згадку, що, може, вже немає на світі його батька, дві чисті сльози прокотилися йому по лиці: гарячі сльози синівської любові!

Жаль огорнув Миколу, й хоча сам згадав свого сивого батька та стареньку неньку, беручи за руку друга, розважав його:

"Не плач, не плач! Бог милосердний: твій батько, певно, живе! Ось як трохи опам'ятаємося по нинішній плавбі, попливемо знову на твій острів та й привеземо до нас твого старенького батька!"

Якою втіхою були ці слова для бідного Чінкадавіна, важко собі уявити! З радісним криком упав він на коліна й руками обняв Миколині ноги. Із зворушення не міг індієнин промовити ані слова, лише хлипав, як мала дитина.

Коли через деякий час Чінкадавін почувся на силі після нещасливої плавби, спитав його Микола, чи не час би вже вирушити до батька й чи добре знає дорогу до своїх земляків. Та Чінкадавінові не першина була пливати туди, де чорнів берег його батьківщини. І темної ночі навіть зважився б пливати до свого острова.

"І не раз, і не два, — відповів він Миколі, — припливав я сюди із своїми земляками, щоб разом із ними справляти пишні бенкети".

"І ти був при цьому, як забивали людей і пекли на вогні?" — запитав Микола.

"Авжеж!" — притакнув індієнин та й засоромився. Але, щоб виправдати себе, додав:

"Однак я не знав, як не знають і досі мої земляки, що в цьому є щось погане".

А трохи згодом дикун щиросердно спитав Миколу;

"А хіба білошкірі ніколи не їдять людей?"

"Ні, Чінкадавіне, нізачо в світі білошкірий не піде на таку гидоту!" — зопалу скрикнув Микола, помітивши одночасно свою нетактовність, бо бідолашний дикун поник головою, не сміючи звести очей на пана. Жаль до дикуна та й болючі згадки стиснули Миколі серце.

"Не сумуй, друже! — розважав він Чінкадавіне. — Білошкірі не їдять людського м'яса, але деякі з них роблять іще гірше. От Україну, наприклад, опанували зайди-чужинці. Вони поневолили наш народ і катують нелюдськими муками. Вони не їдять нашого тіла, це правда, але, друже, душу нам розпинають!"

"Слухай! — промовив він, присуваючись ближче до Чінкадавіне. Кожне слово козака пашило тепер ненавистю. — Ці потвори посміли нам навіть у душу залазити: вони заборонили нам нашу віру, нашу солодку, милозвучну мову!"

Кілька хвилин панувала тиша.

"Тож ці зайди куди гірші за людодів: це якісь... чорти!" — з невимовною огидою й

погордою промовив нарешті дикун.

Та Микола, щоб перервати цю неприємну для нього розмову, запитав:

"А де ж ви причалювали до берега, що я вас ніколи не бачив?"

"Он там! — відказав індіанець, показуючи на південь. — Туди було нам найближче, та й недалеко цього місця росте багато кокосових горіхів".

"Справді мав я щастя, — подумав Микола, — що якраз на противний берег острова викинули мене хвилі, а то було б мені не з медом, коли б попав у їхні руки. Але треба таки зазнайомитися з своїми дикими сусідами, та подождемо, заки скінчимо працю в городі".

І другого ж дня взялися наші острів'яни до роботи. Микола, у голові якого всяким замірам не було кінця, задумав зробити граблі. Дірки на зуби продовбав гострим каменем, повставляв туди гострі цурпалки, зробив держака — й граблі готові. Тим часом Чінкадавін вирізав кам'яною ножкою дві лопати з такого твердого дерева, що не гірші були від залізних.

Та Микола не задовольнився лише необхідними речами. Він почав задумувати, як би то поліпшити своє господарство.

У першу чергу поділив город на рівні грядки, повідмежовував одну від одної рівнесенькими стежечками, засадив живопліт і поставив альтанки. Потім огородив одну частину на город, а другу — на сад. Насадив у городі картоплі й пшінки довгими рядами й багато дечого іншого. А що земля під городом облогом лежала відколи світ-світом, цілина незабаром так зародила, що хіба дивом дивуйся.

Кохалися наші острів'яни теж у рибальстві, бо ще тої осені Чінкадавін сплів сильні сіті. Тепер ці сіті їм і стали у пригоді. Надвечір, наловивши повні сіті риби, не могли наші рибалки опертися звабленим хвилям, що так і запрошували їх до себе. А що за плавець був із нашого індіанця, важко собі уявити! Як щупак, пробивав хвилі, поринав на дно. Або підшука, бувало, стрімкий-стрімкий скелястий берег — і шубовсть з нього в глибину: лиш вода забульоче! І не раз Микола думав, що вже не діждатись йому свого джури, коли тут знову вирине він із води й, сміючись та дихаючи важко, лягає горілиць на хвилі, а ті несуть його, мов лушпину.

Та й Микола був непоганим плавцем: стане на скелі так високо, що аж ляк тебе бере, похитнеться ніби і з криком валиться в бездонні хвилі. Ох, як лякався не раз бідний джура! Спочить рятувати свого пана (хоч мороз таки добре йшов поза шкірою перед тим, як скакати в таку прірву), і радіє й сміється, як побачить, що його Микола вирина живий. Отак розважалися вони часто, а потім веселі й жваві вертали додому ввечері.

Іншим разом вибиралися наші острів'яни на лови. Ех, молодці-молодці були наші стрільці! Не втекла птиця, ні лама від козацької стріли. А що й бистрозорець-Чінкадавін не соромив свого імені, ніколи не вертали вони з ловів із порожніми руками.

І хоча наш козак перевищував Чінкадавіна розумом, освітою, спритністю та зручністю, та й індіанець ставав не раз Миколі у великій пригоді. З костей, каміння, мушель та іншого виробляв всякі знаряддя. Інколи таку тобі штуку вигадати, що не

поміняв би її на залізний струмент! Отак знайшов він одного разу кість якогось звіра й зробив із неї таке долото, що хоч куди! Другим знову разом надивав коралі — уже тобі й шкребло готове. То з мушлі зробить ножа, а з луски риби — терепуга. Отак виробляв він різноманітні знаряддя й різьбив усякий хатній посуд та інші речі.

Крім цього, навчив Чінкадавін Миколу користуватися какаовим зерном, якого нарвав Микола й приніс, як звичайно, додому. Оці зерна кинув він тепер за порадою індіанця у вогонь, як картоплю.

А що мали какаові зерна дуже приємний запах і були поживні, почав Микола вживати їх частіше, як улюблену страву. У вільний од роботи час або у неділю рушали наші друзі в далеку мандрівку, вибираючи звичайно день, коли через зустрічний вітер дикунам було неможливо дістатися на острів, бо потрапити до їхніх рук не було охотивні в Миколи, ані, тим більше, в Чінкадавіна. Під час отаких мандрівок знаходили наші острів'яни багато дечого, що ставало їм потім у великій пригоді.

Тим часом упоралися вони з городом і призначили день, коли мали вирядитися по Чінкадавіного батька. Щоправда, не дуже-то Микола й рвався пливати до дикунів, бо хто ж його міг запевнити, що не приймуть там європейця за ворога й не розправляться своїм звичаєм. Та Чінкадавін запевняв його, присягаючись головою, що Миколі нічого вагатися, бо індіанці поїдають тільки ворогів, а Микола був його, значить, і їх, другом. Щоб не зламати слова, Микола постановив вирушити завтра вранці в дорогу. А що вже вечоріло, пішли наші острів'яни на беріг і спустили знову на море човна, міцно прив'язавши ланцюгом до битої палі. Вернувши додому, напекли вони картоплі, приготували інші харчі, що мали вистачити їм на тиждень, та й лягли спати.

Проспали кілька годин, як зненацька гуркіт громовиці розбудив сторожкого запорожця.

Микола прокинувся й почав вслуховуватися в шум дощових потоків та ревіння хуртовини.

"Чуєш, Чінкадавіне? — шепнув він, торкаючи заспаного джуру. — От тобі громовиця! Аби були б ми тепер на повному морі, то, мабуть, і прощайся зі світом".

Ледве він це сказав, як розітнувся гуркіт. Микола здригнувся й задеревів. "Це не грім вдарив, — подумав здивований, — це нагадує мені постріл з гармати". Підвівся на сідниці, і в нього промайнула радісна думка. Стримавши подих, чекав і вслуховувався, чи не гупне вдруге! І справді, за хвилину почувся знову гуркіт.

"Це, братіку, не грім: голову свою даю!" — крикнув радісно Микола. Миттю зірвався й вибіг стрілою до кухні. За ним поволікся Чінкадавін. Він ніяк не міг зрозуміти, що саме сталося з його паном. Іще більше здивувався індіанець, коли побачив, що Микола вхопив запалену голівешку й почав вилазити з нею по драбині на скелю.

На вершині скелі розклав він багаття й мовив до Чінкадавіна:

"Це не грім гудів, а певно, недалеко десь бореться з хвилями корабель та й в знак тривоги б'є з гармат. Ніч темна, що й носа не видно: треба бідолахам допомогти. Ось цей вогонь покаже їм дорогу, куди пливати до землі. Хай знають, що близько них є люди".

Та ледве почало палахкотіти, як пішов дощ такий, що страх! Вогонь загас. Микола з

Чінкадавіном змокли до кісток й мусіли вертати до печери.

Тепер тільки розлютувалася буря. Безперестанку шуміло, гуркотіло, наче валилися скелі й гори. Час від часу Миколі вчувалися ніби вистріли гармат. "Та Бог його зна, що воно таке, — думав Микола, — а може, це тільки грім, бо ж звідки взявся тут корабель у такий пітьмі?" Та, проте, не міг наш козак заснути тої ночі. То думав він, що це турецька галера, то знову уявляв собі, що на байдаках припливло його славне товариство, завзяті запорожці. Він так часто думав про них, що ця думка, хоч була недоречною, здалась йому тепер цілком можливою. Ох, билосся, билось йому серце! Раз у раз вибігав, щоб розкласти багаття, та кожного разу струмені дощу його гасили. Отак серед усяких думок, сумнівів та надій минула козакові ніч.

Розвиднялося. Буря вже стихла. Микола побіг мерщій на берег. У його голові промайнуло безліч думок. "Чи побачу корабель, чи лише хвилі?" — питав себе раз у раз. І чув, як при цьому б'ється його серце. Важко дихаючи, прибіг козак на побережжя. І виявилось зовсім не те, про що так мріяв: на широкому, безкрайому виднокрузі нічого не було видно — навіть якої-будь чорної крапки, що могла б нагадувати корабель. В один мент розбилися надії. І Микола вчув, як щось важке звалилося на груди й придавило їх, наче каменюкою. І коли він так стояв і дивився закаменілим взором удалечінь, вчув, як Чінкадавін, що прибіг разом із ним на берег, скрикнув зненацька. Микола здригнувся й побачив, що бідний джура стояв блідий-блідий, дивлячись, мов не своїми очима, туди, де прив'язаний був човен. Тепер тільки Микола запримітив, що човна немає: розбурхані хвилі схопили його ще, мабуть, уночі й понесли Бог знає куди. Мрії Чінкадавіна були розбиті. "Вже більше не бачити мені мого старого батька!" — говорив він, заломивши руки, і сльози котилися бідоласі з очей. Кулаками почав він товкти груди і рвати на собі волосся.

Миколі шкода стало бідного індіянина, що так любив свого батька, й, хоча самому рвалося серце, бо і його надії зазнали краху, як міг почав втішати й розважати свого друга. Поглянув ще раз на море, та й тепер нічогісінько не зауважив. "Це, значить, не гармата гуркотіла, а таки грім! Нічого вже мені сподіватися!" Узяв за руку Чінкадавіна, що все ще хлипав, як дитина, й пішов до дому.

Та не міг довго всидіти наш козарлюга. Перед його очима всеї час стояли корабель, чи галера, чи козацькі байдаки. І хоча знав, що не побачити йому ні одного, ні другого, проте вибіг із печери й вийшов на скелю, з якої міг бачити східний берег острова. Та дарма: й звідсіля нічого не вгледів. "Я так і думав, — виправдовував себе Микола. — Та все-таки піду ще на другу, вищу, скелю: коли й звідти нічого не побачу, значить, уже більше нічого мені сподіватися й морочити дурно голову марними гадками". За хвилин кілька він стояв уже на високій-високій скелі. Глянув — і затремтів. Чув, як кров ударила в голову, як до очей тиснуться сльози, як щось розпира йому груди — таке радісне, таке могутньо-радісне: на обрії побачив малу цятку.

"О Боже!" — скрикнув, широко розпростерши тремтячі руки, й стояв непорушно. Цим разом Микола не помилився: вдалечині маячив корабель. Миттю збіг він, щасливий, до печери, захопив зброю, без якої ніколи не виходив, і, вилізаючи по драбині

на скелю, гукнув до Чінкадавіна: "Агов, там! Хутчій!"

Чінкадавін нічого не зрозумів із уривчастих коротких слів запорожця. Такої радості й такого поспіху він іще ніколи не бачив у Миколи. "Певно, припливли на острів дикуни справляти бенкет", — подумав він і, захопивши зброю, побіг за Миколою.

Без спочинку, то бігцем, то швидкою ногою пройшли вони з півмилі. Тут кінчався вже берег і морські хвилі обмивали білий пісок. І тепер тільки зрозумів Чінкадавін, чому так гнався його пан: недалеко від острова бовванів великий корабель.

"Ох, полинемо, полинемо на Україну, як соколята! Побачиш, друже, що то за край! Не ваші дикі острови: побачиш зелені сади, розлогі степи з могилами, хати біленькі, гаї, байраки, і Дніпрові кручі, і пороги, і славу на весь світ Січ — Запорожжя! Ех, жити будемо, жити! — схвильовано-радісно говорив Микола Чінкадавінові. — Та треба дати гасло, а то корабель з-під носа відпливе, тоді хоч умирай з одчаю!"

"Треба кричати", — думає Микола й з усенької сили почав гукати. Та хоча вітер і віяв з острова в напрямі корабля, проте ці звуки губилися і стихали, заки долітали до корабля. Довго не думаючи, Микола звелів Чінкадавінові розкласти вогонь. "Це запримітять доконче!" — говорив Микола, дивлячись, як великий дим вносився до неба, й сподіваючись побачити шлюпку, яка пливтиме з корабля до берега, та даремно.

З годину палахкотів вогонь і почав уже пригасати. Не залишалося нічого, як вертати додому. Тоді Чінкадавінові шкода стало свого зажуреного пана, й він казав: "Не сумуй, пане! Не побачили нашого вогню, так порадимо інакше. Хоч далеченько до корабля, та, може, пощастить мені допливти до нього й подати звістку, щоб причалювали до берега".

Надія мигнула в Миколиних очах. Врадуваний, стиснув руку Чінкадавінові й на прощання сказав: "Тільки вважай, як учуєш, що сил у тебе не стане допливти, вертай назад, бо життя щирого друга мені найдорожче. Пливи, й хай Бог тобі помагає!" Чінкадавін скинув одіж, зірвав зелену гіллячку на знак миру, взяв її в зуби й кинувся в воду.

Індієнин пливака був добрий, щасливо добився до корабля й обплив його кілька разів, гукаючи, але ніхто не озивався. Нарешті вгледів Чінкадавін грубу линву, що звисала збоку, й, мов кіт, видряпався по ній із зеленою гіллячкою в руці.

А коли виліз так високо, що міг заглянути за поміст, злякався й мало не крикнув зі страху: недалеко стояла якась кудлата чорна звірюка. Побачивши Чінкадавіна, вона такий зчинила галас, що ну-ну! "Ото потвора якась! — подумав індієнин. — І зроду ще такої не бачив і голосу такого дивного ще не чув, хіба бери й втікав". Та, на превелике його здивування, оця потвора, схожа щось трохи на малу ламу, втихла й ласкаво почала вимахувати пухнастим хвостом. "Як бачу, ти не така страшна, мала потворо!" — думав Чінкадавін, вилазячи на поміст. Звірятко почало жалісно скімлити, наче прохаючи щось у нього, й тертись йому до ноги. "Яке гарне створіння!" — подумав Чінкадавін і почав гладити м'яке, як вовна, волосся звірятка.

Потім почав індієнин обережно ходити по помості й гукати, та ніхто не озивався. Здивований, ходив і оглядав він дивовижні й чудні, як йому здавалося, речі, а плечима

був звернений до сходів, які вели вниз. Зненацька, коли задивився індіанець на якесь велетенське колесо, штовхнуло щось його так сильно в плечі, що він так і розтягнувся на помості. Переляканий, схопився миттю, оглянувся й задеревів: перед ним стояла друга звірюка з кривими рогами й здоровенною довгою бородою. Потвора стала на задні ноги й намірялась удруге почастувати переляканого Чінкадавіна. Але цей із криком миттю вискочив на поруччя помосту й шубовснув у море. Та ледве проплив він кілька кроків, як учув за собою плюскіт, наче б хто також скочив у воду й пливе за ним.

"Певно, рогата потвора наздоганяє", — думає Чінкадавін, плывучи з усієї сили. Чув лиш, як омлівають йому руки, як віддиху не стає в грудях, а потвора допливе щораз ближче й ближче.

Напружуючи останні сили, доплив він ледве живий до берега й без слова й без пам'яті повалився до ніг Миколи.

Як не промовляв до джури Микола, і гладив, і цілував — нічого не помагало: Чінкадавін лежав непорушно, мов неживий. Аж нарешті з неописаною радістю відчув Микола, що віддих у його друга стає правильнішим, і побачив, що Чінкадавін поволі починає ворухитися. Так полежав індіанець хвилин кільканадцять і нарешті прийшов зовсім до пам'яті. Тепер почав оповідати своєму панові, що за страшна пригода з ним сталася.

Як то побачив перед собою наче велику дерев'яну гору, а на ній три високих дерева без листя й без кори та й безліч якихось залізних обручів і багато іншого, якого зроду ще не бачив і навіть переказати не вміє. Та й про чорного кудлатого звіра не забув згадати, і про того останнього — рогатого й бородатого, що ледве втік від нього.

Микола цікаво слухав свого вірного слугу та й, сміючись, пояснив йому, що те мале чорне звірятко — то звичайний пес, якого нічого було йому лякатися, а ота бородата потвора — це цап, теж не такий страшний, як йому здалося.

З дальшого оповідання Чінкадавіна Микола здогадувався, що корабель мусів був осісти на мілині, а його команда покинула судно і, певне, на човнах пробувала рятуватися. "Та де могли б причалити до берега бідолашні люди?" — питав себе Микола.

Нарешті по довгих міркуваннях пригадав собі Микола, що східний вітер, який шалів під час бурі, звернувся в протилежний бік, так що неможливо було нещасним допливти до берега, на якому саме він розкладав багаття. Вітер погнав бідолашних мореплавців в інший бік, і, певне, вони знайшли смерть у хвилях, або потрапили у течію, або, як Бог допоміг, причалили на один із островів, що цятками чорніли на заході.

"Що тут робити? — думає Микола. — Нещасні люди з корабля або вже не живуть,, або далеко-далеко звідси на якомусь дикому острові. Отже, нема іншої ради, як рятувати з судна, що лише вдасться".

"Та от біда: чозна нашого погнали цієї ночі розбурхані хвилі!" — бідкався Микола й тепер тільки відчув утрату байдака так болюче, як відчув це вранці Чінкадавін.

Та навіщо ж розум нашому козакові! Посумував трохи, а далі почав міркувати й таки вимудрував, чим би заступити човен. Пригадав собі, як з Полісся плотами женуть

до Києва Дніпром дрова й не раз він напровесні або восени ходив по них, закидаючи вигідно вудку й ловлячи рибу. "От і ми спробуємо цієї штуки! Пов'яжемо дерева й такого плота зіб'ємо, що хоча цілого корабля перевозь на нім!" — думає Микола.

Не гаючи часу, послав він Чінкадавіна додому, щоб той приготував харчів на день і приніс мотуззя і все потрібне знаряддя, а сам залишився на березі, щоб рубати дерева на пліт.

Тут тільки помітив Микола одделік кудлатого собаку, що, привітно вимахуючи хвостом, несміливо дивився на вдягнену в шкіряне вбрання людину. Микола зрозумів одразу. Що оця саме "звірюка" й переслідувала у воді переляканого Чінкадавіна. Страшенно зрадівши новому другові, він покликав зголоднілого собаку до себе й почав його гладити та годувати.

Уже вечоріло, як Чінкадавін вернувся з харчами. Повечерявши, до глухої ночі працювали наші острів'яни, хоч утомлені були страшенно. А як місяченько почав заходити й щораз густіша темрява налягала на землю, тоді тільки Микола зі своїм другом, не чуючи ні рук, ні спини, лягли під деревом і заснули твердим сном.

А Кудлай (так назвав Микола врятованого собаку) влігся біля ніг Чінкадавіна, з яким уже встиг стоваришуватися, вірно сторожуючи своїх нових господарів.

Глава четверта. Вивантаження розбитого корабля

Будівництво плота.

Огляд корабля. Жах

**Чінкадавіна перед
пальною зброєю.**

Корабельний щоденник.

30 000 фунтів стерлінгів

Ледве почало розвиднятись, як Микола розбудив свого джуру й обоє взялися до роботи. Цілісінький день працювали вони безупинно, так що того ж вечора скінчили пліт. А збили його ось яким способом: грубезні стовбури дерев зв'язали в два ряди мотузками, посплітавши ще гнучкими та міцними дубцями індійської верби. Отож вийшов дуже міцний сплав, стіп десять завдовжки й стільки ж майже стіп завширшки. Також не забули наші майстри будувати сплав край берега та ще й на округлих пеньках, щоб без труду спустити його на воду.

Другого дня вранці почався, як звичайно, відплив моря. Не гаючи й хвилини, спустили наші острів'яни пліт на воду, а хвилі самі погнавши

його на повне море. Проминуло з півгодини, й Микола з Чінкадавіном підпливли до корабля.

Серце забилося в нашого козака, коли побачив перед собою велике європейське судно. Його першим бажанням було, щоб корабель був нерозбитий і щоб знову можна було ним пливти. "Хоча небезпечно воно пускатися в дорогу самому, — думав Микола,

— бо ж керувати судном на повному морі ледь чи зумію, але піду на ризик. Може, Бог змилюється над козаком. Коли не пощастить мені допливти до Європи, то принаймні доб'юся до якої-будь європейської оселі на побережжі Америки. Все ж таки певніше буде пливти кораблем, аніж малим човном".

Отак, роздумуючи, обплив навколо корабля, оглядаючи скелясту міліну, на яку осіло судно.

Наприкінці, хоч як це було Миколі тяжко, вирішив, що й думки не може бути зрушити корабель і спустити на повне море, бо ураган увіпхнув його межі дві скелі. Там осіло судно так міцно, що ніяк не можна було його зрушити ні взад, ні вперед. "Тут стоятиме воно довго, — подумав сумно Микола, — аж поки хвилі не розіб'ють його до краю; треба рятувати, що можна буде".

По линві виліз наш козак на поміст. Чіпкадавін, який іще не міг забути вчорашньої пригоди, ледве зважився лізти за своїм паном. Отже, хоча тремтів усім тілом, що знову зустріне його ця "рогата потвора", пішов, проте, за Миколою.

Але цим разом "потвора" не була вже такою грізною, бо лежала без сил на помості й не могла навіть підвести голови: вже три дні ніхто не давав їй їсти. Микола відразу догадався, чому саме цап так охляв, і почав шукати сіна або чого іншого, щоб дати зголоднілій худобі. А що він добре знався на тому, як розплановано корабель, то незабаром цап смикав принесене сіно з руки Миколи й жадібно жував, а Чіпкадавін придивлявся цікаво до незнаної тварини, перед якою не відчував більше ніякого страху.

Тепер почав Микола як слід оглядати корабель. Переходив із одного відділу до другого й, на превелику свою радість, знаходив на кожному кроці речі, на які на Вкраїні не звертав навіть уваги, але на відлюдному острові були вони для нього неоціненним скарбом. Тут стояли повні лантухи рису, сухарів, муки, збіжжя; там знову — барила горілки, рому й вина, там — бочка пороху й куль. У другім місці було складено гармати й цілими стосами валялися рушниці, пістолі, шаблі. У Миколи заблищали очі, в жилах заграла українська кров; він не міг втриматися й почав вибирати рушниці, пістолі, із знанням справи оглядати шаблі.

Намилювавшись зброєю, пішов наш козак далі й натрапив зненацька на сокири, пили, долота, свердла, струганки, молотки, цвяхи, ножі й ножиці та інше знаряддя. "Ось тепер заведу господарство! — тішився наш острів'янин. — Не буду вже цюкати кам'яною сокирою й кам'яним молотом, як первісні слов'яни 5000 літ тому. А ось і горшки, миски, тарілки, ложки, чарки та інший посуд. "Придасться, придасться!" — промовив він подумки, одчиняючи інші дерев'яні скрині. Зненацька крик радості вирвався йому з грудей: перед Миколою лежало нове вбрання, білизна, чоботи, черевики, шапки й багато іншого.

Переглядаючи ці всі скарби, Микола й забув про Чіпкадавіна. Той стояв, наче закам'янілий, дивлячись із здивуванням, а деколи й острахом на всі ці незрозумілі, дивовижні речі. До чого вони, індіанин не міг собі уявити, та здогадався, що це мусить бути якийсь неоціненний скарб, бо його пан раз у раз то скрикував радісно, то потирив руки, то приміряв до себе ці дивні речі, перекладаючи їх з місця на місце й

розмовляючи з собою, як дитина.

Коли Микола переглянув усі кабіни, схотів піти оглянути трюм корабля, та його залила вже вода, яка вдиралася через пробиту дірку. "Треба поспішати, — подумав Микола, — а то вода все більше підходить і корабель щораз більше потопу. Та що ж тут брати найперше? І це здається необхідне, й це вабить".

Та недовго вагався козак! Насамперед узяв бочку пороху й барилко куль, по кілька мушкетів, шротівниць та пістолів і дві шаблук. "Вірними друзями будете мені!" — каже Микола. Потім узяв по два вбрання для себе й для Чінкадавіна, дві штаби заліза, молот та кілька інших знарядь, паперу, чорнила й кілька пер, кресало з губкою, лантух сухарів, барило горілки й рому, сувій полотна та цапа з козою.

Оце все було, на думку Миколи, необхідне. Зате лишив він багато такого, за що певно інший європеець ухопився б насамперед, а саме: цілу скриню золотих англійських грошей, яких було більше як 30 000 фунтів стерлінгів. "Лежи собі, людська mano! — сказав запорожець погірдливо. — Не засліпити вам, блискучі скарби, козацьких очей!". Проте він забрав з кабіни корабельний щоденник та інші документи, щоб повідомити колись про нещастя родичів тих бідолах, які загинули на кораблі. До припливу, а ним думав Микола скористатися при повороті до берега, треба було чекати з годину. Тому постановив наш острів'янин використати цей час, щоб по стількох літах злиденного життя знову пообідати по-людському.

Отже, приніс він до капітанської кабіни шматок шинки, хліба, масла, бринзи та пляшку вина й, поклавши оце все на столі, засів із Чінкадавіном на гарних шкіряних фотелях. Уже те, що міг після багатьох років сидіти при гарному столі та їсти як людина з тарілок, справляло нашому острів'янину незвичайну приємність. А що сказати про страви, особливо про хліб, який він так часто згадував. Щоб відчувати всю Миколину радість та задоволення, треба б побути самому на відлюдному острові десять літ серед безперестанних небезпек, страшної нудьги, безмірних невигод та злиднів.

Чінкадавін ніяк не міг отямитися. Він здивовано дивився на свого пана, й видно було, що його первісний розум не дозволяє йому зрозуміти, що переживав в ці хвилини Микола. Вином, яке подав йому Микола в гарній чарці, змочив уста, бо Чінкадавінове піднебіння звикло лише до води й не могло перенести міцного напою, зате паляниця сподобалась йому дуже.

Нарешті, якраз коли вже наші острів'яни скінчили свій бенкет, надійшов час припливу. Обидва стрибнули швиденько на навантажений пліт, й незабаром хвилі щасливо донесли його до берега.

Чінкадавін був незвичайно цікавий, до чого саме всі ті речі, що вони привезли й якими так тішився його пан. Микола відгадав думки індіанця й хотів йому зробити несподіванку. Він сховався за кущі й убрав на себе білу сорочку і одіж офіцера, узувся в черевики й білі панчохи, до боку прип'яв шаблю, а на голову вдягнув капелюха, — й отак переодягнений вийшов зненацька до Чінкадавіна. Той з переляку подався назад. У голові індіанця ніяк не могло поміститися, щоб це був його пан; спочатку Чінкадавін був навіть певний, що перед ним стоїть нелюдська істота. Микола сподівався цього,

потім дав Чінкадавінові одіж моряка, показуючи, як треба вдягатися.

Чінкадавін послухав, одначе проминуло чимало часу, заки упорався він з цим: це ж бо була для нього новина. Раз у раз одягав він щось не так, як треба було: сорочку, наприклад, хотів dokonче одягнути на ноги. Напослідок таки з бідою вбрався в неї, але прийшла черга на шаровари: їх хотів натягнути неодмінно з халаш. Нарешті, по кількох спробах, удалося Миколі вбрати Чінкадавіна як слід.

А що за радість була для індіянину! З криком скакав, наче мала дитина, раз у раз поглядав на себе, оглядав своє вбрання й усміхався, щасливий, то до Миколи, то сам до себе. Лиш одним був Чінкадавін незадоволений: черевиками. Вони його тиснули, й хоч як намагався зробити він кілька кроків, спотикався й наприкінці попросив Миколу, щоб той дозволив їх не взувати. Черевики здавались індіянину непотрібними й невідгідними. Микола з усмішкою згодився. Він взагалі не хотів і не думав примушувати свого джуру робити що-небудь проти волі.

Коли так вони обидва передяглися, показав Микола Чінкадавінові, до чого може здатись їм сокира й інше знаряддя, яке індієнин бачив уперше; Одним махом зрубав Микола дерево, обтесав його й каже: "Ось і щогла готова. Розіпнемо полотно — й вітрило хоч куди! Тепер не треба нам ждати ні відпливу, ні припливу моря". Чінкадавін стояв здивований. Він ніяк не міг зрозуміти, що за сила в цій сокирі, й дивився на Миколу з іще більшою пошаною.

"Так, друже! — обізвався Микола до Чінкадавіна. — Тепер кожне діло аж горітиме в наших руках. Але поки що збігай до Січі видіти лам, бо ми забули про них уже другий день, а я докінчу вітрило".

Під час відсутності Чінкадавіна Микола набив одну з рушниць. Він наперед уже тішився, як то здивується й перелякається індієнин, коли вчує постріл рушниць. А коли Чінкадавін вернувся, дивуючись, що Микола за цей час скінчив уже вітрило, побачив Микола, як над хвилями зірвався сокіл і летів просто на нього, а в кігтях йому тріпотіла зловлена риба. Микола вхопив рушницю й крикнув: "Вважай-но, Чінкадавіне!". Ледве він це сказав, як гримнув постріл, і сокіл упав в море.

Що сталося з індієнином, можна собі уявити. Він здригнувся й за мент лежав, мов мертвий, на землі. Тіло йому тремтіло, він боявся підвести очі. Чінкадавін одразу згадав страшного поганського бога Тупана, або громовика, який був пострахом для індієн. І тепер він був певний, що його пан, який від недавнього часу творить все нові й незрозумілі діла, це не був звичайний каціке Микола, а таки самий бог Тупан.

Микола, сміючись, підійшов до індіянину й почав гладити його й промовляти лагідно, як лише вмів, щоб не боявся, щоб підвів голову й устав. Нарешті Чінкадавін розплющив несміливо очі, підвівся трохи і, стоячи навколішки, простягнув до свого пана тремтячі руки, наче хотів просити його про помилування. Із безмірного жаху перед Миколою він не міг промовити ані слова.

Тепер тільки Микола зрозумів, що індієнин вважає його коли не за поганського бога, то щонайменше за надзвичайно могутню людину, й почав собі дорікати наш козак, чому не попередив Чінкадавіна й не роз'яснив йому, в чому справа. Отож він

підвів Чінкадавіна, хоча той ніяк не хотів на це згодитися, обняв, показав рушницю й намагався пояснити індіанцям, що це вона стріля, а не якесь божество. Потім набив її при ньому й дав джурі в руки, щоб сам переконався, що тут немає нічого надзвичайного. Та Чінкадавін, що вже трохи оговтався і почав вірити Миколі, відмовився й прохав, щоб за нього стріляв його пан. Тоді Микола вибрав ціль, примірівся й стрельнув.

Мало бракувало, щоб наш дикун вдруге повалився з переляку на землю, бо те, що він бачив і чув, здавалось йому незвичайним і надлюдським: дерево, яке саме вибрав Микола за ціль, було пробито кулею. Микола підійшов й звернув на це увагу свого джури, який з тривогою наблизився до дерева й дивився, мов своїм очам не вірив. "Ось бачиш, Чінкадавіне, — сказав Микола, — тепер нам нічого боятися нападу ворогів, коли маємо в своїх руках ці штучні блискавиці й громи".

Тим часом наближалася ніч. Усі переживання сьогоднішнього дня скінчилися. Микола ніколи ще не спав так солодко, як тої ночі, бо ж це вперше від дня свого пустинного життя на цьому острові він почув себе майже щасливим. Перед ним відкрилося нове життя, можливість повернення здавалась йому вже не уявною, а дійсною.

Другого дня поскладали наші острів'яни всі врятовані речі в гушавину й прикрили їх галуззям, щоб вберегти хоч трохи від непогоди. Потім, як тільки почався відплив, сіли на пліт і попливли вдруге до розбитого корабля. Цього разу взяли вони з собою два добрих весла й тому пливли далеко швидше, як уперше. "Що ж брати тепер?" — думав Микола. Потім вирішив набрати насамперед дощок, збити з них подвійний поміст і оцим способом привозити речі сухішими, як уперше.

Після цього знову перешукав він усі речі та й з їх великого числа вибрав щонайпотрібніше.

Між іншим цього разу постановив Микола з шести гармат, які знайшов на кораблі, взяти хоч одну. "Здається, — думає він. — Місце, де складаємо речі, незміцнене, а якраз на цій боці острова звикли дикуни висідати на берег. Правда, рушницями й пістолями оборонятися можна легко, коли б вони хотіли на нас напасти, та гармата краще їх налякає. Як почують один тільки вистріл, то, здається, не зважаться вже ніколи плисти до мого острова. Та ще як матиму гармату, можна буде гасло дати кораблеві, котрий, може, колись припливе сюди, що на березі є європеєць".

Крім гармати, забрав Микола ось що: по лантухові жита, ячменю і гороху, скриньку цвяхів та шруб, десяток сокир, барило пороху й куль, вітрило та гострило, щоб гострити сокири, ножі та інше знаряддя.

До припливу треба було ще довгенько чекати, й Микола оглянув, у якому стані корабель. Вода підійшла значно вище, а хвилі вдиралися в нутро й поодривали багато дощок з обох боків. Отже, для Миколи було очевидно, що при першій невеликій бурі з судна зістануться тільки розбитки, тому вирішив він поспішати з перевезенням речей. А що вітер дув у бік острова, острів'яни наші не ждали припливу, але, напнувши вітрило й гребучи, швидко дісталися до берега. По дорозі Микола надумався й почав

дорікати собі, чому не врятував разом із речами і грошей.

Щоб узяти собі цей скарб, і думки навіть не було в запорожця. "Та цілком можливо, — міркував він, — що власник цього судна ще живе й припливе колись сюди, щоб хоча дещо врятувати з розбитого корабля, а тим часом зірветься буря — й судна і сліду не лишиться. Отже, не годиться рятувати лише те, що мені здасться. Треба врятувати й чужі гроші, що складають, може, єдине майно людини, й од якого, може, залежить її щастя, а то й життя".

І тому, вивантаживши речі на березі, Микола вернувся до корабля. Насамперед він узяв гроші. Крім цього, забрав іще дві тачки, багато одержі й білизни, всяке знаряддя, ліхтарню та скриню, яку знайшов на столі капітана, а також одрізав од сувоїв шовку кілька шматків блакитних та жовтих на прапор. А що був приплив, пустилися наші острів'яни в дорогу. Хвилі і вітер гнали бистро сплав, так що козаки наші й незчулися, як опинилися біля берега.

"До ночі далеко й спати ще не пора, — каже Микола своєму джурі. — Ось покажу тобі, навіщо привіз гармату. Тільки дуже не лякайся, бо це страшніше за рушницю". Потім Микола набив гармату й наставив гирло так низько, що куля мусила зачіпати хвилі. Він хотів, щоб Чінкадавін добре міг бачити, як далеко вона полетить. Давши гасло Чінкадавінові, що стрілятиме, Микола підніс запаленого гнота до запалу — і тої ж миті розітнувся страшний гук. Хоча Чінкадавін чув уже вистріл рушниці й був попереджений, проте захитався й мало не повалився на землю, як першого разу. А куля, торкаючись моря, зникла вдалині. Та Чінкадавін із переляку навіть не добачив цього. Але, щоб показати Миколі, що він уже не боїться, промовив: "О, це здорово стріляє! Один такий вистріл вистачає, щоб прогнати тисячі ворогів, які б зважилися припливти на острів. Вони подумують, як і я, що це сам Бог — могутній Тупан".

Тим часом споночіло. Микола засвітив ліхтарню й почав переглядати документи, які взяв із капітанської кабіни. З них сподівався він дещо довідатися про власника корабля. Документи були писані англійською мовою, із них Микола дізнався, що корабель був англійський і називався "Liverpool".

Іще шість днів підряд плавали наші мореплавці до корабля, щоб перевезти все, що можна, бо навіть найменша дрібничка здавалася Миколі вартісною й необхідною. І за кожним разом усе збільшувалося та й збільшувалося Миколине майно.

Глава п'ята. Несподівані вісті

**Англійські газети. Туга за
вітчиною. Відчай. "Життя
належить не тобі, але Україні!"
Покора. "Боже, верни мене на
Україну або пошли мені смерть!"**

День за днем минали у вивантаженні корабля, а на березі вже лежали цілі купи

найрізноманітніших речей.

Чого тут тільки не було! Зброя з припасом до неї і куховарський посуд, одяг і астрономічні прилади, теслярський струмент і хліборобське знаряддя. Наприкінці— Микола почав навіть знімати з завіс двері й витягати разом із шибамі віконні рами.

Погода стояла напрочуд гарна, але Миколу брав постійний страх перед негодою. "А що, як упаде зненацька злива?" — думав він і вирішив зарадити можливому лихові.

Отже, звелівши Чінкадавінові звозити з корабля заздалегідь вибрані й складені на помості речі, сам заходився накривати брезентом врятоване добро. Робота ця була нелегка, бо Микола працював, як личить доброму господареві.

Щоб не попідмивало речей дощовою водою, він зносив їх на сусідній пагорб і тут дбайливо вкривав просмоленим брезентом.

Переносячи важку скриню, взятую з капітанської кабіни, Микола зацікавився, що в ній, і одчинив. Скриня була повна книжок. Микола зрадів страшенно: він уже давно розшукував по кабінах книжок, але даремно, і тому жадібно почав їх переглядати.

Усі книжки були англійські.

"Ану, чи не забув я ще англійської мови?" — подумав Микола й почав читати одну книжку. Це були якісь історичні оповідання. Хоча Микола й забув дещо по-англійському, але ж зрозумів усе написане. Почав переглядати далі. Наприкінці натрапив на цілу купу тонесеньких книжечок. Як здалося Миколі, це було багато примірників двох однакових книжок: *Mercurius Politicus* та *Several Proceedings*. Але, розглянувши уважніше, помітив Микола, що хоча на книжечках і стоїть один рік 1652, але різні числа місяця.

"Еге! то вони не однакові, та ще й вийшли цього року", — подумав наш острів'янин, і книжечки ці стали йому одразу якимись ближчими, немов недавній іще зв'язок з далекою Європою. Перегортаючи сторінки, побачив Микола незабаром, що там немає ні оповідань, ні історії, а подані події й новини з життя різних держав.

"Ось воно що! Це газети!" — скрикнув він радо, бо не раз чув од Джеймса, що в Англії новини друкують щотижня окремими книжечками, так званими газетами, розсилаючи потім передплатникам.

І пустельник наш жадібно припав до газет.

"А може, вчитаю дещо й про Україну?" — блимав несміливий вогник надії.

І так захотілось йому знати щось про Вітчизну, Боже, як захотілося! Але з розчаруванням стрічав лише новини про різні держави: Англію, Францію, Іспанію, навіть про таку дрібноту, як Генуя та Венеція, але про Україну ані згадки.

"Читаєш, і немов нас і на світі немає або Україна десь на відлюднім острові", — гірко подумав Микола.

І так тяжко, Господи, як тяжко стало на серці.

"Боже, чому така неправда? — думав він тужно. — Чому ми, один з найбільших народів світу, караємось тяжко, наймитами живучи на своїй власній землі? Чому забуті ми всіма людьми й Тобою, Господи? Чому?.."

І похилив голову козак. І вперше, здається, позаздрив тим щасливим народам, що

мають свої держави, що знають їх, і шанують по цілому світі.

Життя, все життя віддав би за одну звістку! І довго сидів він отак непорушно в тяжкій задумі.

"Але хто ж нам винен, що не маємо досі держави? Хто?! — вдаривши кулаком об скриню, люто скрикнув Микола. — Хіба є сила, щоб здавити нас, аби повстали одностайно? Свої!.. Свої!.. — простогнав він, задихаючись од болю. — Це ті відступники, що тягнуті, нас до братання з гнобителями-чужинцями! Це ті Юди-"братолюбці", що не дають нам утопити ворожих зайд у їхній крові! О, прокляття!.."

Миколі бракувало повітря: вибух гніву й одчаю схвилював його страшенно. Та потроху почав він розуміти даремність свого гніву й своє безсилля. Віддих ставав рівнішим. Незабаром ізнову почав перегортати сторінки Mercurius Politicus.

Раптом погляд козака впав на одну звістку — й він ледве не впав непритомний. Щось велике, несподіване увійшло в душу. Увесь тремтів; потемніло в очах. *І не лише зором — душею українською відчитав звістку:*

"...нас повідомляють, що козаки знову побили поляків упень... у Відні побоюються, що польському королівству приходить край".

Не йняв віри очам. Страшенним зусиллям волі опанував себе, вдруге перечитав звістку: це не була омана.

Проте ще не вірив. Хотів відшукати підтвердження. Гарячковими рухами перегортав сторінки інших газет. Літери стрибали йому в очах, мінилися рядки, але Микола шукав звістки не тільки взором, але й наболілим українським серцем.

Знайшов другу звістку. Під ч. 148 стояло:

Відень, 3-го липня

"...Погром польської армії стверджується, але то була лише частина польської армії, з якої вбито і забрано в полон козаками десять тисяч. Король загадав усій своїй шляхті бути при зборі на 4 число цього місяця".

Так, уже не було сумнівів — уся Україна клекотить повстанням! Здійснилися батькові мрії: проголошено самостійність, відбудована Українська Держава. Тремтить Польща й от-от впаде! Зайд-чужинців немає на рідній землі!

"Але ж хто? Хто підняв прапор повстання? Хто стоїть на чолі України? Хто веде в бій війсь— о? Хто герої-визволителі Батьківщини? їхні імена, щоб і я, нещасний, міг повторювати їх побожно разом зо всією Україною!" — Отакі жадання-думки промайнули в Миколиній ДУШІ.

І він знову почав перегортати газети, жадібно шукаючи відповіді на питання наболілого серця.

А звістки про повстання й про бої зустрічав тепер сливе в кожнісінькім числі. Уся Європа напруженим зором стежила за визволенням закутого велетня. То подив, то захоплення, то нетаєний жах бринів у цих звістках.

"...Польський посол прибув до Праги просити помочі проти козаків..."

"...Козаки взяли в облогу Нам'янець, одну з найміцніших твердинь польських..."

"...Ходять чутки, що турки збираються допомогти козакам..."

"З Парижа повідомляють, що населення Польщі у великій тривозі очікує нового походу козаків...".

"...З Данціга змальовують картину бурхливого сойму в Варшаві, передбачаючи загибель нещасного польського королівства...".

Він читав оці звістки без хронологічної послідовності, одривчасті, іноді схожі на дивовижні здогади, але уява їх упорядковувала, складаючи з фрагментів суцільно-величну, трагічно-прекрасну картину.

Зненацька в 119 числі Mercurius Politicus од 9-16 вересня вперше зустрів Микола ім'я козацького генерала Богдана Хмельницького.

Хмельницький!..

Де він чув це ім'я? Чому воно таке знайоме? На хвилину заплющив очі... Раптом щось наче блискавкою освітило пам'ять: Микола згадав батькові оповідання про страшний бій під Цецорою.

Як поранено було гетьмана Самійла Кішку; як упав на очах сина-одинака порубаний яничарами чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син Богдан, молодий іще юнак, мов несамовитий, врубався тоді в саму гущу яничарів. На очах у сотника Наливайка зрадливо свиснув аркан: молодий лев опинився в турецькій неволі...

"Невже це той самий Хмельницький? — думав Микола. — Невже й він випив до дна оту страшну чашу невольництва? " І чомусь іще ближчим та ріднішим став Миколі Великий Богдан.

І він побожно повторював дороге всій Україні ім'я. Милувався звуками: "Богдан! Богом даний!" — говорив сам до себе в екстазі.

Уява козака шалено працювала. Потроху звуки імені почали набирати тілесних форм: гігантський образ здіймався перед Миколіними очима. Велетнем ставав він із степів України, вогнем, залізом і кров'ю зарисовуючи її державні межі.

Рух правиці — і валиться ненависна Польща. А постать гіганта все росте, покриваючи вже цілу Європу.

І той гігант був Богдан Хмельницький!..

Чінкадавін, що саме вернувся з корабля й тепер чекав дальших наказів, вивів Миколу із задуми. Зненацька щось стиснуло Миколі серце. Усе йому остогидло.

"Я слабкий! Залиш мене самого", — промовив він через силу. І, сам не знаючи куди, подався до морського крутобережжя, де стрімко здіймалися дикі самотні скелі.

Вилискуючи на сонці, розкинулось перед козаком смарагдове плесо океану, й кінця-краю не було водяному безмежжю. З одноманітно-байдужим плюскотом билась о берег хвиля, а Микола сидів нерухомо, задивившись удалечінь, де була його люба Вітчизна. Не відчував у німім од чаю ні сонячної спеки, ні плину часу.

Поволі сонце дійшло до вечірнього круга. Смарагдове плесо стало ніжно-зеленим, потім, немов од сонячного дотику, зашарілося, а він усе сидів на скелі, закам'янівши в німім одчаю.

Поночіло. Прохолодою повіяло з надбережного лісу. Нічний птах заскиглив десь у

кущах. Безшумно прорізували повітря кажани. Південний Хрест сяяв у всій своїй величній красі. Зорі відбивалися в морськiм плесі, і було вже немов два океани: один чорно-оксамитовий вгорі, другий — ніжно-зеленавий — внизу. Це було щось незрівнянно-величне!

А Микола сидів у німій тузі, далеко-далеко блукаючи думками, нічого цього не відчуваючи, нічогісінько не бачучи навколо, мов у забутті. Раптом зникли з пам'яті усі десять літ самотнього життя. І легко, і радісно стало на душі. Відчув пахощі українського степу, а плюскіт морської хвилі... Ні, ні! То вже не був байдужий голос чужого, далекого моря — це ніжно-радісно гомонів рідний, любий Дніпро.

"Спи, спи козаче! — плюскотіла хвиля Дніпрова. — Ти втомивсь у поході, спочинь у мене на Дзвіниці, поки Товариство плине".

"Так, я на Дзвіниці! — промайнуло в розпаленому мозку Миколи. — Еге ж, Це я ходив на розвідини і чекаю тепер своїх".

І він почав вдивлятися вдалечінь, звідки мало припливти товариство. Здавалося, зір Миколи прорізував пітьму.

І раптом побачив чайки, козацькі чайки! Вони прямували до скелі. Ось він бачить щоглу отаманської чайки, а на ній — Боже милий! (все затремтіло у Миколи) — на ній гордо має золото-блакитний прапор.

На мостику велично стоїть кошовий. Захмарене високе чоло, а вогнисті очі мов дві блискавиці прорізають простір.

"Тільки, щоб не пропливли повз мене. Треба гасло подати!" — блиснула думка.

І зненацька, за тисячі миль од України, на відлюднім острові, де ніколи, може, не лунав голос європейця, розітнувся серед нічної тиші козакий поклик.

— Пугу!

— Пугу! — відгукнулися скелі.

— Пугу! — повторив надбережний ліс.

Микола сам не впізнав власного голосу і ...прокинувся. Видиво зникло; він усе сидів на скелі. Глянув на небо: чорно-оксамитове, мерехтливе від зір безмір'я над ним; з жахом повів очима навколо: безкрая водяна пустиня.

І одразу згадав усе: і полон, і неволю, і десять літ самотнього життя. У голові шуміло, мов гупало разом сто ковалів, а серце наче хто руками здавив.

Микола аж тепер відчув свою самотність, і ця тиша, й оцей безмежний краєвид іще більше відтіняли її, а вона вгризалася в душу, мов розпечене залізо в живе тіло.

Він божеволів. Думки летіли переривчасті, в безладді, мов дикі степові коні.

Він уявив себе самого у майбутньому: божевільний, зарослий бородою, мов звір, блукає в пралісі, чигаючи на здобич, поїдаючи її сиру, закривавлену, конаючу.

Холодний піт виступив на чолі.

А думки летіли блискавично, нестримно. Ось він блукає, нічогісінько не відчуваючи, втративши образ і подобу Божу...

"Ба ні, не так! — мов списом що торкнуло. — Іще гірше! Іноді вертатиме до тебе розум, і ти бачитимеш, чим ти став, розумітимеш, що ти живцем похований серед

оцього безкрайого моря, й тоді ти знову збожеволієш. І це буде не раз: усю решту життя!"

"Усю решту життя!" — мов луна повторив Микола, і чужим видався йому власний голос.

Був уже цілком неприсобі. Голова горіла вогнем. І хотілось її занурити в холодну воду або ще краще — розчеребити об гостре каміння. Але відчай та жах спаралізували рухи.

Нічний птах скрикнув над головою. Микола скочив на ноги. В очах запалала божевільна рішучість. Скрикнувши, задихаючись, "Боже, прийми мою душу!", помчав до безодні...

Що трапилося і чому Микола зостався живим, він і сам потім не розумів. Бо, коли прийшов до себе глумої ночі, лежав гонів за двоє від берега, але скільки часу там був і як туди дістався, скільки не силкувався, не міг згадати.

Одно тільки пам'ятав, що, прокинувшись, відчував на собі погляд батька. І гнівно-суворі були його очі, а в ушах ще дзвеніли оці слова:

"Стій, зраднику! Ти забув присягу! Не смієш одбирати собі життя:, воно належить не тобі, але Україні! Не ганьби імені Наливайків, бо з того світу спаде на тебе батьківське прокляття!"

Чи це видиво було пізнішим сном, чи воно й спинило Миколу від страшного злочинства, він так потім ніколи й не дізнався.

Але дивна зміна сталася тепер у Миколіпій душі.

Побожну пошану й безмежну подяку відчував він до батька за його суворе, вояцьке виховання. Пригадав і матір — і болісно защеміло серце. Вона стояла перед ним мов жива: така нещасна й така любляча, і він чув знову її прощальні слова: "І ти йдеш... останній!..".

І якось подсвідомо таке саме почуття, як до матері, не бурхливе, але ніжно-синівське, з'явилося й до України.

Вона стояла в його душі також нещасна, вся знемагаючи від ран.

Проте не було вже в Миколиній душі відчаю. Ні, його любовна туга горіла тепер рівним вогнем, немов лампада нерукотворна перед образом розп'ятої Матері-України.

"Мабуть, усі мої страждання потрібні", — думав козак із тихою покорою. "Може, без цього вигнання став би я відступником і цей відлюдний острів урятував мене від вічної згуби, а рід і Україну од ганьби? Але ж тепер у душі моїй вигоріли, здається, всі почуття та бажання особистого щастя, усе, либонь, витліло, крім одного образу — закутої чужинцями в кайдани Вітчизни! Та Милосердний Господь знає все краще за мене. Видно, цього ще не досить... Тільки чи вистачить мені надалі сил? Чи не впаду я в нерівній боротьбі з самим собою серед оцієї водної пустелі? І загину тут марно для України, ніким, може, й не похований. Птахи виклюють очі козачі, хижі звіри пошматують християнське тіло..."

І тут Миколі так іікода стало самого себе, шкода до сліз.

"Але я не смію ремствувати, Боже! — промовив він через силу. — Здаюся на Твою

волю. Але зжалься наді мною, Господи! (і тут голос йому урвавсь, а сльози лилися нестримно), не для себе хочу я ровернення па Вкраїну, але для Неї, щоб віддати за Неї життя!"

Далі він не міг говорити. Ницьма припав до землі й, як дитина, ридаючи, повторював:

"Боже... верни мене на Вкраїну... або пошли мені смерть!.."

Глава шоста. Розцвіт колонії

**Побудова шопи. Зміцнення
твердині. Брама. Звідний міст.
Український прапор. Ковальство.
Хліборобство. Магазин**

Удосвіта прокинувся Микола хоч й сумний, але знову повний сил та бадьорості. А що тої ночі на світанні зірвався рвучкий вітер, захотів довідатись, що саме сталося з кораблем Але, як розвиднілося, побачив, що, на превеликий жаль, тільки дошки та балки, викинуті хвилями на берег, залишились од велетня-корабля.

"Здасться і це", — подумав Микола та й почав із Чінкадавіном зносити все майно до Січі. А що не зовсім безпечно було перевозити йот о вдох, бо ану ж принесе вража сила людодів або велика хвиля вдарить на берег, вирішили так: один мав перевозити речі до полудня, поки другий стоїть на варті, а опівдні — мінятися.

Насамперед висадив Микола на берег гармати, набив їх, поставив гирлами проти моря й розклав біля них вогонь. А щоб багаття не погасло, про це мав дбати вартовий. Коло гармат лежав запалений гніт, і вартовий, поки отямляться людоді, повинен був почастивати їх таким гостинцем, щоб і онукам своїм заказували пливти на цей острів.

Потім заходився Микола коло роботи. Щоб не порвати одежі, вдягнув знову старе шкіряне вбрання, але за пояс замість своєї давньої зброї застромив два пістолі. Насамперед навантажив наш запорожець на тачку кілька барилوک пороху, бо найлегше могла замочити його вода, та й повіз до Січі. Кудлай, який не відступав ані на хвилину од свого пана, побіг за ним.

Вертаючи, взяв із собою Микола всіх освоєних лам. Було їх сім, і кожна могла нести два-три пуди вантажу. Отож, острів'яни цілком заставили незабаром і печеру й льох усякими речами з корабля, так що й повернутися ніде було. Довелося розіп'ята велике шатро. За вісім днів наші працівники впоралися з транспортуванням майна.

"Тепер вже дармувати не доведеться, — радів Микола. — Стільки роботи буде, що й не знатимеш, за що спершу хапатися".

Однак насамперед треба було збудувати шопу, щоб помістити туди всі речі, які стояли під шатром. Справа ця була зовсім нескладна. Приладдя до будування скільки забажаєш, та й матеріалу стільки, що палац гетьманський будуй.

Не гаючи часу, взявся Микола з Чінкадавіном до роботи. Закопавши глибоко сохи й

скріпивши їх угорі в'язанням та пошивкою, заходилися наші майстри ставити крокви та виструганими дошками дилювати стіни. А обдахувавши спочатку шопу дошками, вкрили її ще кокосовим листям. Потім, щоб забезпечити речі від мишей та щурів, зробили дерев'яну підлогу, а щоб у шопі було видно, вставив Микола в причілкові стіни навіть вікна, які познімав у каюті корабля.

Робота тішила тепер Миколу надзвичайно. З того часу, як він дізнався, що Україна стала самостійною державою, світогляд запорожця цілком змінився. Острів цей він давно вже в думках приєднав до України й тому не вважав його чужою землею, яку варто поливати українським потом. Ні, для нього це вже була тепер українська колонія!

"І справді, — міркував Микола. — Адже ж я перший відкрив цю землю, я перший приклав до неї свої працюючі руки, український піт не один рік поливав її, дику та неуправлену. Отже, за законом, острів цей повинен належати Україні".

І віднині вирішив він боронити свій острів до загибелі й нізачо в світі не допускати на Новій Україні (так назвав Микола відкриту землю) огидних бенкетів.

А коли шопа була зовсім готова, почав Микола міркувати, як би ще йому зробити новий вхід до Січі, бо цей, яким користувався досі, був аж надто невідгідний. Отже, прокопавши вал, уставив він у прохід міцні ворота, а напроти них через рів збудував звідний міст на ланцюгах. Стягнути лише треба ланцюги — і міст підводиться, прикриваючи браму. З боків поставив Микола на валі по дві гармати. Дві з них обороняли вхід до воріт, а другі дві, звернені гирлами у протилежні сторони, боронили твердиню з боків. Грізні гирла розвернулися у три боки й наче казали: "А ну ходіть ближче, кому життя набридло!".

А на скелі, що здіймалася над твердиною, гордо маяв блакитно-жовтий прапор.

Тим часом надійшли жнива. "Немає в мене серпа, — думає Микола, — та якогось старого мечя, на щастя, знайшов на кораблі, ось і буде мені за серпа". І хоча не дуже гострий був меч, проте постинав ним кукурудзу за півдня.

За кілька днів зібрали наші хлібороби плоди своєї весняної праці, й незабаром чотири повні лантухи стояли у коморі. Бракувало лише хліба. Щоправда, було в колоністів кілька мішків сухарів із корабля, та це могло вистачити їм щонайбільше на кілька місяців. І тому почав Микола думати, чи не вдалося б йому самому спекти хліба.

На кораблі знайшов він між іншими речами ручні жорна. Отже, змоловши зібрану кукурудзу та трохи знайденого на кораблі жита, колоністи мали кукурудзяне та житнє борошно. Недоставало тільки сита, щоб просіяти муку, та на це знайшлася рада: замість сита вжив Микола тонкого полотна. А щодо печі, то серед теперішніх обставин не було йому найменшої труднощі вимурувати велику гарну піч іще до часу осінніх злив, які спиняли щороку всю працю поза печерою.

Щоправда, на Україні ніколи не доводилося запорожцеві пекти хліба, та біда всього навчить людину. Він був козак, а козак до всього завсіди придивлявся, ніякої роботи не цураючись. Отже, замісив Микола в одній макітрі тісто з житнього борошна, в другій — з кукурудзяного й напик незабаром хліба та малаїв.

Бракувало острів'япам одного лишень, чого не знайшли на кораблі, а саме: двох

лопат. А що Микола задумав на другу весну зайнятися як слід хліборобством, вирішив він неодмінно поставити кузню, в якій міг би виробляти і лопати, і плуги, і коси, й інше необхідне знаряддя.

Справа ця була не дуже важка, бо все потрібне до ковальства Микола знайшов на кораблі: мале ковадло, ковальські кліщі, общеньки, чималий ковальський міх і стільки всякого залізяччя, що вистачило б бозпа на скільки літ.

На кузню вибрав Микола кухню, обдахувавши її, Тепер ні сльота, ні вітер не перешкоджали нашим ковалям у їхній роботі. За кілька днів було готових кілька лопат та коса, й козак наш заходився коло плуга. Із теперішнім плугом, щоправда, не можна було рівняти Миколиного, бо був він зроблений із кривої гілляки. До нижнього коліна цієї гілляки накував Микола рало, а до верхнього пририхтував чепіги.

"Та чим тут орати? — думає запорожець. — Ні воликів круторогих, ні коней немає, а сам не потягнеш, братіку!" Та нагадав собі спритний січовик, що є в нього лами. Запріг їх, і хоча не звикли до цього лами, та привчилися незабаром.

Упоравшись із оранкою, збирався вже Микола приступити до засіву, але тут згадав, що не доставало йому ще борони. "Зробив плуга, і чорніють вже скиби, — говорив він, — то й з бороною дам раду". Викував стільки зубів, скільки треба було, сверлом поробив у дерев'яному підніжжі дірки, позабивав туди зубці — й борона тобі готова.

Саме закінчувалась осінь, як усе потрібне хліборобське знаряддя було готове. А як тільки весняне сонце залило своїм промінням острів, посіяв Микола два центнери жита, центнер ячменю й центнер пшениці. За три тижні почала сходити ярина. Ох, як радів Микола, коли легіт почав колихати зелене колосся! А на другому місяці високі стебла достиглого збіжжя вгиналися під важким золотавим колоссям.

А коли скошили та змололи збіжжя, побачив Микола, на превелику радість, що з посіяних двох центнерів жита зібрав тепер двадцять чотири центнери й приблизно по дванадцять центнерів ячменю та пшениці.

До нових жнив цілком вистачило йому навіть третини зібраного збіжжя, але, як розумний і дбайливий господар, постановив Микола залишок заховати на гірші часи, коли або не вродить, або град виб'є збіжжя, або хвороба чи інше нещастя спиноло б працю. Тому без довгих вагань вирішив запорожець поставити міцну чималу комору, щоб було де складати і врожай, і запас.

Тепер минав колоністам день по дню без турбот: їсти й пити було що, та й за одіжжю не треба було журитися. Коза привела двох маленьких козенят. Собака вірно сторожував господарство. Папуга знову був невідлучним товаришем під час обіду чи вечері. Лами давали молоко, сир, масло, а крім цього, використовували їх як тяглову силу.

Отак проходив безупинний розквіт української колонії, а мати-метрополія не знала навіть, що в далекому Новому Світі є клептик Української Держави й на ньому живе козак, посилаючи до неї повсякчасно свою безмірну тугу...

Глава сьома. Оборона нової України

**Знову будують байдака. "До зброї!" Два
січовики проти шістдесяти трьох. Розвідини.
Бій з людодіями. Визволення іспанця. Огляд
бойовища**

Отак у достатках і в спокою прожили колоністи Нової України рік з гаком. Чінкадавін був уже цілком цивілізованою людиною, більше того: навчився читати та писати по-українському, а перебуваючи під постійним впливом побожного козака, індіанець став також і вірним сином християнської Церкви.

Не раз оповідав запорожець своєму джурі й про завзяту вікову боротьбу українського народу за свою самостійність. І часто вечорами вогниста мова запорожця розгортала перед очима джури криваві сторінки української минувшини, й тоді, в таємничому світлі багаття, за тисячі миль од Дніпра, вставали, викликані безмірною любов'ю козака, тіні лицарів-мучеників за волю України.

Цілком природно, що найбільше оповідав Микола про Запоріжжя. А джура, затаївши подих, слухав Миколіні оповідання про Січ — цей безпримірний в історії людства чернечо-лицарський орден, що на всі боки, даючи відсіч ворогам України, закривавленими грудьми боронив од хижого ісламу цілий світ, створивши на Дикому Полі передмур'я християнства!

З запалом новака переймав Чінкадавін од запорожця козацькі традиції та давав околицям острова, річкам та горам українські, здебільшого історичні назви. Отже, не диво, що незабаром Нова Україна стала немов мініатюрою України Великої: на острові були і Січ, і Великий Луг, і Карпати, і Альта, і Рось. Тільки одного не доставало нашим козакам — Дніпра, бо ні один, ні другий ніяк не міг зважитися назвати цим дорогим ім'ям яку-небудь із річечок на острові й образити таким чином Батька-Славути.

А коли одного дня Микола сказав Чінкадавінові, що яко джура запорожця, Чінкадавін оцим самим також став січовиком, радощів та гордості індіанця не можна навіть і описати! Здається, він після цього вдвох із Миколою відважився б напасти на Кафу, навіть більше того — голіруч на самий Стамбул пішов би!

За весь оцей час Чінкадавін ні разу не посмів нагадати Миколі про свого батька. Тільки не раз, скінчивши щоденну працю, вибігав бідолаха з печери, виходив на високу скелю, звідкіля міг бачити, як далеко-далеко па крайнебі ледве мріє його батьківщина. Туди летів індіанець тужливим взором, і не раз сльоза котилася по його обличчю. Микола, однак, не забував про обіцянку, яку дав своєму джурі. Він хотів тільки перед від'їздом упоратися з найпотрібнішою працею.

А коли вже робота в городі й жнива були покінчені, Микола сказав одного дня Чінкадавінові: "Ну, Чінкадавіне, напрацювалися ми немало. Тепер треба подумати про те, як доплисти до твого батька".

Боже, як зрадів індіанець! Іще того вечора побіг підшукувати дерево, з якого можна

б збудувати човна.

Робота йшла тепер швидко, бо приладдя мали достатньо.

Одного дня Микола заходився в печері коло якоїсь роботи, а Чінкадавіна послав за чимось на берег. Та як же здивувався він, коли побачив, що його джура, пройшовши гонів двоє, зупинився, замахав руками й, наче несамовитий, кинувся назад. З несподіванки Чінкадавін не міг як слід нічого оповісти й тільки повторював:

"Вони, там! Там!"

"Хто саме?" — пита здивований Микола.

"Ох, пане: раз, два, три — шість чоловік!" — одповів Чінкадавін, говорячи одночасно мішаниною трьох мов: індіанської, української та англійської.

До розмови й обміркування не було часу. Миттю зірвався Микола, вибіг на скелю й глянув на побережжя, звідки вернувся Чінкадавін: шість човнів, повнісінькі дикунів, причалювали якраз до берега.

"Не помилився Чінкадавін, — бурмотів сам собі Микола. — Та не з медом буде вам, вражі сини! Не злякався я вас тоді, як іще мав тільки кам'яну сокиру та дерев'яного списа, не злякаюся й тепер, як у мене є пістолі й рушниці — козака сестриці! А вбивати безпомічних козак вам не дозволить! Це вже не відлюдний острів: це Нова Україна! Тут і Січ-Мати є — Заступниця всіх покривджених та поневолених!"

Кинув іще раз оком на берег і миттю опинився знову в печері. Важко було впізнати Миколу тої хвилини, настільки він змінився: кров предків, українська лицарська кров проснулася в козакові! Завжди трохи повільний і стриманий, запорожець став під подихом небезпеки звинним, жвавим, рвучким. Очі йому променіли відвагою, кожне слово прискало полум'ям. І це незламне завзяття несвідомо передавалося й Чінкадавінові.

З наказу Миколи індіанець стягнув із валу гармату, виніс із печери шість мушкетів, чотири пістолі й дві шабляки. Потім Микола прип'яв до боку шаблю, за пояс устромив два пістолі й, звелівши Чінкадавінові так само озброїтися, звернувся до нього так:

"Джуро! Ти живеш на Новій Україні, я прийняв тебе навіть до Нової Січі, — тож насамперед для обох нас честь і слава козацька! Там, на побережжі, мордують безборонних. Неслава народові, що дозволить це зробити на своїй землі, ганьба козакові, що зі зброєю в руках не оборонить безпомічних! Не вкриємо ж неславою Нової України та Нової Січі! Скільки б не було ворогів, мусимо стати до бою. З нами Праведний Бог і Святий Юрій!"

Ці вогнисті слова додали ще більше відваги Чінкадавінові.

"За тобою в пекло б пішов! Накажи голіруч іти проти ворогів, так піду!" — скрикнув джура з правдивим українським завзяттям.

Після цього, взявши на плечі по три набитих мушкети, наші січовики запряглися в гармату й потягнули її до брами. А коли переїхали через рів, наказав Микола джурі вернутися до Січі й звести міст. Замкнувши ворота, Чінкадавін виліз по драбині й приєднався до Миколи.

"Це, бачиш, друже, щоб ворог, поки будемо в поході, не опанував Матері-Січі", —

пояснив коротко джурі наш козарлюга.

"А тепер розкажу тобі, що саме маємо робити! Обійдемо ось цю гору й лісом та кущами дістанемось аж до берега. Підсунемося якнайближче до ворога. Найголовніше — це підходити так обережно, щоб і сам чорт нас не вчув, а тоді, саме як людоді збиратимуться до бенкету, кинемося на них і врятуємо нещасних бранців".

Серед отакої розмови підійшли наші козаки аж до берега й зупинилися. Микола почав оглядати околицю, та нічого не міг вгледіти, бо берег підносився трохи вгору, спадаючи потім лагідно аж до морських хвиль. Тому, не гаючи часу, звелів Микола своєму джурі, щоб він якнайобережніше підповз до сусіднього дерева й звідти подивився, чи не видно дикунів. За хвилину приніс Чінкадавін звістку, що недалеко них засіли круг вогнища вороги й гризуть спечені ноги одного з бранців, а що другий бранець лежить зв'язаний біля багаття, він не тутешній, але якийсь чужинець, бо одежа в нього інша й біла шкіра.

Кров ударила Миколі до голови, як почув про бідолаху-європейця. Мимохіть стиснув кулаки, підліз сам під дерево й побачив все на власні очі: шістдесят три дикуни розсілися круг вогнища, а недалеко лежав зв'язаний бранець; убрання та інше впевнили Миколу, що це його земляк — європеєць.

Побачивши небораку, Микола затремтів із люті! "Стривайте, звірюки! — скреготав зубами. — Головою накладу, а визволю бідолаху!"

Вернувшись, Микола наставив гирло гармати так, що куля мусила пролетіти високо над головами дикунів, бо хотів спочатку лише їх налякати й без пролиття крові визволити земляка. Потім поклав коло себе два мушкети, третього взяв у руку, ухопив другою рукою запалений гніт і приклав до запалу.

"Ба-буум!" — гуркнула гармата. Перелякані дикуни всі до одного припали ниць до землі, наче вбиті, однак за кілька хвилин попіднімали голови, а побачивши, що ніякого ворога немає, зірвалися з землі. Потім деякі почали тікати до човнів, а другі, сміливіші, вхопилися за зброю. Але, постоявши ще хвилин кілька, людоді почали розсідатися навколо вогнища, утікачі повертали з човнів і знову завели свої чудернацькі танки, вимахуючи зброєю, кістками та руками.

А тим часом два дикуни кинулися до зв'язаного бранця, щоб пошматувати його, як попереднього. Тоді за знаком Миколи обидва наші козаки вистрілили одночасно. На правому крилі впало три, на лівому — п'ять. Дикуни зірвалися зі страшенним лементом та зойком, але частина їх почала скупчуватися та готуватись до бою. Тоді наш козарлюга вхопив другого мушкета, моргнув на Чінкадавіна, й вони стрельнули вдруge. Цим разом упало два. Кілька поранених бігало, лементуючи, мов несамовиті.

"Вперед! Во славу Божу!" — гукнув Микола', взявши третього мушкета і вискочивши з кущів, кинувся на дикунів. З страшенним галасом почали людоді тікати до моря. Миттю добіг Микола до бідолашного бранця, щоб увільнити його від мотуззя, та побачив зненацька, що кілька дикунів збираються-таки в гурток, щоб ставати до бою. Показавши їх тоді Чінкадавінові, Микола мерщій порозтинав шаблею мотуззя.

Визволений бранець підвівся й на запитання Миколи, хто він, із сльозами в очах

шепнув: "Christianus sum — Espanus" і повалився знову на землю.

Однак до полоненого вернулись незабаром давні сили. Він підвівся й сказав Миколі, що хоче помститися своїм катом. "Гаразд!" — одповів Микола й дав іспанцеві мушкета та пістоля. Як тільки вхопив іспанець зброю, кинувся, мов тур, на дикунів. Не дармував і наш козарлюга: врубавсь у саму середину ворогів, що зважилися стати до бою, а Чінкадавін, набивши за цей час мушкети, частував людодів оловом.

Після недовгого бою дикуни кинулися врозтіч, прямуючи до човнів. За ними бігли навздогін іспанець та Чінкадавін, які незабаром вернулись й донесли своєму отаманові, що на острові немає вже ні одного живого дикуна.

Тепер оглянув Микола зі своїми товаришами бойовище: думав, що, може, є поранені, яким треба дати допомогу. Але дикуни забрали поранених із собою, лишивши тільки трупи: їх було двадцять три.

Дорого заплатили людоді за кривавий бенкет та знущання над безпомічними на землі української колонії!

Глава восьма. Забезпечення майбутнього колонії

Присяга колоністів.

Приготування до

жнив. Вітряк.

Урочиста обітниця.

Від'їзд посланців.

Англійський корабель

Край берега колихали хвилі два човни, в поспіху покинуті дикунами. Щоб оглянути човни, чи не пригодяться часом, Микола зразу ж пішов туди, та як здивувався, побачивши в одному з них зв'язаного дикуна. "Еге! Це теж, мабуть, бранець", — вирішив Микола і почав розв'язувати мотузку, яке в'їлося в тіло полоненого. А той не міг уже ні встояти, ні слова промовити й лише стогнав, тремтячи усім тілом: думав, напевне, бідолаха, що тепер на нього прийшла черга прощатися зі світом.

Побачивши це, Микола покликав Чінкадавіна, щоб той заспокоїв бідолаху. Та як тільки Чінкадавін підійшов до човна, таке сталося, що і у Миколи, і в іспанця полилися з очей сльози: Чінкадавін скрикнув і кинувся полоненому в обійми. Потім почав щось промовляти крізь сльози, цілувати бранцеві руки, сміятися, стрибати, бити себе в груди — індіанин той був Чінкадавінів батько.

І, мабуть, до вечора тішився б так наш добрий Чінкадавін, якби не перебив йому Микола. Він підійшов до човна й запитав свого джуру, чи дав він батькові хоч попоїсти трохи.

"Ох ні, пане! — відповів засоромлений джура. — Я, ледащо, забув про це". Та ледве це сказав, зірвався й, мов вітер, подався до Січі. А за кілька хвилин біг він уже назад: в одній руці ніс глек холодної води, в другій буханець хліба та грудку сиру.

Кришталева вода одразу підняла на ноги знеможеного дідуса, бо зі спраги зовсім

охляв був бідолаха.

Микола взявся рятувати іспанця, що ліг також, мов омлілий, на траву. Він приніс бідоласі хліба, сиру та води. Іспанець вдячно поглянув на свого визволителя, хотів підвестися, але не зміг. Тоді Микола звелів своєму джурі підвести іспанця й допомогти йому напиться води та дещо з'їсти.

Переносити обох недужих до Січі було занадто важко, й тому Микола вирішив пливти до затоки Порятунку (тан назвав він затоку біля Січі на спомин про визволення свого джури), а звідси було вже недалеко й до твердині. Кремезний Чінкадавін на плечах переніс іспанця до човна й обережно поклав біля свого батька. На другий човен перетягнув він гармату, поскладав мушкети та зброю дикунів. Потім скочив Чінкадавін у перший човен, а Микола в другий, і вони щасливо припливли незабаром до Січі.

Щоб вигідніше перенести обох німечних гостей, зробили козаки з гілля ноші. На них перенесли спочатку до печери Чінкадавінового батька, а потім іспанця. Чінкадавін зразу повкладав обох слабих в постіль. Потім Микола дав їм перед сном випити по склянці вина, а сам сів та й думає: "От тобі й справжній з мене отаман колонії. Увесь острів у моїх руках, та й обороняти зможу свою колонію, не допускаючи на українську землю чужинців-ворогів, як і зробив оце сьогодні". Міркуючи отак, покликав наш отаман Чінкадавіна та й каже: "Ну, друже, сьогодні в нас подвійне, велике свято. По-перше, тому, що вирвали з кігтів людоїдів двох наших ближніх, а по-друге, тому, що один із них — твій батько, а другий — мій земляк — європеець. Ось тому-то мусимо справити бучний бенкет".

Усе горіло того дня в Чінкадавінових руках, і, коли гості прокинулися, вечеря була готова. Вино, м'яка постіль і сон так підживили недужих, що вони вже зовсім очуняли. Отож обоє вони підвелись і сіли разом із господарями за стіл. Тепер тільки почали гості розглядати печеру й не могли отямитись от здивування: батько Чінкадавінів — тому, що ніколи не бачив таких розкошів, а іспанець — тому, що, живучи вже півроку серед дикунів, одвик від європейського життя.

За вечерею завели веселу бесіду. Чінкадавін був за перекладача між Миколою, батьком та іспанцем, бо цей останній настільки вже вмів по-індіянському, що міг розмовляти з Чінкадавіном його ріднею мовою.

Миколу найбільше цікавило, яка доля загнала іспанця так далеко, тому й попрохав його оповісти про свої пригоди. Той дуже радо згодився й отак почав:

"Сам я зі столиці Іспанії — Мадрида. Довелося мені служити на кораблі, що провадив торгівлю з неграми на побережжі Африки. Тут за всякі брязкальця, персні, коралі й інший дріб'язок вимінювали ми золотий пісок, слонову кість та інше. Останнім часом вирішили ми пливти до побережжя Південної Африки, та не судилось нам туди дістатися, бо страшний ураган загнав наш корабель аж до побережжя Бразилії. Тут наскочило судно з розгону на підводну скелю й мало не розбилося об гостре каміння.

На наше щастя, невеликий пролом на борту був єдиною шкодою, яку заподіяла нам буря, та не можна було й думати про дальшу плавбу на повному морі. Отже, віднині пливли ми узбереж, але зненацька знову зірвалася буря і розбурхані хвилі відбили нас

глупої ночі від берега. Серед страшної темряви загнало наш корабель на скелю недалеко якоїсь землі. Ми вистрелили кілька разів із гармати, сподіваючись, що на острові живуть люди і допоможуть нам, та ніхто не з'являвся. Тоді ми сіли в шлюпки і причалили до берега не знаного нам острова. Тамтешні острів'яни прийняли вас незвичайно гостинно, і тут прожили ми в спокої довгий час.

Але кілька днів тому напало на паш острів якесі. сусіднє войовниче плем'я. Усі, хто жив па острові, кинулися до зброї. Ми почували своїм обов'язком боронити себе і гостинних господарів до останньої краплини крові. Я бився опліч оцього старенького, що, як тур, кидався на ворогів. Та знемігся старенький: зграя розлютованих дикунів обступила його, як стадо вовків. Я кинувся допомогти. Тут і спіткало мене нещастя: я потрапив-разом із дідусем у полон. Два дні й дві ночі минуло, а ми лежали зв'язані без їжі й питва.

Сьогодні, на світанні, затягнули нас вороги на човни й попливли з нами на цей острів. Яка доля нас жде, ми знали, та такі були кволі й виснажені, що чекали як порятунку тої хвилини, коли нас пошматують. Та милосердний Бог якраз у останню мить послав вас, щоб урятувати нам життя. Ми цього вам не забудемо до смерті, а Бог вас нагородить краще за нас, бо Він — справедливий.."

Іспанець замовк; дві сльози скотилися по його обличчю. Микола стиснув сильно руку іспанця на знак дружби. Потім оповів йому коротко історію колонії та про свої наміри...

...Тиха ніч оповила острів. І хоч утомлені були наші герої, ніяк не могли заснути. Чінкадавін, що знав уже ціле життя свого пана, почав оповідати цікавому іспанцеві про золотoverхий Київ, де хлопчиною вчився Микола, про Січ, про славні козацькі походи, про любов Миколину Вітчизну — Україну.

Все повільніше пливли слова, щораз тихіше, аж наприкінці заснули всі спокійним сном. Тільки ясні зорі блищали, мов перлини, на темно-оксамитовому небі...

Другого дня вранці зібрав Микола як отаман Нової України всіх колоністів, щоб узятися разом за одну нагальну справу, а саме — похорон убитих індіан. А що закопувати їх було дуже довго, то з наказу отамана зробили це інакше, так, як ховали своїх небіжчиків наші предки за часів дохристиянських. Нарубали дерева, розклали величезне багаття й позносили на нього трупи, а за кілька годин і сліду не залишилося ні з трупів, ні з багаття.

Як колись Чінкадавін, так тепер і його батько не міг отямитися з дива, чому Микола не дозволив справити бенкету, а каже палити трупи. І довго мусив був пояснювати йому син, заки переконав, що це гидкий, недобрий звичай.

Потім скликав Микола колоністів. Чінкадавін був за перекладача. Сам Микола став спереду, наче кошовий перед запорозьким товариством, розгорнув український прапор і почав: "Панове-громадо! З ласки Божої так сталося, що я відкрив цей острів. Він був дикий і неуправлений, але за дванадцять літ там, де шумів віковичний праліс, хвилює золотавий лан збіжжя, там, де водилися лише хижаки, постала європейська колонія, а в ній твердиня-Січ. І ви всі знайте, що ця колонія належить моїй державі — Українській

Республіці! Я назвав її через це Новою Україною. І справді: я відвоював її од хижаків, я боронив її своїми грудьми від ворожих індіанських племен, ви всі знайшли тут захист і рятунок, бо (і тут голос козака забринів гордовитою силою) на українській землі не можна знущатися над безборонними! І тепер я вимагаю, щоб ви всі, шануючи права Української Держави, перед лицем оцього прапора заприсяглися під час свого перебування на моїм острові поводитися як громадяни України та непохитно виконувати мої накази, як отамана колонії".

Тоді взяв слово іспанець і так відповів: "Сеньйор отаман! Усі права людські й усі божеські закони на вашому боці. Хто посмів би робити замах на права Вашої держави? А особливо з тих людей, які завдячують Вам своїм життям. Наказуйте нам, ми до Ваших послуг!"

А коли нові колоністи склали таку присягу, якої хотів Микола, він продовжував далі: "Панове-товариство! Нова Україна не може допустити, щоб неподалік бідували європейці. Це був би сором моїй Вітчизні! Це була б ганьба Січі й усьому низовому лицарству!"

Потім, звертаючись до іспанця, він промовив: "Як отаман острова Нова Україна, наказую вам пливти з Чінкадавіновим батьком за своїми товаришами і привезти їх сюди, але перед цим вони повинні підписати таку саму присягу, яку ви щойно склали".

Іспанець надзвичайно хотів допомогти своїм співгромадянам й од щирого серця дякував Миколі за його людяність. На цім скінчилася Велика Рада острова Нова Україна.

Але отаман колонії був дуже обачний. Він знав, що на таку силу людей треба буде мати й величезний запас харчів. Отже, він не прискорював від'їзду, а вирішив, притягнувши до роботи всіх колоністів, засіяти якнайбільше поля, щоб не журитися про постачання їжі.

Впоравшись із оранкою та засівом, колоністи під проводом свого отамана почали готуватися до майбутніх жнив: відповідно до нових потреб поширили магазин, поставили клуню, викували кілька кіс та серпів, зробили воза та чотири ціпи.

Заохочені прикладом Миколи, острів'яни щиро бралися до роботи, й іще пшениця не почала викидати колосу, як вони вже готові були до жнив.

Увесь оцей час іспанець та Чінкадавінів батько навипередки вчилися української мови. А що, працюючи з самісінького ранку й до пізнього вечора під керівництвом запорожця, усі колоністи іншої мови, крім української, і не могли вживати, наука ця йшла дуже добре. А коли вже збіжжя почало викидати колос, навіть Чінкадавінів батько міг майже в усіх господарських справах висловлюватись по-українському.

Ох, як це тішило нашого запорожця! Бачачи на Чінкадавіні та його батькові блискучі наслідки своєї цивілізаційної праці, він усе більше й більше приходив до думки переселити на Нову Україну кількасот, а згодом і більше Чінкадавінових земляків і за допомогою іспанців їх цивілізувати та привчити до хліборобства.

І Микола гадав, що утворенням тут української колонії та прилученням до неї згодом сусідніх островів, він не тільки прислужиться Українській Державі, але й

виконає важливе посланництво, приєднавши до європейської культури цих інтелігентних та лагідних індіан. Отак постановивши, запорожець був незвичайно гордий за свою націю, бо добре знав, як знущалися й знущаються над нещасними дикунами в своїх колоніях інші європейські народи.

Оповістивши про це при першій же нагоді всіх острів'ян, Микола призначив собі одночасно за заступника Чінкадавіна, щоб той привчався до отаманування на випадок несподіваного від'їзду генерального отамана.

Тим часом до жнив іще лишалось зо три тижні. А що після приїзду іспанців ручними жорнами не можна було б настати борошна для потреб цілої колонії, Микола вирішив іще до жнив поставити вітряка.

Струменту та всякого матеріалу колоністи наші мали вдосталь, до будівельної праці під час роботи над клунею та коморою вони вже привчилися, та й робота теслярська під керівництвом досвідченого "танджерського млинаря" повинна була йти добре.

Найбільше клопоту мали майстри з жорнами, бо ніяк не могли знайти в околицях Січі каменя-пісковика. Але, коли після довгих пошуків посланий Миколою іспанець знайшов потрібний камінь, виламати з нього дві брили, випилати з них жорна, перевезти до вітряка, обкувати їх та насікти й потім пририхтувати, — це вже не справило для наших майстрів жодних труднощів.

Саме коли острів'яни закінчили роботу коло вітряка, надійшли жнива. Микола та Чінкадавін узялися за коси, іспанець та Чінкадавінів батько — за серпи, і за неповний тиждень зібрали з поля весь хліб і почали звозити до клуні снопи.

А коли наші господарі вже обмолотилися й зсипали збіжжя до магазину, з наказу отамана Нової України іспанець та Чінкадавінів батько почали готуватися в дорогу.

Напередодні від'їзду, як усе вже було готове до мандрівки, Микола скомпонував Урочисту Обітницю • для колоністів, найголовніші пакти якої були такі:

УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ КОЛОНІСТІВ О.НОВОЇ УКРАЇНИ

В ім'я єдиного Всемогучого Бога-Творця присягаюся:

1. Не робити замаху на відділення острова Нова Україна від Української Республіки та прилучення його до якоїсь іншої держави.

2. Навчитись української мови яко державної.

3. Підлягати найвищій колоніальній владі — Отаманові острова, якого призначить Українська Республіка. За тимчасового Отамана острова Нова Україна визнавати запорізького козака Миколу Наливайка або того, кого він призначить.

4. Під час небезпеки обороняти Нову Україну від ворогів навіть тоді, коли жде неминуча смерть.

5. Працювати безупинно на добро колонії всієї Держави. На відпочинок призначаються свята церковні та національні за українським календарем.

6. Коли б я зламав свою присягу, має мене судити призначений Отаманом острова суд яко державного зрадника, і цьому присудові мушу скоритися.

Урочисту Обітницю написав Микола двома мовами: українською та латинською. Отож іспанцеві, що вмів трохи по-латинському, неважко було перекласти зміст

Обітниці своїм землякам, взявши потім із собою на Нову Україну тільки того, хто складе й підпише присягу непохитно це все виконувати.

Удосвіта другого дня наші посланці навантажили на один із кращих човнів харчі, взяли з собою перо й каламаря, щоб було чим підписатися, а отаман колонії за хвилину перед від'їздом урочисто передав іспанцеві грамоту з Обітницею на вірність Україні та прапора, а той їх прийняв з непокритою головою. Після цього посланці підняли на щоглі байдака переданого їм українського прапора, напнули вітрило й одпливли.

Щоб розважити трохи Чінкадавіна, якій тужив за батьком, ходив Микола разом із ним майже щодня на полювання. Отак проминув тиждень. Одного дня Микола побачив, як його джура вбіг до Січі, весь час викрикуючи весело:

"Пливуть! Пливуть!"

Микола врадувався безмірно, кинув роботу й вибіг на скелю. Кинув звідти оком на море й отетерів: не дальше як півмилі від гори спокійно колихався на якорі великий англійський корабель!..

Глава дев'ята. Від'їзд до Європи

Обід у Отамана Нової України.

**Знаряддя для колонії. Призначення
нового Отамана. Остання ніч на
острові. Нова Україна востаннє вітає
Миколу**

З незвичайною пошаною та співчуттям поставились англійські моряки до Миколи та його замірів, дізнавшись про його пригоди та непохитну постанову передати відкриту землю у володіння Української Держави.

І в значній мірі спричинилось до цієї прихильности суворе, вічно наражене на небезпеку життя моряків, де кожного з них могла спіткати недоля. Проте ще більше спричинилося те, що українець не був уже сином нещасної, поневоленої нації. Ні (і Микола це добре відчував у ставленні чужинців), він був тепер громадянином великої, могутньої, всіма знаної європейської держави!

Увесь світ захоплений був велетенськими боями, в яких Хмельницький створив Українську Державу. Не було тепер ані одного інтелігентного європейця, що не знав України й, затаївши віддих, не стежив за її титанічними визвольними змаганнями.

Під час розмов мореплавці давали Миколі найдокладніші описи не знаних йому з ходу українсько-польської війни подій, називали йому й навіть показували на спеціально виданих для цього картах України географію боїв: Жовті Води, Корсунь, Зборів, а особливо часто згадували нову столицю України — Чигирин, бо він став тепер дипломатичним осередком усієї південно-східної Європи.

Як передати ті почуття, що огорнули запорожця, коли слухав ці оповідання?

Вже вдруге до нього навіть сюди, на закинутий серед безкрайнього океану острів,

докотилася луна від брязкоту козацьких шабел, якими у кривавих боях творилася українська державність! І він з непереможною силою відчув, що не тут і ніде інде, тільки там, на Наддніпрянщині, де мало не дві тисячі літ тому Св. Апостол Андрій пророкував благодать Божу, вирішується доля України.

І коли він оце відчув, уся його так довго здержувана ніжність, уся сімнадцятилітня туга — усе це злилось у одну непохитну постанову: крилами соколиними летіти до рідної землі, загинути в боях за її самостійність!

А мореплавці, спостерігши, що ці звістки чудодійним бальзамом спливають на душевні рани вигнанця, оповідали йому, що тільки хто знав і чув про Україну. Імена Хмельницького, Богуна та Кривоноса не сходили їм з уст. І особливо, як помітив Микола, притягала англійців гігантська постать Хмельницького. Вони оповідали козакові про нечувану його могутність, блискучі перемоги та дипломатичні стосунки з чужоземними державами. На превеликий жаль, самі мореплавці не були вже дома більш як два роки: тому вони зі свого боку з незвичайним зацікавленням розпитували Миколу: хто був Хмельницький? Де провів дитячі літа? Де він учився?

А коли Микола переповів їм спогади сотника Наливайка про бій під Цецорою: як, запалавши помстою за смерть батька, молодий Богдан врубавсь у саму гущу яничар, як зрадливо свиснув над ним аркан, полонивши завзятого-героя, то, немов легенду з пережитих уже західною Європою часів, слухали англійські моряки це оповідання.

Прийшовши до тями од подиву, капітан, що був дуже освіченою людиною того часу, урочисто звернувся до Миколи:

"Сер! Ваш славний, завзятий народ відживив завмерлі вже лицарські традиції! Він перший у Європі проголосив свободу, рівність, братерство, перший після еллінів та римлян утворив демократичну республіку! Великий дипломат, геніальний стратег стоїть тепер на чолі Вашої держави, і блискуча будучина Відкривається перед молодістю Українською Республікою. Дозвольте ж мені від імені цариці морів свободолюбиво! Англії щиро привітати Вас на відкритті Вами й однині українській землі як першого її губернатора!".

Губернатор наш був сильно зворушений і у своїй не менш чемній відповіді запросив англійських гостей до себе на обід.

Потім капітан зробив виміри довготи та широти острова й, зарисувавши його на двох картах, віддав їх Миколі зо всіма підписами присутніх як документальне підтвердження відкриття, залишивши собі копії для представлення англійському морському міністерству.

А тим часом усі кухарі з корабля під доглядом Чінкадавіна готували на подвір'ї печери пишний обід. І Микола українським звичаєм був незвичайно гостинним господарем, особливо ж для цих таких жаданих гостей.

Рівно об одинадцятій годині під зеленим склепінням кокосових пальм розпочався цей вітальний і одночасно прощальний обід, бо вдосвіта другого дня Микола умовився з капітаном одпливти англійським кораблем до Європи.

І на скелі, що здіймалася над подвір'ям, як символ згоди й братерства двох великих

європейських націй гордо маяли український та англійський прапори.

А на подвір'ї за двома столами розсілося веселе товариство. За меншим столом сиділи капітан та інші офіцери корабля. Тут за господаря був Микола. За довжелезним другим, у святковім убранню, поважно, хоч і трохи збентежений, господарював Чінкадавін.

Обід був надзвичайно веселий. Микола вкраїнським звичаєм частував своїх гостей пахучими наливками та ромом. І гості пили за щасливу мандрівку, за гостинного губернатора й кілька разів, повертаючись лицем до прапора, вигукували голосне "Слава" на честь Великої та розквіт Нової України.

У свою чергу Микола пив за дорогих гостей та їх вітчизну. Але останнього тоста він проголосив за нового отамана Нової України Чінкадавіна. Той до сліз буз зворушений такою честю, не зрозумівши, одначе, значення Миколиних слів: бідолаха й досі не знав, що незабаром надійде час розлуки з паном, час останнього, і то навіки, прощання.

Потім гості в супроводі Миколи та Чінкадавіна оглянули господарство та околиці, з цікавістю вислуховуючи історію самотнього життя без знарядь, без зброї, де все треба було винайти та здобути власною спритністю. І гості дивувались українській винахідливості та впертості у досягненні намічених цілей, а також українській лицарськості в обороні безпомічних.

Майже весь день, а потім і вечеря проминули отак у веселій товариській розмові.

Того ж таки вечора Микола як отаман Нової України урядово повідомив капітана про загибель біля побережжя Нової України англійського корабля та про спроби врятувати бідолах. Він також передав йому знайденого в капітанській каюті корабельного щоденника та інші документи.

Микола хотів віддати капітанові й знайдену в капітанській каюті велику суму грошей, більш як 30 000 фунтів стерлінгів, прохаючи вернути це власникові, але капітан рішуче відмовився. Нарешті він згодився взяти від власника тільки половину цієї суми, умовивши Миколу не зрікатися законної частини своєї знахідки, бо ж гроші йому будуть потрібні в дорозі.

Отже, Микола мав тепер величезну суму грошей — більш як 15 000 фунтів стерлінгів. А що він обчислив, що на повернення в Вкраїну йому вистачить і 2 000 фунтів стерлінгів, вирішив використати решту на устрій колонії. Того ж таки дня він закупив на англійським кораблі для майбутніх колоністів багато хліборобського, теслярського та ковальського знаряддя, зброї й припасу до неї та насіння на засів, міркуючи, що іспанці під час невірного перебування на Новій Україні чимало допоможуть Чінкадавінові в його цивілізаційній роботі.

І Микола написав урятованому іспанцеві листа, в якому пересилав свій привіт та прохання допомогти колоністам та новому отаманові.

Капітан мав велику потребу в харчах, і, власне, тому він приплив до острова. Отже, він прохав Миколу продати харчі, та Микола козацьким звичаєм рішуче відмовився брати зі своїх гостей гроші за їжу, дозволивши взяти з господарства всього, скільки їм потрібно буде на дорогу.

Коли все куплене Миколою майно вивантажили на берег, а харч одвезли на судно, англійці відпливли до корабля. Але капітан пообіцяв прислати за Миколою другого дня на світанні шлюпку...

Надходила ніч, остання ніч перебування Миколи на острові. Завтра у цей самий час його вже тут не буде!.. І якийсь сум мимохіть обгорнув козакові душу...

Тисячі тяжких болючих переживань витворили незримий зв'язок межи ним і кожною околицею, кожною річчю на острові. Все: і скелі, і ліс, і струмок, і побережжя — несли вже печать творчого духу Миколи, одбившись у свою чергу в його власній істоті. Тепер надійшов давно жаданий час від'їзду, але мусив був рвати чотирнадцятилітні зв'язки, і сум налягав козакові на душу.

І вже Микола скінчив листа до іспанця, вже давно виготовував для Чінкадавіна особливу грамоту, в якій на підставі документа про відкриття острова двома текстами — українським та латинським — оповіщав до загального відома, що острів Нова Україна належить Українській Державі, а його тимчасовим отаманом призначено Чінкадавіна. Але він усе ще не наважувався оповістити про свою постанову нового отамана.

Тим часом, побачивши, що Микола вже увільнився, підійшов до нього Чінкадавін. Безліч сьогоднішніх вражень збили його з пантелику, але він серцем відчув, що коїться для нього щось недобре. Проте, поки Микола писав, він тактовно держався осторонь, але тепер зі щирістю первісної натури прагнув пояснень свого пана.

Звістка про завтрашній від'їзд Миколи вразила його, мов громом. Бідолаха не міг навіть і уявити можливості розлуки зі своїм рятівником. На всі доводи, на всі умовлення він одказував зі сльозами на очах:

"Чінкадавін їде зі своїм отаманом! Чінкадавін воюватиме його ворогів! Чінкадавін умре без отамана!"

Микола був до сліз зворушений, але непохитний. Він вивів Чінкадавіна на прибережну скелю, звідки здалека при місячнім сяйві виднілося море.

"Друже Чінкадавіне! Мій вірний, любий джуро! — промовив він зворушено, взявши індіанця за руку і вказуючи йому в далечінь, де лежав його рідний острів. — Там твій народ! Там твоя батьківщина! Там усі твої! Ти відчуваєш оце?" І Микола дійсно відчув, як непереможне тремтіння пройшло по всьому тілу джури. Тоді він продовжував далі:

"Ох, ти ще не знаєш, що то таке туга за рідним краєм! Це гірше за смерть!.. Гірше за муки!.. І я, вірний мій друже, врятувавши тебе од смерті, не хочу, щоб ти повільно конав на моїх очах на далекій для тебе чужині!"

Кілька хвилин панувала тиша. І серед отієї тиші кожна з цих благородних натур вела глибоку, внутрішню боротьбу з собою, одна і друга готові на самопожертву.

Микола озвався перший.

"О, як би ти знав, як мені тяжко розлучатися з тобою, мій друже і брате!" — промовив він через силу, а голос йому тремтів од зворушення.

А Чінкадавін, цей колишній дикун-людоїд, давно вже захлинався од ридань. І зненацька в якімсь несвідомім пориві вони кинулись одно одному в обійми...

Довго-довго розмовляли тієї ночі в своїй печері Микола та його джура. Микола

сидів на стільці, а біля його ніг, обнявши йому коліна, втопивши у його очах журливий погляд, у німім одчаю перебував Чінкадавін.

Микола давно вже передав новому отаманові і папери, і всі справи, і 8 000. фунтів стерлінгів грошей, та проте ніхто з них не думав тої ночі про відпочинок. І перші досвітні вогні застали їх у тім самім положенні: біля ніг Миколи сидів тяжко засмучений джура, ще міцніше обійнявши йому коліна.

Зненацька почулися вдалині людські голоси: це прийшли за Миколою послані капітаном матроси. Надійшла хвилина від'їзду. Микола вирвався з обіймів, востаннє окинув оком печеру, подвір'я, лам і, вхопивши клунок з речами, у супроводі Чінкадавіна вибіг посланцям назустріч...

Уже розвиднялося, коли Микола і його невтішний джура поспішили разом з матросами до затоки. При березі стояла шлюпка, готова до відплиття. Микола передав туди свої речі. Офіцер з шлюпки прохав поспішати, бо саме починався відплив.

Надходила найтяжча хвилина. Огорнуті тяжким жалем, ні Микола, ні Чінкадавін не могли говорити й лише стискали один одного в обіймах. Нарешті Микола одірвався й ускочив до судна. Шлюпка відпливала. А на березі, затуливши руками лице, непорушно стояв Чінкадавін, мов гранітова статуя відчаю...

Пливучи за відпливом, шлюпка летіла мов стріла. А коли вже була вона гонів за двоє від берега, щось наче здригнулося в закаменілім Чінкадавінові.

"Прощай, мій любий пане! Прощай, мій рятівниче! — гукав він крізь ридання, простягаючи до Миколи руки. — Я навчу дітей своїх молитися за тебе! І перші слова, яких вони вмітять, це будуть солодкі імена: твоє та нашої спільної тепер Вітчизни!"...

Ці останні слова були вже ледве чутні: їх уловив тільки Микола. Ранковий вітер збив хвилю. Низьке судно, хитаючись раз у раз та поринаючи межі хвиль, було вже сливе коло самого корабля, берег зник із очей...

На кораблі чекали лише Миколу. А коли він прибув, з наказу капітана матроси напнули вітрила, зараз же підняли якір і корабель од плив...

А Микола, зворушений до сліз, нерухомо стояв на помості, навіки прощаючись із такою чужою колись і такою рідною тепер землею. А коли пропливали затоку Порятунку, раптом розкинулася перед мореплавцями така картина на крутобережжі: з жовто-блакитним прапором у руках прибіг саме туди Чінкадавін, а біля нього були всі лами й пес, немов теж прощалися з Миколою.

На щоглі корабля у відповідь підняли також прапор: Англія віталася з Новою Україною. А острів зникав із очей. Тільки на крутобережжі маячив іще Чінкадавін; так само непорушний, так само посилаючи в далечінь останнє мовчазне прощання...

Глава десята. На рідній землі

**Через океан та Європу. Думки про визволення
Закарпатської України. Верховина та Галичина.**

**'Наддніпрянські Українці не забудуть Українців
наддністрянських! Кров'ю своєю з'єднаємо
пошматовану ворогами Вкраїну!'**

Вже тиждень плів Микола Атлантичним океаном, і могутня його краса захопила запорожця. У вічній боротьбі за прожиток він не мав на острові часу вгору глянути, та й пишна тропічна природа хоч і вражала чутливу українську душу, проте не давала повної насолоди, бо туга, мов крига, сковувала всі почуття. Тепер же, під подихом волі, мов квітка від леготу весняного, розпустилася, прокинулася уразлива душа козака.

І цілими годинами стояв Микола на помості, дивлячись у німім захопленні на повсякчасну мінливість океанського плеса.

Траплялося, що пропливав повз них корабель. І тоді підніманням прапорів віталися судна, немов чумаки, що зустрілися на битій дорозі серед безкрайого степу. І яка ж це радість була для екіпажу, коли стрічали англійський корабель! Днів два потім тільки й балачок було, що про стрічних земляків: висловлювали здогадки про те, звідки вони й куди пливуть, який мають вантаж і таке інше.

Мимохіть завидки брали Миколу, коли слухав веселу гутірку англійців про своїх співгромадян. І він мріяв про ті недалекі вже часи, коли флот Великої Української Держави велично розпанахуватиме плесо могутнього океану.

Іноді зривалися з глибини моря цілі зграї летючих риб, тріпочучи в повітрі крильцями-плавцями. Часто проводжали корабель страшні акули-людодіди, чигаючи на здобич. І горе бідоласі, що потрапив би їм у пащу!

А Микола все стояв на помості і не міг тепер на милуватися цим колись таким ненависним водяним простором.

Находив вечір. Сонце вогнистою кулею велично спинялося на крайнебі, й усі краплини плеса ставали тоді барвисто-променистими, немов посилаючи сонцю останній погляд — прощання.

А коли споночіло й південне небо мерехтіло беліччю зір, Микола милувався і пишним зоряним саявом внизу, і сліпучим полум'ям моря: океан горів! Усюди, де корабель прорізував плесо, вода спалахувала сліпучим смарагдово-червонястим світлом. Це було щось чарівне й незрозуміле: корабель торкався океану, а той прискав полум'ям!

Отак цілісіньких півтора місяці плів Микола. І екіпаж давно вже звик до високої постаті запорожця на помості, що в жадібнім очікуванні посилає вдалечінь свій тужливий зір. Суворі мореплавці зі співчуттям дивилися на задуманого українця, тактовно лишаючи його на самоті, з його тугою та його думками.

По семи тижнях щасливого плавання Микола був у Лондоні, а 27 березня року 1656 приплив німецьким кораблем до Гамбурга.

Діставшись до Європи, Микола всюди тепер зустрічав вістки про Вкраїну то радісні, то тривожні. Але найбільше засмутила нашого козака не знана йому до цього часу новина про злуку з Московщиною. Уся Європа одностайно осуджувала цей союз культурної України з напівдиким, азіатським, фіно-татаро-слов'ян—ським царатом. У

Лондоні, між іншим, пощастило Миколі здобути цілу паку англійських газет за кілька літ, і він у дорозі до Гамбурга жадібно вишукував у них вісток про Україну. Оцим способом дізнався він докладно про два найбільші нещастя, які спіткали Україну за останні роки: бій під Берестечком та угоду із москвинами в Переяславі. Читаючи газети, спостеріг також Микола, що наростає запекла боротьба межи Україною та зрадливими москвинами.

У Several Proceedings з 13-20 квітня 1654 року просто-таки стояло:

"...Останні вісті з Польщі доносять нам, що непорозуміння між Хмельницьким та московцями щоденно зростає й досягло такої міри, що московці, боючись повстання, покинуло вже декотрі з тих міст, які вони мали на Україні. Гетьманові Хмельницькому далися вже взнаки нові пани, й він робить усе від нього залежне, щоб увільнитися від своїх обіцянок московцям".

Під час плавної до Гамбурга зазнайомився Микола з одним англійським купцем, що *не раз плавав до Архангельська, а одного разу, спокусившись на великі заробітки, зважився поїхати до самої Москви.

Англієць багато оповідав Миколі про нового спільника України; оповідав про нечувану московську неохайність, нечемність, брудну розпусну лайку та повнісінькі хати тарганів. Сумлінного європейця вразили також і вдача московського народу: Москвин, не вагаючись, дає безліч обіцянок, але, як справжній дикун, ніколи не додержує слова.

Щодо самої Москви, то тут Микола слухав неймовірне оповідання купця, наче якусь казку. Усі урядовці там були справжні грабіжники: ніхто нічого не робив задурно, вимагаючи хабаря. Сам московський цар та його міністри й найвищі достойники були неписьменні...

Щодо віри, то хоча Москвини й записані були як православні, але ж насправді кожне село в них належало до іншої, іноді найдивнішої, секти. Половина всього московського народу хрестилася двома пальцями, половина — трьома. Ті, що хрестилися двома пальцями, звалися старовірами, й їх тяжко карали: рубали голови, палили на вогні, висилали на Сибір.

У деяких селах фантастичний московський народ замикався в хатах і підпалював їх, спалюючи себе живцем разом із жінками й дітьми. Москвини вірили, що вогонь дасть їм повне розгрішення, й вони простісінько попадуть до раю! В інших селах були секти літунів. Неосвічені люди постили і молилися кілька днів, потім вилазили на дахи й, скрикнувши в релігійній екстазі: "Господі, к тебе лечу!", летіли-таки й справді, але не на небо, лише на землю, розбиваючись на смерть.

Навіть тютюну на Московщині не дозволено було вживати під загрозою нелюдських, суто московських, кар! Наприклад, тих, хто нюхав тютюн, били спочатку батогами, потім їм обрізали носи.

Од цих відомостей іще важче стало Миколі на серці. Він бачив, що всі знають дикунство Московщини, повсякчасне ламання присяги, зрадливість та азіатський деспотизм. Отже, не можна було сподіватися для України добра від цієї злуки. Тому

смутий, хоч і вільний, простував Микола через Німеччину.

Увесь цей час Микола йшов пішки, держачись ріки Ельби. Наприкінці, після більш як місячної мандрівки, вступив він на землю чехів.

Сумне враження справила на Миколу ця найдаліше висунена на захід слов'янська земля. Тільки по селах чув чеську мову. Міста опанували німці. З глибоким сумом перейшов він через Прагу. З високої Градіни оглянув місто. Перед Миколою здіймалися старовинні башти, стрімкі катедри та пишні палаци чеських королів.

Але це тільки й нагадувало минулу славу Чехії. Найкультурніша колись після Вкраїни слов'янська держава була тепер упосліджена, поневолена. Нащадки великих батьків понуро хилили голови у чужинецькій ярмі. Серед страшної убогості та німецького гніту давно забули свою мову, втратили національну гідність та жадобу волі. І Миколі здалася Прага сумним цвинтарем чеської долі...

Спинаючись тільки для відпочинку, Микола простував далі й, перейшовши Моравію та Австрію, вступив до Угорщини.

До цього часу зустрічав наш мандрівник самі височини та узгір'я, а тут вперше розкинувся перед ним степ у всій своїй дикій красі. Подекуди погорблений, всюди оздоблений він був хуторами, гаями та левадами. Це усе вже віщувало близькість Батьківщини. І Микола жадібно вдихав степове повітря, милуючись цим рідним безмежним краєвидом.

А тим часом щораз відчутнішою була близькість України, впливи української культури: і біленькі хатки, і журавлі біля колодязів, і круторогі воли в ярмах. А самі угорці — високі, чорняві, з голоною бородою та довгими вусами — здалека зовсім скидалися на українців.

І зрадів близькості рідного краю козак! І ще швидше простував та й простував, прямуючи до Карпат. По дорозі перейшов через столицю Угорщини Будапешт, гарний, як Київ, що пишно розкинувся на високих берегах смарагдового Дунаю.

Не один іще день мандрував Микола. А коли опинився нарешті поряд з українською землею, серце, здавалося, вискочить із грудей. Перед ним тихо плинула Тиса... Тут була ще Угорщина, там розкинулась Україна. Сльози покотилися козакові з очей... І як уже ступив на український берег, ницьма припав до рідної землі й, беззвучно ридаючи, пригортатися почав до її материнського лона. І сонце вже повернуло на вечір, а він усе тулився до рідної землі, немов беручи виснаженим тілом з її глибин цілющу силу.

А як споночіло й вогкістю потягнуло з ріки, устав у надмірі щастя, що ступає нарешті вільними ногами по українській землі. І так захотілося почути рідну мову, й це бажання було непереможно-щемляче, мов фізичний біль!.. Микола прискореною ходою попрямував до найближчого села. Увійшов до неї хати й попросився на ніч. Це були убогі селяни, але прийняли мандрівника зі звичайною українською привітністю та гостинністю. А що саме вечеряли, запросили й гостя. За вечерею запитали Миколу, хто він і звідки. Милуючи солодкими звуками рідної мови, Микола перебував у щасливо-радісній настрої. Охоче оповів селянам, що він козак з України, з-під Уманя.

"Е, то ви чужинець! — одказав господар. — А ми з вашої мови та з лица думали, що

наш, угорський, чоловік".

Щось стиснуло Миколі серце. Радісний настрій зник одразу.

"А ви ж... хто ж ви такі?" — спитав він глухо.

"Ми? — здивовано повторив господар. — Ми угорські люди — руснаки".

Видима річ, він зовсім не розумів Миколиного засмучення.

"Але ж хто? Хто сказав вам, що люде з України вам чужинці? Угорці? — з глибоким боєм вимовив Микола. — Хіба ви не знаєте, що й тут, і на Карпатських горах, і в Галичині, і на Буковині, і по всій Наддніпрянщині живе один український народ? Говорить одною мовою, як оце ми зараз, має однакову вроду, ті самі звичаї, ту саму славу минувшину?..'*

І раптом запорожець замовк у гіркій задумі, бо селянин, очевидно, не розумів нічогосінько, немов Микола говорив до нього чужою, незрозумілою мовою.

"Ні, ні! — повторив руснак по хвилині намислу знову. — Наша земля тільки до Карпат: далі живуть чужинці".

Проминуло кілька хвилин тяжкої мовчанки. Глибока журба гризоти посіла Миколину душу. Почував себе немов вигнанець, що знеможений прийшов до порога рідної хати, та найближчі родичі не признають його за свого по крові.

"Та ж бо чоловік правду каже! — почувся зненацька старечий голос з печі. — Од старих людей я ще хлопцем чув, що колись не було тут угорців. Ми, руснаки, жили вільні та щасливі, а держава наша тяглась аж на той бік гір, ген-ген за Дніпро й столиця її була в Києві чи у Галичі... от не пам'ятаю... іще хлопцем малим чув..."

"Та цитьте, діду! Це все вам приверзлося! — спересердя та з нетаєним острахом перебив господар. — Ніколи цього не було! Ми угорські люди були й будемо".

Микола зі здивуванням дивився на вихованого та стриманого до цього часу господаря, не розуміючи причини ні цього остраху, ні гніву. Кілька хвилин тяглася прикра мовчанка. Потім господар, якось не глядячи на Миколу, почав несміливо та ніяково:

"Вибачте, чоловіче... та, бачте, я вбогий селянин... жінка, діти маленькі... Мені не можна..."

"Що не можна?" — запитав Микола, нічогосінько не зрозумівши.

"Та ж прийняти вас на ночівлю, — відповів господар. — Жінка, діти дрібні... а угорці не милують руснаків. А найбільше не люблять вони людей з-за Карпат, отаких, як ви... Вибачте, будьте ласкаві..."

Проте вбогий руснак ніяк не згодився взяти заплати за вечерю, весь час просячи вибачення за те, що супроти звичаїв гостинності випроважує проти ночі гостя.

Тепла вкраїнська ніч оповила незабаром Миколу. Кілька хвилин ішов поспішно, схвилюваний, не можучи заспокоїтися. А думки летіли гіркі, безпорадні.

"Нещасний, поневолений люд одірваний од матері-України. Душу вийняв йому проклятий угорець і, мов худобу, залигав у ярмо. Цей невольник-народ забув історичні перекази, забув славні діла наших предків, мов з чужинцем, говориш із ним. Умре отой дід на печі, й, може, в усій оцій поневоленій землі не лишиться більше спогадів про

єдину і велику колись Українську Державу Романа Великого та Ярослава Осмомисла..."

І він йшов схвильований серед ночі, далі й далі простуючи до Карпат...

"Але що?.. — думав Микола смутно. — Як вернути їм утрачену вкраїнську душу? Як полуду зняти з незрячих очей?.. О прокляті гнобителі!"

"Тільки один є спосіб — самопожертва! — сказав він сам собі згодом. — Кров'ю нашою гарячою бризнути їм у вічі — і вони отворяться, вмити їм нею лица — й вернуться їм душі. — Так, так! Вони самі не вивозяться: ми мусимо їх визволити. Залізні полки Богданові докотилися вже до Галичини: іще трохи, й вони, перекотившись через Карпати, визволять оцей нещасний, споконвіку вкраїнський край.

Нашою кров'ю поллемо його — і в цих рабів викличемо жадобу волі. А коли вона в них хоча раз спалахне, не згасне вже ніколи. І пломенітиме в них кривавою тугою, аж поки не з'єднаються з матір'ю-Вкраїною!"

І Микола всю коротку літню ніч, не спиняючись, мандрував туди, де вже в сяйві досвітніх огнів синіли Карпати...

І отак не один, і не два дні мандрував Микола. Перейшов через Мукачів, старовинне вкраїнське місто, тепер засмічене угорцями та мадяронами. Лише вигляд церков указував на вкраїнське походження міста. І вже було передгір'я, потім почалися Карпати. Гірськими пляями, через смерекові ліси простував він усе вище й вище. Мандрував через дикі недеї й кичери, понад проваллями й безоднями, де шуміли грізно потоки, перейшов через перевал й почав спускатися в підгірські полонини.

На полонинах уперше зустрів наших верховинців: пасли отари овець. У верховинців не було невольничого пригноблення. Ні, в Карпати не смів іще ступати чужинець! З мушкетом в одній руці, з барткою — в другій, гордий верховинець завзято боронив одвічно вкраїнські гори.

І тут багато вже чув Микола про війну з Польщею. Сотні легінів зійшли з своїх гір, щоб приєднатися до військ Хмельницького. Тисячі їх було серед загонів опришків, що на власну руку вигонили звідусіль гнобителів-ляхів.

І тут спочивав Микола душею. Відчував незримі кровні зв'язки з цими завзятими верховинцями. А ті, дізнавшись, що Микола — запорожець, мов рідного брата, провозжали його з полонини до полонини, передаючи там кожного разу під опіку ватагові. І так по кількох тижнях спустився Микола в Галичину. Тут увесь край нагадував про недавню війну за визволення. Українська людність Галичини постала була як один. І Микола зустрічав усюди тільки одну душу, єдине всенародне бажання: битися до загину з ненависними ляхами, за яку-будь ціну одвоюватися й після трьохсотлітнього поневір'яння в чужинськiм ярмі знову пригорнутися до матері Вкраїни.

І Микола чув од людей, що торік іще облягали Львів україно-московські війська й сам Гетьман був при них. З ненавистю оповідали також усюди, як Московщина зрадила Вкраїну, вивела несподівано з Галичини свої війська й Хмельницький мусив був теж одійти від Львова.

"Але чому ж це так? Що ж це за гемонський спільник, та Московщина? Добрий собі

союз!" — з обуренням та ненавистю розпитував Микола в гуртка людей, що зібрався в однім селі біля церкви.

"Та ж бо, чоловіче, Москва не хоче визволення й з'єднання всіх українських земель! — пояснив йому поважний кремезний дід. — Вона боїться єдиної Великої України. Адже Москві легше буде з'їсти нас, пошматувавши. Отож і веде тепер проклята невіра переговори з ляхами, щоб поділити Вкраїну..."

І сумно похнюпила голови вся громада. "Що то буде? Що то буде?" — журно думало кожне. І шкода стало Миколі бідолашних братів.

"Не журіться, панове-громадо! — промовив він зі співчуттям. — Не так буде, як ненажерлива Москва думає, а так, як Бог дасть: Він не попустить хрещених людей московинів на поталу. З турком з'єднаємось, а віддячимо проклятій Москві!"

"Присягаюся вам, браття, — додав він на відході, — що наддніпрянські українці ніколи не забудуть українців наддністрянських: Галичина й Карпати побачать іще наші війська. Кров'ю своєю з'єднаємо пошматовану ворогами Вкраїну!"

"Амінь!" — одноголосно промовила вся громада, побожно скидаючи шапки.

Та Микола вже відійшов, простуючи туди, звідки мали прийти поміч та рятунок поневоленим прикарпатським братам...

Кінець третьої частини

Епілог. Лицарі самотійності

**Переддень Хмельниччини. Під корогвою
Богуна. Причина смертної слабості
Хмельницького. "Браття! Напоїмо
конотопські лани московською кров'ю!" На
полі слави**

Щонайменше рік минув з того часу, відколи Микола Наливайко вернувся до рідної "землі. Ні матері, ні батька не застав він уже живими. Батько Миколи вмер мученицькою смертю. Це сталося якраз напередодні Хмельниччини. Ніколи ще так не знущався чужинець над нашим народом, як того часу. Повстання Острянина було придушене. Страшні кари впали на борців за самотійність. Не було хати, куди б не завітала смерть од мстивої руки гнобителя, бо ж не було родини, яка не дала б борця за визволення й не принесла б кривавої жертви за самотійність Вітчизни. І од невіджалованих утрат смуток узяв одних, безнадія — других, інших поймав жах великий.

Чорна, безпросвітня ніч нависла над українською землею. Повітря було немов насичене випарами-мрякою з крові мучеників. Пролита кров кликала до помсти. Її таємничі відблиски блискавками прорізували мряку. Незрозумілі для гнобителів, віщували вони закутому народові переддень Великої Громовиці. Напруженим слухом

ловили діти поневоленої землі майбутній грім. А той грім уже справді гуркотів у степах: то йшов Хмельницький!

Гуркіт Великої Громовиці докотився і до родини Наливайків. Втративши синів, перебувала вона у великій тузі, Цілими днями не чути було навіть розмови, й хата здавалася пусткою. А коли наболіле серце сотника вчуло Громовицю, дивне сталося щось із старим вояком. Останнім вогнем спалахнули очі. Підійшов до зброї, здобутої кров'ю поколінь, і взяв шаблю; блискучим лезом кілька разів розітнув повітря. Та перемогла старість: барвисті смужки попливли перед очима, й безсилий опустився на ліжко. Безладно опали йому руки, з брязкотом покотилася на підлогу смертоносна колись у сотникових руках зброя, й ридання потрясли немічне тіло.

Довго-довго сидів отак старий сотник. Тисячі гадок та дивовижних планів промайнули йому в голові. То хотів він, перебравшись за старця, ходити по польських дворах і отруювати криниці. То знову прокрастися до порохового льоху ренегата Яреми Вишневецького, кинути туди іскру й ціною життя знищити тисячі гнобителів. І він розтікався гадками, божеволіючи від жадоби помсти, безсилля та гніву. Раптом погляд сотника впав на кобзу. Дивний вогонь заблис у старечих очах. Підвівся, зняв її, змів порох. А за хвилину в хаті Наливайків, де вже мало не десять літ не чути було навіть розмови, зазвучали звуки музики та голос пісні. А коли, притягнута незвичайними звуками, підійшла до кімнати стара сотничиха, спинившись на порозі, отак і закам'яла з жаху: на постелі з божевільним огнем у очах сидів сотник, а з уст йому пливла страшна, гнітюча мелодія надлюдської ненависті та помсти...

Дивний кобзар з'явився наприкінці року 1647 на Київщині. Мовчазний і суворий, простував він до Дніпра. Йшов, майже ніде не спиняючись, немов боячись, що не вистачить старечого життя на виконання якогось великого призначення. Удень з'являвся на хуторах, уночі по селах. І там, де він проходив, чоловіки, парубки, навіть малі діти — кидали жінок, наречених, батьків і в дивному екстазі лавами сунули на Низ.

В чім була його сила?

Чи у величній постаті? Чи в печаті страждання на лиці? Чи в божевільній ненависті до гнобителів?

Але ж, коли він перед відходом закидав на плечі кобзу, обпалюючи очима юрбу, ніхто не міг опертись його поклику.

Напружений, зацікавлений люд ждав лише наказу* Хлібороб одразу ставав вояком, навіть більше того: лицарем і мучеником за визволення.

І кобзар розумів свою силу.

"Туди!" — владно промовляв він, простягаючи руку на Південь.

Потім проходив через натовп, що з пошаною розступався перед ним, і за хвилину зникав у нічній пітьмі.

І вже пройшов кобзар усю Київщину й дійшов до Дніпра. Біля Черкас переправився через святу Ріку й пішов до Лубен.

Там панував страшний кат-недоляшок Ярема Вишневецький. З діда й батька

українець, зрікся він для багатства свого народу, за розкоші продав Батьківщину й панував за це на Україні, мов король. Як ренегат-відступник Ярема не міг навіть чути української мови, ненавидів усе, що українське. Палями, шибеницями та вогнем ополячував він рідний народ, мученицькою кров'ю гасячи душевний вогонь нечистого сумління. І горе тому, хто посмів би у володіннях недоляшка піти проти Польщі! Одного імені його жахалися малі діти!

Сюди, до найбільш поневоленого люду, прямував таємничий кобзар...

У Лубнах саме кінчався ярмарок. Поз'їздилися з найдальших околиць на торг, люди забули, здається, того часу й про чужинецький гніт, і про ярмо невольництва. Безжурно метушилася барвисто-мінлива юрба. Безупинно сновигали верткі жидки та безсоромні цигани. Ревіння худоби, вигуки крамарів та галас юрби змішувалися в один веселий, ярмарковий гамір.

Зненацька серед цього гамору пролунало кілька звуків, наче стогін конання. Пролунало й обірвалось... І раптом все стихло. Всі лиця звернулися до кобзаря. А пісня відчаю гриміла вже мов вода на Дніпровських порогах. Всі муки невольництва, всі болі під'яремного народу перелив, здавалося, кобзар у цю мелодію.

І молодиці, підперши руками голови, так і закам'яніли, мов втілення відчаю. Похмуро дивилися чоловіки. Матері тулили до себе немовлят. Наче згуба якась нависла над безжурним ще хвилину тому натовпом.

І незримі зв'язки були вже між кобзарем та цими людьми. Він проводив по струнах — і кривавив їм серця. Мстиво блискав очима — і вже відблиск цей горів у їхньому зорі. Видно було, як тяжко опадали груди чоловіків, як тягнулося до боку, де мала висіти шабля, парубоцтво, а діти, мов вовчєнята, блискали очима.

Ще один акорд-стогін — і, мов по осиковому листю, тремтіння пройшло по юрбі. У неї вже не було розбіжності в думках: увесь люд мав тепер одну душу, один біль, одну ненависть і одну жадобу — помсти. Рух правиці кобзаря — і вони б кинулися на Яремин замок!

Але кобзар стояв мовчазний, в почутті своєї безмежної сили, обпалюючи юрбу вогнистим поглядом.

"Туди!.." — тихо і владно вимовив він, вказуючи на Низ. І мимохіть всі взори й думки полинули на Січ. А кобзар пройшов серед мовчазної юрби, далі й далі простуючи, мов апостол Великої Ненависті...

Ніхто не глосмів його спинити, ніхто не зважився взяти його вдень з-поміж цієї юрби!

Аж як звечоріло, й, самотній, битим шляхом виходив кобзар із Лубен, мов злодійська ватага, оточило його поночі хоробре польське військо. Ні хвилювання, ні здивування не відбилося на гордім обличчю кобзаря. Високий, як дуб, спокійно стояв він межі ворогів,

І того вечора ніхто, напевне, із зустрічних лубенців не подумав, дивлячись збоку, що цього величного діда ведуть до замку на муки, але кожне вважало, мабуть, озброєне військо за його почет...

"Хто ти?.."— мимохіть здригнувшись, запитав Ярема, віч-на-віч опинившись з кобзарем посеред високої зали.

І випростався старий вояк. Був на цілу голову вищий за Ярему. Гордо глянув на князя згори, немов не Ярема над ним, але він над Яремою прийшов робити суд та допит.

"Хто я? — повторив він, гордо підводячи голову. — Я — сотник Наливайко! Той, в чийм роду не було відступників. Той, всі діти якого криваву спокуту склали за ренегатів і зрадників з-поміж українського народу!"

"А от ти хто?" — з невимовною огидою продовжував він, і-погрозою залунав відгомін цих слів під високим склепінням,

"Відступник! Ренегат! Кість з кості нашої, кров з крові нашої і... лях! Запроданець гнобителів-чужинців... Я не прошу твоєї ласки, недоляшку, я плюю на тебе, гадино!"

"Гей, варто!" — задихаючись, скрикнув Ярема, мимохіть одступаючи й затуляючи руками обпльоване обличчя від зору мученика, що, мов огнем, пік відступника.

"Тремти ж, ренегате! — з диким злорадством скрикнув тоді сотник.

— Іще трохи — і впаде проклята Польща! Притули вухо до землі! Слухай-но! — Земля гуде од тупоту коней: то Хмельницький іде!.. Що, тремтиш? Мінишся на лиці? Тремти ж, ренегате!.."

Тут якраз убігла до зали варта й потягла сотника. Але ще кілька разів він виривався.

"Горе Юдам! Горе відступникам!" — дико лунав його злорадський голос...

...Сотника Наливайка замордували ляхи тої ж ночі...

Про мученицьку смерть батька дізнався Микола в своєму селі від нового пан-отця. Старий священик ще на початку Хмельниччини зібрав на селі все парубоцтво й з хрестом в одній руці, з шаблею — в другій пішов вигонити зайд із рідної землі. Од священика довідався Микола й про смерть матері: туга за синами та чоловіком укоротила їй віку.

Смутний вислухав Микола оповідання пан-отця. Потім пішов на цвинтар і аж до пізнього вечора, мовчазний, у безмірнім жалю, перебув над дорогою могилою. Перед ним уставали дитячі літа, й, мов живу, бачив Микола матусю, а у вухах все бриніли її скорбні слова: "І ти йдеш... останній...*".

А коли виходив із цвинтаря, відчув, що ніщо вже тепер не зв'язує його з рідним селом,

"Піду світ за очі, — подумав він. — Мушу виконати до кінця батьківський заповіт. І то вже треба спокутувати великий, хоч і невірний гріх, що не брав я участі у великих війнах з ляхами за самостійність".

І він пішов до пан-отця й попросив забрати все майно, хату і ґрунт на сиріт козаків, що полягли в боях за незалежність. А сам того ж таки дня виїхав до Вінниці, щоб вступити до полку славетного Богуна.

Іще як мандрував Микола через Європу, постать Богуна притягала його з непереможною силою.

Це був той Богун, що на Генеральній Раді в Переяславі гостро виступав проти Хмельницького за його спілку з москвинами. А коли протоієрей Бурський в імені митрополити й духовництва всія України палко застерігав Раду від спілки з некультурною Московщиною, полковник Богун привселюдно скрикнув:

"Слухай, Висока Радо, і ти, Гетьмане! Правду пан-отець та владика кажуть: горе і руїни принесе Вкраїні оця злука. Буде тоді каяття, та не буде вороття. Не намовляй же, Гетьмане, народ до ненависної злуки, бо відповідь даси перед Праведним Богом!"

А коли, таки за порадою Хмельницького, вирішено було укласти спілку з москвинами, це Богун, зламавши свою шаблю, кинув її Гетьманові під ноги.

І спалахнув гнівом Богдан та здержався. Нікому б, здається, не подарував цей зневаги, але ж на Богуна, що не раз рятував Україну, не звелася рука.

А Богун був увесь той нещасний день 8 січня 1654 року мовчазний та суворий, немов бачачи вже у сніговій імлі напроороковані ним Україні біди. Один тільки раз в Соборі заблис йому вогник надії. Він почув зухвалу відповідь череватого московського посла Бутурліна, коли Гетьман звелів тому присягтися в імені Московщини на вірність союзів,

"Наш гасудар самодержец і нікому не присягає: гасударю ферить нада на слово. Ефто ти, гетман, должен ему присягнуть".

А другий Москвин додав повчальним тоном:

"А тебе, гетман, о гасударевай присяге і гафарить то не гоже".

І спалахнув од цієї мови Гетьман. Богунові здалося, що була така мить, коли Хмельницький міг навіть ударити московського посла, й тільки пошана до святого місця його здержала. Повернувшись зненацька спиною до москвинів, Гетьман вийшов з церкви. А коли проходив він повз Богуна, тому почувлися невиразні слова:

"Так, так: дикіші від бусурман,,, з брехливих уст їм тече азіатська зрада...".

Якийсь час перебув отоді Богун між страхом та надією. А коли з'явився нарешті полковник Тетеря і сказав послам, що Гетьман заслаб і доручив йому та всій старшині підписати умову, Богун зблід на лиці. Щось, наче стогін, вирвалось йому зі сціплених зубів. Мов божевільний, вибіг він із церкви, впав на коня й зо всім полком вирушив на своє Побужжя.

Отакий був полковник Богун, під корогвою якого мав битися Микола.

Не помилився ой не помилився Богун! Москвини зрадили Вкраїну. Уся їхня поміч під час україно-польської війни була нечуваним азійським лицем 'ям. Москвини не хотіли визволення Вкраїни. А року 1656 (якра рік повороту Миколи до Європи) Московщина злигалася потай : Польщею й заключила з нею у місті Вільні союз, щоб не допустити з'єднання всіх українських земель та поділити їх потім проміж себе

Гетьман був тоді якраз слабий, але, дізнавшись про московсько-польські таємні переговори, негайно вирядив до Вільна послів і від України, та москвини не згодилися допустити їх на засідання. За кілька днів наші послы довідалися, що зрадлива Московщина склала вже з ляхами союз проти Вкраїни...

Биті тугою, вернулися вони до Чигирина й з розпачливим криком: "Пропали ми,

батьку! Москва запродала нас ляхам!" — кинулися Богданові до ніг.

Мов громом побитий, захитався недужий Гетьман і непритомний опустився на руки свого джури. Перелякані посли кинулися давати Богданові поміч. А коли він прийшов до себе, жаль до подвійно засмучених послів стиснув йому серце.

"Не журіться, дітки! — слабым голосом розважав своїх, бойових товаришів тяжко недужий Гетьман. — Не проковтне нас ненажерлива Москва! Найдемо собі вірніших, незрадливих спільників!"

Далі він не міг говорити й знову втратив притомність. Московська зрада заподіяла недужому Богданові ту слабкість, яка поклала його передчасно в домовину.

Про це все дізнався Микола вже під час перебування в Вінницькому полку. І тому він добре розумів, що не про заокеанські колонії треба думати Вкраїні, але про те, як відсіч дати ворожим сусідам.

Тяжким болем од билася чутка про слабкість Гетьмана в кожному українським серці...

Геніальний Богдан, і тільки він один, міг урятувати Україну та ввести її як рівноправного члена в сім'ю європейських держав. І він, розуміючи це, вже на смертному ложі міркував, як відсіч дати ворогам і де знайти собі нових спільників...

І він їх таки знайшов! Супроти польсько-московського союзу геніальний Гетьман виставив україно-шведо-семигородську коаліцію. Хмельницький вирішив із лиця землі змести москвинів та ляхів!

Року 1657 з півночі побідно почали наступати шведи, з заходу йшов семигородський князь Юрій Ракочій, у Чигирині, готовий до походу, з тридцятитисячним військом стояв полковник Жданович.

І серед цього війська найкращу сотню вів сотник Микола Наливайко!

Ждали тільки гетьманського наказу рушати. І гетьман вийшов. Був страшенно блідий, але з'явився до своїх дітей, щоб перед походом востаннє могли глянути Батькові в очі. І Микола вперше побачив Великого Гетьмана зблизька. Не чув, правда, його тихого, слабого голосу, але серцем зрозумів промову. А вкінці, коли сталевим полиском блиснули гетьманові очі й на північ вказала владна рука, щось незнане увійшло в Миколину душу. Стільки влади й міці в гетьманському наказі, що Микола відчув, як залізними ставали ряди вояків, як на його очах виростають їм орлині крила. А коли залізною ходою рушило військо, Миколі здалося, що від одного тупоту в руїни обернеться ненависна Московщина!..

Не судилося Миколі битися під корогвами Хмельницького...

Не минуло й двох тижнів, як орлині крила підтягла страшна звістка: не стало Великого Богдана...

Сумно гудуть дзвони в Суботові, журно в Чигирині дзвонять, туга пішла по українській землі: в домовину кладуть Великого Богдана... І кожен відчуває цю страшну втрату, кожен знає, ой знає, — в домовину кладуть долю Вітчизни... І діти України з німим запитом і відчаєм дивляться на труну, немов востаннє шукаючи в мертвого Богдана поради й оборони.

Та не було вже від нього ні відповіді, ні поради, й передчуття чогось страшного

пойняло душі.

"Що буде? Що буде?" — бліднучи й тремтячи, думає юрба. І зненацька серед отаких мовчазних запитань розітнувся розпачливий голос військового канцеляриста Самійла Зірки:

"Озвися до нас, Батьку! Промов же хоч одне слово!.." — І він зупинивсь, захлинаючись од ридань, немов чекаючи від Богдана останнього слова. Та не було вже од небіжчика ні відповіді, ні поради...

"Хто поведе військо на бій?.. Хто оборонить нас од Москви? Хто відсіч дасть ляхам?.." — продовжував промовець безпорадно.

Ридання потрясли повітря. Народ холодів од жалю та жаху. Щось страшне піднімалося з півночі. Біда іде з Московської землі, кривавою марою насуваючись на безборонну Україну...

О, стогнатимеш, два століття стогнатимеш під п'ятою чужинця, земле Українська, що не вміла причарувати Богдана навіки до Дніпровських гір!..

Минуло ще два роки. Вже рік тривала запекла війна України, з Московщиною.

Це була страшна боротьба двох націй, двох світів, двох культур та протилежних ідей. Тут зішлись на бій: Слов'яни з фіно-татарською покруччю. Європа з Азією, культурна республіка — з диким царатом. І, розуміючи страшну небезпеку, закривавлена Вкраїна не на життя, а на смерть боролася за свою самостійність.

Багато лицарства виявило тоді українське військо. Але серед усіх полків найкращим був полк Миколи Наливайка, і не раз сам гетьман Виговський відзначав його хоробрість.

Микола не знав слова "назад", він не брав зрадливих москвинів у полон. Його клич вперед — це помста за передчасну Богданову смерть, помста за московське віроломство. І куди рушав полк Наливайка, нестримний жах огортав москвинів. А він ішов у голові війська.

І вже побідні українські війська, виганяючи ворога, далі і далі йшли, посуваючись до Конотопа. Цю твердиню од численних московських військ завзято боронив полковник Гуляницький.

На конотопських ланах мала вирішитися доля Вкраїни: або стануть вони полями слави й традиції для майбутніх поколінь, або ганьба і довічне ярмо впаде на Батьківщину. На конотопських ланах після майже півтисячолітньої перерви знову мали зустрітись в— смертнім бою Україна з Московщиною...

Військова Рада старшини напередодні Конотопського бою була коротка і небагатослівна: усі відчували вагу й відповідальність моменту. Гетьман Виговський сидів трохи осторонь, але, як помітив Микола, мовчазно керував Радою. Головував наказний гетьман Іван Богун. Своїм звичаєм коротко й енергійно викладав план завтрашнього бою. Найтяжче завдання випало Миколі: він мав іти на пробій, а проламавши ворожий фронт і опинившись у московським запіллям, загнати праве крило москвинів на зумисне затоплену низину.

"Браття! — промовив наостанку Богун. — Напоїмо конотопські поля московською

кров'ю! Смерть або перемога! Наказу "назад" нема. Хто його дасть — зрадник! Ідіть, сповістіть про це свої полки. Помстимося ж за передчасну смерть незабутнього Богдана! Боже Вас благослови!"

І він урочисто перехрестив побожно схилені голови старшини. Сини України відчували кровний зв'язок братерства та незваної долі. Зворушено підходили, старовинним українським звичаєм, спочатку до гетьмана, потім до наказного гетьмана, далі одно до одного й, мовчки вклонившись, наче перепрошуючи за можливі провини, востаннє цілувалися перед смертним боєм.

А коли Микола впав у обійми Богуна, обом стиснулося серце... Обидва відчували якось, що це вже їхнє останнє побачення...

"Ти або я!.." — стиха промовив Богун, дивлячись у вічі Миколі.

"Я, батьку!" — просто відказав Микола. І Богун помітив, як дивний несьогосвітній вогонь заблис йому в очах.

"Прощай, брате!.." — через силу відриваючись, засмучено вимовив Богун.

"Прощайте, батьку!" — спокійно-радісно промовив Микола.

І Богун бачив, як щаслива, неземна усмішка заясніла йому на устах.

Року 1659, червня в 27 день, конотопські лани стали для нашої нації полями слави. Кривавий бенкет справила Україна московським сватам: 30 000 ненажерливих зайд лягло трупом!.. А недобитків московських гнали наші війська аж до українського кордону. Ворожий табір, гармата, вся московська старшина й безліч рядових вояків потрапили в полон.

І треба було б скарати на горло зрадливих спільників (бо ж за зраду у всіх цивілізованих народів одна є кара: смерть!), та серед українського війська не знайшлося б виконавців цього вироку: всі присуди смерті завжди виконували на Вкраїні наймані кати — москвини, ляхи або татари. Та й гетьман змилосердився над півдиким народом: "Досить московської крові! Дарую полоненим життя!" — промовив він до наказного гетьмана та й звелів оддати всіх бранців татарам у неволю.

І, мабуть, не зробив би цієї ласки гетьман, якби знав, що на великім святі Вкраїни не буде вже Миколи Наливайка!..

А тим часом, огорнутий тяжким передчуттям, ніде не бачачи Миколи, Богун розіслав недобитків Миколиного полку шукати на бойовищу свого полковника. Нарешті козаки знайшли Миколу: він лежав неживий на березі річки Сосниці. Смерть не споганила лицареві обличчя. Стискаючи в руці шаблю, він лежав горілиць, прекрасний та спокійний. Недалеко навалена була ціла купа московського трупу.

Довго, довго стояли козаки, журно дивлячись лицареві в очі.

А Микола лежав перед ними з печаттю несьогосвітньої краси, й щаслива усмішка застигла йому на устах...

КІНЕЦЬ

І УКРАЇНІ СЛАВА!

ПРИКІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

Пригоди козака-робінзона Миколи Наливайка розгортаються на тлі важливих для

українського народу історичних подій.

Описане у вступі діється у 1636 році перед великим козацьким антишляхетським повстанням 1637 року під проводом Павлюка. Тоді запорозькому козацтву довелося вести боротьбу в обороні свого народу на дві сторони: проти утисків польської шляхти і проти грабіжницьких нападів турецько-татарських загонів.

Описане у частині I триває у 1636-1641 рр. Микола потрапляє в полон під час штурму Озівської фортеці у 1637 році і, як багато інших бранців з України, був проданий у неволю. Часові межі частин II і III — 1642-1656 рр. Коли Микола Наливайко мужньо бореться за виживання на безлюдному острові та врешті засновує там колонію Нова Україна, на його Батьківщині розгортається визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.

Часові межі епілогу — 1657-1659 рр. — час, коли Україна пробує за гетьманування І.Виговського вирватися з-під московського ярма. Книга закінчується переможною битвою під Конотопом (1659 р.).

"Син України" написаний у співавторстві. Автори розділили свою працю так:

Ігор Федів: Вступ, ч.І (гл.1-2), ч.П (гл. 1-7 — переклад з Кампе), ч.Ш (гл. 1-4, 6-8 — переклад з Кампе).

Вал. Злотополець: ч.І (гл. 3-5), ч.П (гл 6 — Бій з хижаками), ч.Ш (гл. 5,9,10), епілог.

Спільно: ч.І, гл.6.

ДО ВСІХ, ХТО ЗАБАЖАЄ ПРОЧИТАТИ ЦЕ ПІСЛЯСЛОВО

Перегорнута остання сторінка цікавої та захоплюючої книги... Вона стане на книжкову полицю поряд з читаними не раз творами Фенімора Купера та Майн Ріда, Марка Твена та Джонатана Свіфта, Александра Дюма та Вальтера Скотта, і багатьма іншими повістями про морські подорожі і піратів, про пошуки скарбів і боротьбу на захист скривджених і переслідуваних. Але її вирізнятиме те, що написана вона по-українському і герой її — запорозький козак, символ всього кращого і світлого, що є в історії нашого народу.

Як виникла ця книга, хто її написав?

... 1719 року у Британії було надруковано повість під назвою: "Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, котрий прожив двадцять вісім років у повній самотності на безлюдному острові біля берегів Америки, поблизу гирла ріки Оріноко, куди він був викинутий катастрофою, під час якої весь екіпаж корабля, крім нього, загинув. З оповіддю про його несподіване визволення піратами. Написане ним самим." Останнє речення було літературною містифікацією (вигадкою). Книгу написав, користуючись описами пригод моряка Александра Селкірка, який чотири роки прожив на безлюдному острові архіпелагу Хуан-Фернандес, англійський письменник, бізнесмен і завзятий шукач пригод Даніел Дефо.

Дуже швидко "Робінзона" переклали ледь не на всі мови світу. З'явилися численні наслідування. У літературознавстві увійшов термін "робінзонада" так почали називати

усякий опис пригод на безлюдній землі, коли людина сам на сам з природою виявила силу духу й розуму у боротьбі за виживання.

Робінзон прибирав різних імен — бував і данцем, і голандцем, і греком, і євреєм, і ірландцем, і шотландцем, був навіть Робінзон-жінка та Робінзон-невидимка. Найбільше переробок твору Даніела Дефо створили французи та німці. Німецькі письменники видали близько сорока робінзонад. Серед них і "Новий Робінзон" Й. Кампе, надрукований 1779 року. "Нового Робінзона" було написано у формі розмови учителя з учнем, книга, як писали сучасники, була слабшою за англійський оригінал. Але, незважаючи на це, повість Й. Кампе теж була досить відомою. Саме її вирішили перекласти і видати українською мовою у 1919 році київські книгарі.

Це були бурхливі і сповнені надії, а водночас трагічні часи. 22 січня 1918 року Четвертим Універсалом Центральної Ради було проголошено після довгих віків царської неволі створення Української Держави. Але почалася війна з чужинськими зайдами. На Заході стікала кров'ю Українська Галицька Армія, на Сході все свідоме українство стало до бою проти російських загарбників — більшовицької Червоної армії та "єдиноне ділимської" Білої армії.

Століття гніту, переслідувань українського національно-визвольного руху, заборони української мови наклали тяжкий відбиток на свідомість нації. Треба було будити її живим словом, треба було утверджувати її людські права засобами культури, зокрема книги. Серед численних українських видавництв, які виникли на хвилі Української Революції, було і видавництво "Вернигора" у Києві. Воно друкувало шкільні підручники, навчальні мапи, дитячі книги, поміж якими було немало перекладів творів німецьких, французьких, англійських письменників. 23-річному Ігорю Федіву, січовому стрільцеві родом з Коломиї, котрого вир війни заніс до української столиці, запропонували перекласти книгу Й. Кампе "Новий Робінзон".

І. Федів у 1946 році згадував, що йому рядки перекладу видалися блідими, нудними і сухими на тлі драматичних подій перших двох років Української Революції. "Та поволі в уяві почав зроджуватися новий — український Робінзон. Робінзон, що міг би захопити українських юнаків. Юнаків пробудженої української нації. І я, наскільки зумів зробити це юнацьким, маловправним ще пером, старався влити в героя повісті українську душу, щоб вона своєю хрустальною чистотою і теплотою та лицарською шляхетністю промовляла до душі наших юнаків, захоплювала їх, ушляхетнювала і виховувала в любові до Бога, до Батьківщини, свого народу й до кожної людини, гідної нашої пошани й любови." (З "Післямови" до II видання "Сина України", котре 1946 р. з'явилося у німецькому місті Авгсбурзі.)

А Миколу Наливайка героєм повісті зробив та його пригоди у полоні та після повернення на Батьківщину описав наддніпрянець Вал. Злотополець. Мені небагато відомо про нього. Було тоді Вал. Злото— польцю двадцять вісім років, від часу своєї гімназійної юності брав участь у пропаганді національно-визвольної думки, у 1916 році був серед засновників видавничого товариства "Вернигора". У грізний час взяв до рук зброю, увійшов до Студентського Куреня, котрий 29 січня 1918 року майже весь поляг

у нерівному бою з більшовицькими загонами на залізничній станції Крути біля Києва. Серед трагічно загиблих (він потрапив у полон і був розстріляний) був і товариш дитинства Вал. Злотополюця, одностудент і помічник у просвітницькій діяльності, 26-річний студент з Волині Микола Лизогуб. У присвяті до першого видання повісті Вал. Злотополюця писав: "Друже і брате! В образі Миколи Наливайка стоїш ти мені перед очима. Я не письменник. Я хотів лише втілити часточку Твого невмирущого Духу — ось походження ідеї цього твору".

Як далі склалася доля Вал. Злотополюця — мені невідомо. Про це не сповіщають жодні довідники та енциклопедії, за сімдесят років загубилися сліди...

А от Ігор Федів прожив довге і плідне життя. У еміграції, спочатку у Відні, а пізніше у Празі, навчався у вищих школах, очолював студентське товариство "Січ". У 1929 році перебрався до міста Лева, де викладав, входив до редакційної групи першої української універсальної книги знань — "Української Загальної Енциклопедії" у 3 томах. У роки другої світової війни керував Українським Видавництвом у Кракові та Львові. З наступом армії СРСР І.Федів знову подався в еміграцію — спочатку до Німеччини, пізніше до Тунісу, і нарешті до Канади, де й помер в 1962 році.

І от книга про мужнього і витривалого лицаря, відданого патріота знедоленої Батьківщини, запорозького козака-робінзона Миколу Наливайка знову надрукована, і її можуть прочитати діти незалежної Української Держави. Думаю, що особливо сподобається вона пластунам, бо, як і вони, книга проповідує любов до України, шану Бога, життя в гармонії з природою, наполегливість і вміння вистояти у складних ситуаціях, допомогу слабим і покровдженням, Нехай її прочитає якомога більше дітей і дорослих, хай у їхніх душах заколосяться зерна добра і любові до свободи і справедливості.

Андрій Павлишин